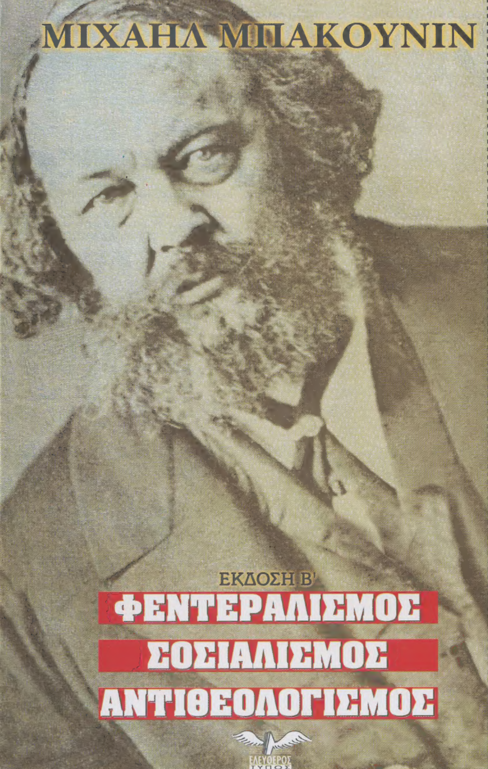

ΜΙΧΑΗΛ ΜΠΑΚΟΥΝΙΝ

ΕΚΔΟΣΗ Β'

ΦΕΝΤΕΡΑΛΙΣΜΟΣ
ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΣ
ΑΝΤΙΘΕΟΛΟΓΙΣΜΟΣ

ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΤΥΠΟΣ

ΜΙΧΑΗΛ ΜΠΑΚΟΥΝΙΝ

ΦΕΝΤΕΡΑΛΙΣΜΟΣ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΣ ΑΝΤΙΘΕΟΛΟΓΙΣΜΟΣ

Μετάφραση
Γιώργος Νταλιάνης

ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΤΥΠΟΣ

ΤΙΤΛΟΣ: Φεντεραλισμός, Σοσιαλισμός, Αντιθεολογισμός
ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: Γιώργος Νταλιάνης
ΕΚΔΟΣΕΙΣ: ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΤΥΠΟΣ
Βαλτετσίου 53
ΑΘΗΝΑ 106 81
τηλ. 38.02.040

Πρόλογος *

Τὸ ἂν ἕνα γραφτὸ τοῦ Μιχαὴλ Μπακούνιν μπορεῖ νἄβρει τὴν ἀξιολόγησή του σ' ἕναν κόσμο «κρίσης τῶν ἀξιῶν» εἶναι κάτι ποὺ μόνο ὅσοι ζοῦν στὴ βαθύτητά της αὐτὴ τὴν ἄλλωστε θεαματικὴ ἐπωδὸ μπορεῖ ν' ἀπαντήσουν. Ἀφότου ἡ ἑλληνοδυτικὴ σκέψη ἔνοιωσε, στὴν ἀποθέωση τοῦ ἀδιεξόδου της, αὐτὸ τὸ ἴδιο τὸ ἀδιέξοδό της κι ἀφοῦ ταλαντεύτηκε γιὰ πενήντα χρόνια μεταξὺ Κίρκεγκαρντ καὶ Νίτσε, φάνηκε στὴν καμπὴ τοῦ αἰώνα —ὅπως παρατηρήθηκε περισσότερο ἀπὸ μιὰ χρονολογικὴ καμπὴ— νὰ βρίσκει μιὰ νέα ἰσορροπία, ὅπου τὸ πρόσφυμα «νεο-» ἔσωνε καὶ ταυτόχρονα πρόδινε τὴν τιμὴ τῶν ὅπλων. Ὕστερα, ἦρθε ἡ ἐποχὴ τῆς θεαματικοποίησης τῆς ἰδεολογίας: ὁ ἀντεστραμμένος κόσμος γινόταν ὅλο καὶ πιὸ λίγο θέληση κι ὅλο καὶ περισσότερο παράσταση. Ἀλλὰ ἡ ὁλοκληρωτικὴ δίνη δὲν μπόρεσε ἀκόμα νὰ σιωπήσει τὸ ἀσυνείδητο καὶ νὰ διαστρέφει τὴν ἀνθρώπινη φύση. Ὁ καθημερινὸς ἐφιάλτης τῆς ἐκλογικευμένης βαρβαρότητας ἀναπήδησε στὸ βάθος τῶν ψυχικῶν χορδῶν: τὸ φῶς τῆς ψυχῆς ἔχει ἐδῶ καὶ διακόσια χρόνια τρυπήσει τὸ σκοτάδι.

Ἐκεῖνο ποὺ παρουσιάζει πάνω ἀπ' ὅλα ἰδιαίτερη σημασία στὴν προβληματικὴ τοῦ Μπακούνιν, εἶναι ἡ ἐπικαιρότητα τοῦ θέματος ποὺ ἀνακίνησε: ὅτι τὸ τέλος τῆς (πολιτικῆς) φιλοσοφίας —γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε τὴν κ ο ι ν ὴ γλώσσα— εἶναι ἡ βίωση ἑνὸς κενοῦ ποὺ φάνηκε καθαρὰ στὴ δυτικὴ πολιτικὴ σκέψη στὶς ἀπαρχὲς τῆς ἐγκαθίδρυσης τῆς πολιτικῆς δημοκρατίας, ἀλλ' ἔπρεπε νὰ φτάσει σὲ παροξυσμὸ μέσα στὴν ἴδια τὴν ἐπανα-

---

* Στὴν Εἰσαγωγὴ τοῦ Μ. Νεττλὼ παραπέμπουμε γιὰ τὴ θέση τοῦ Μπ. μέσα στὴν ἀντιεξουσιαστικὴ θεωρία, περιοριζόμενοι ἐδῶ σὲ μιὰ συνοπτικὴ ἀξιολόγηση τοῦ ἔργου.

στατική ψευδο - άρνησή του. Γιατί αυτή ή ψευδο - άρνηση ήταν άρνηση τοῦ ἑαυτοῦ της: ἡ Μεγάλη Ἐπανάσταση, ὅπως ἀναφέρει ὁ ἴδιος ὁ Μπακούνιν, ἔφτασε νὰ ξεπεράσει τὴν ἑλληνο - ρωμαϊκὴ πολιτικὴ ἀρχή: ἀναγνώρισε ὄχι ἁπλῶς δικαιώματα τοῦ π ο λ ί τ η, ἀλλὰ καὶ δικαιώματα τοῦ ἀ ν θ ρ ώ π ο υ. Κι ὁ κλασσικὸς ἀναρχισμὸς εἶναι, ὅπως πάλι ἀντιγράφουμε τὸν Μπακούνιν, ὁ συνεχιστὴς αὐτῆς τῆς ρήξης, τῆς διάστασης, ποὺ ἀνέτρεπε τὴν ἴδια τὴν Ἀριστοτελικο - Ρουσσωικὴ διδασκαλία, δηλαδὴ τὴν ταύτιση κοινωνίας καὶ κράτους. Σὲ ἄλλο ἐπίπεδο ὁ Κάντ πρόβαλλε (μὲ τὴν «Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου») τὸ πρόβλημα τῆς ἠθικῆς αὐτονομίας σὰν π α γ κ ό σ μ ι ο ν ό μ ο, ξέχωρα ἀπὸ πολιτικοὺς ὑπολογισμούς: ἦτανε ἡ γόνιμη ρίζα ποὺ αὐτὸς ὁ στοχαστής, διεῖδε στὴν ἴδια τὴ διδασκαλία τοῦ Χριστοῦ, σὰν ὑποκείμενη ἀρχὴ τῆς Δυτικῆς μεταφυσικῆς (στὴ λατινογενὴ μορφή της).

Πράγματι, ἡ ἐπικαιρότητα τοῦ παρόντος δοκίμιου περὶ ἐξουσίας, ἔγκειται στὴν ἀνάπτυξη καὶ ἐμφάνιση τῶν ἀντινομιῶν τοῦ λόγου περὶ ἐξουσίας στὴν ἀπολογητικὴ μορφή του ὡς λόγου τῆς ἐξουσίας. Ὅπως ἔρχεται νά διαπιστώσει σήμερα π.χ. ὁ Ρ. Ρ. Γούλφ[1] ἡ νεώτερη πολιτικὴ σκέψη σκοντάφτει στὸ δίλημμα μεταξὺ τῆς ἀποδοχῆς τῆς ἐξουσίας σὰν καταναγκασμοῦ τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἠθικῆς αὐτονομίας, ποὺ προϋποθέτει (πάλι σύμφωνα μὲ τὸν Κάντ) αὐτὴ τὴν ἐλευθερία. Ὁ Μπακούνιν τονίζει ἀλλοῦ[2] μὲ μορφὴ ἐπωδοῦ, τὸ ἀσυμβίβαστο ὁποιασδήποτε ἐξουσίας μὲ τὴν ἀποδοχὴ τῆς ἀρχῆς τῆς ἐλευθερίας. Ἀλλ' αὐτὸ τὸ ἀσυμβίβαστο, ἐκεῖ ὅπως καὶ ἐδῶ, δὲν τίθεται ὡς τελειωμένο συμπέρασμα. Μᾶλλον ἀναζητοῦνται οἱ ἴδιες οἱ ἀντινομίες τῆς παραδοσιακῆς σκέψης. Αὐτὴ ἡ σκέψη ἀναγκάστηκε νὰ θέσει τὴν ἐλευθερία ὡς προϋπόθεση τῆς ἠθικῆς (ἢ καὶ νομικῆς[3]) εὐθύνης γιὰ νὰ μπορέσει, ὅπως διεῖδε πάλι ὁ Μπακούνιν, νὰ τὴν καταργήσει διαμέσου αὐτῆς τῆς εὐθύνης. Ἡ ἐλευθερία προϋ-

1. Βλ. τὸ «Ὑπερασπίζοντας τὸν Ἀναρχισμό», Harper and Row, 1970.
2. «Θεὸς καὶ Κράτος», Διεθν. Βιβλ., μετ. Θ. Μιχαήλ, 1974.
3. Στὶς «ἰντετερμινιστικὲς» νομικο-φιλοσοφικὲς θεωρίες.

ποτέθηκε γιὰ νὰ μπορέσει ν' ἀφαιρεθεῖ εὐθὺς ἀμέσως. Ἡ ἐξουσιάζουσα πραγματικότητα συγχωροῦσε μόνο στὴ θεωρία τὴν ἐλευθερία ὡς προϋπόθεση.

Αὐτὸ γίνεται ἰδιαίτερα φανερὸ στὴν ἀνάλυση τῶν ἀντινομιῶν τῶν θεωριῶν τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου. Ἐκεῖ ἡ ἐλευθερία προϋποτίθεται ὡς φυσικὴ κατάσταση ἀπολύτως, ἀλλὰ ὡς πολιτισμικὸ γεγονὸς μόνον ὡς σχετικὴ καὶ περιορισμένη. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, ὁ Μπακούνιν δὲν δυσκολεύεται ν' ἀναιρέσει τὴ θεώρηση τῆς κοινωνίας ὡς κοινότητας συμφερόντων κι ὡς καθαρὰ ἀνθρώπινη ἐπινόηση[1]. Προλαμβάνοντας τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Κροπότκιν (π.χ. στὴν «Ἀμοιβαία Βοήθεια», 1902) ἀποδίνει τὴν ἀπόλυτα φυσική τους προέλευση στὸ φαινόμενο «κοινωνία», καὶ ἐννοεῖ ὅτι ἡ θεωρία τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου ἐκλογικεύει ἁπλῶς τὸ φαινόμενο τῆς ἐξουσίας. Γιατί, καὶ αὐτὸ εἶναι ἡ ἄλλη ὄψη τοῦ πράγματος, ἡ ἐν λόγω θεωρία δὲν μπορεῖ νὰ σταθεῖ παρὰ μέσα ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς τ ε χ ν η τ ῆ ς δημιουργίας τοῦ Κράτους καὶ τῆς Κοινωνίας. Ταυτίζοντας αὐτὰ τ ὰ δ ύ ο προϋποθέτει τὴν τ α υ τ ό χ ρ ο ν η δ η μ ι ο υ ρ γ ί α τ ο υ ς, σ υ ν ε ι δ η τ ὴ κ α ὶ ἐ π ι ν ο η μ έ ν η. Μολονότι ὁ ἴδιος ὁ Μπακούνιν δὲν φαίνεται ἀπαλλαγμένος παντελῶς ἀπ' αὐτὴ τὴν προκατάληψη, ὅταν ἀποδίνει δηλαδὴ τὸ κράτος στὶς διαθέσεις τῶν θρησκευτικῶν ἡγετῶν, ὡστόσο τὸ κύριο βῆμα ἔχει γίνει. Διαχωρίζοντας παντελῶς τὴ γένεση τῆς κοινωνίας ἀπὸ τὴ γέννηση τοῦ Κράτους, μπορεῖ νὰ στοχαστεῖ πάνω στὴν αὐθυπαρξία τῆς ἐλευθερίας στὴν καθαρὰ κοινωνική της ἀναφορά. Ἡ ἐ λ ε υ θ ε ρ ί α ε ἶ ν α ι π ρ ο ϊ ὸ ν τ ῆ ς κ ο ι ν ω ν ί α ς κ α ὶ ἀ π ο λ ύ τ ω ς ἀ σ υ μ β ί β α σ τ η μ ὲ τ ὸ Κ ρ ά τ ο ς. Αὐτὸ τὸ τελευταῖο, μακριὰ ἀπὸ τοῦ νὰ ἐμφανίζεται ὡς ἐ ξ ω - κοινωνικὸ γεγονός, εἶναι ὡστόσο θεμελιωδῶς ἀ ν τ ι - κοινωνικό. Εἶναι συνεπῶς ἀνελεύθερο.

---

1. Στὰ πλαίσια αὐτῆς τῆς θεώρησης κινοῦνται σήμερα, μεταξὺ ἄλλων, οἱ Κλὼντ Λεβὺ Στρὼς καὶ Κορνήλιος Καστοριάδης.

Ἐλευθερία καὶ κοινωνία συνυπάρχουν ἀπόλυτα. Ἐνάντια στὶς διαμαρτυρίες τοῦ Μὰξ Στίρνερ (βλ. «Ὁ μοναδικὸς καὶ ἡ ἰδιοκτησία του», 1844)* ποὺ ἄλλωστε κινεῖται ἔξω ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς ἐλευθερίας, ὁ Μπακούνιν θεωρεῖ σὰν ἀδιανόητη τὴν ὕπαρξη ἐλευθερίας σ' ἕνα καθαρὰ ἐγωιστικὸ πεδίο δράσης. Κοινωνικότητα - ἐγωισμὸς ἀντιστοιχεῖ στὸ δίπολο καλὸ - κακό. Τὸ κράτος ἀνήκει στὸ δεύτερο σκέλος τοῦ δίπολου. Προϊὸν ἐγωιστικῶν παρορμήσεων εἶναι ἡ ἀπολυτοποίηση τοῦ κακοῦ, τὸ κακὸ τίθεται ὡς Κράτος καὶ τὸ Κράτος ὡς κακό. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια ἡ θεωρία τοῦ Μπακούνιν —ὅπως ἄλλωστε κι ὁλόκληρος ὁ κλασσικὸς ἀναρχισμός— τίθεται ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς παραδοσιακῆς (πολιτικῆς) σκέψης. Ἐμφανίζεται ὄχι ὡς κληρονόμος αὐτῆς τῆς σκέψης, ἀλλ' ἀντίθετα τότε ποὺ αὐτὴ ἡ σκέψη σήπεται καὶ πεθαίνει. Σ' ἀναφορὰ μὲ τὶς κοινωνικο - ιστορικὲς συντεταγμένες, ὅπου γεννιέται, τίθεται μ ᾶ λ λ ο ν ὡς μεταξίωση ὅλων τῶν ἀξιῶν π α ρ ά, ὅπως συμβαίνει μὲ τὴ μαρξικὴ θεωρία καὶ τὴ μαρξιστικὴ ἰδεολογία (μαρξισμό), ὡς πραγμάτωση, ὡς ὑλοποίηση τῆς φιλοσοφίας. Ὁ Μπακούνιν, ποὺ γνώριζε τὴ νεώτερη φιλοσοφία[1], καταπιάνεται, ἔστω καὶ περιστασιακά, μὲ τὸ πρόβλημα τῆς μεταξίωσης τῶν παραδοσιακῶν ἀξιῶν, τῆς ἀποεξιδανίκευσης τῶν καθιερωμένων ἰδεῶν: δὲν εἶναι πρόβλημα ὑλοποίησής τους στὴν πράξη, ἀλλὰ μιᾶς «ἐπανάστασης στὶς θρησκευτικὲς καὶ φιλοσοφικὲς ἰδέες» —ἐπανάστασης ποὺ συνιστᾶ μιὰ μόνο ὄψη μιᾶς πολύπλευρης ἐξεγερσιακῆς διαδικασίας: τῆς ἐπαναστατοποίησης τοῦ ἀνθρώπου ἀπέναντι σ' ὅ,τι τὸν καταπιέζει. Πρόκειται γιὰ τὴν «καθαρότητα τῆς ἐξέγερσης» (Τζιοβάννι Μπαλντέλι). Πρόκειται γιὰ τὴν ἐκδήλωση τῆς ἀγωνίας ποὺ συμφύεται στὴν προσπάθεια ἀναζήτησης ἑνὸς νοήματος. Δὲν μ π ο ρ ε ῖ νᾶναι ἔ τ σ ι ! Π ρ έ π ε ι νᾶναι ἀ λ λ ο ι ῶ ς !

Πῶς συλλαμβάνει ὁ Μπακούνιν αὐτὴ τὴν ἐξεγερσιακὴ διαδικασία ποὺ προβάλλεται ὡς ἐπανά-

---

* Ἐκδόσεις «Ἐλεύθερος Τύπος» 1978.

1. Ὅπως εἶναι γνωστό ὁ Μπακούνιν σκόπευε ἀρχικὰ νὰ σταδιοδρομήσει (ἀντὶ γιὰ ἐπαναστάτης) σὰν καθηγητὴς τῆς φιλοσοφίας στὴ Ρωσία.

σταση; Σὰν τὴν ἀνθρωποποίηση τοῦ ἀνθρώπου. Μένει ἔτσι δεμένος σ' ἐκεῖνο ἐνάντια στὸ ὁποῖο ἐξεγέρθηκε. Προσδένεται στὴν ἀνθρωπομορφικὴ ἑρμηνεία καὶ προσπαθεῖ νὰ σώσει τὴν τιμὴ τῶν «τελευταίων ἀνθρώπων»[1] ποὺ δὲν θὰ μπορέσουν νὰ καταλάβουν ὅτι ἡ ἱστορικὴ ἀποτυχία τοῦ ἱστορικοῦ ἀναρχισμοῦ φαίνεται νὰ τοὺς ἀφορᾶ ἄμεσα.

'Αναφορικὰ μὲ τὸ καθαρὰ μεταφραστικὸ πρόβλημα, ὁ ἀναγνώστης θὰ πρέπει νὰ λάβει ὑπόψη τὴν ἰδιαίτερη χρήση τῆς γαλλικῆς γλώσσας ἀπὸ τὸν συγγραφέα. 'Ανορθόδοξη χρήση τοῦ ἐπιθέτου (π.χ. humain societe) κι ἄλλες λιγότερο οὐσιώδεις παραβάσεις. 'Ωστόσο, ἡ ταχύτητα τῆς σύνταξης τοῦ ἔργου δὲν φαίνεται νὰ τοῦ ἀποστερεῖ κάθε λογοτεχνικὴ ἀξία. Σχετικὰ μὲ τὴν ἀπόδοση ὁρισμένων ὅρων καὶ τὴν ἐν γένει ἀνάγκη κυριολεξίας στὴν ἀπόδοση, ἡ ἀπαίτηση τῆς πιστότητας τηρήθηκε ὅσο ἦταν δυνατό.

Γ. Σ. Νταλιάνης

---

1. Φ. Νίτσε, «Τάδε ἔφη Ζαρατούστρα».

Εἰσαγωγή τοῦ Μ. Νεττλώ

Πρίν δημοσιευτεῖ αὐτός ὁ τόμος τῶν ἀνέκδοτων ἤ λίγο γνωστῶν ἔργων τοῦ Μιχαήλ Μπακούνιν, ἤμουνα ὑποχρεωμένος νά διερωτηθῶ ποιά ἐκλογή ἔπρεπε νά κάνω μεταξύ τῶν ἀρκετά πολυάριθμων γραφτῶν, εἴτε χειρογράφων, εἴτε σκορπισμένων στά περιοδικά ἤ σπάνιων συλλογῶν ξεχασμένων ἤ ἀνεύρετων, πού ἔχει ἀφήσει ὁ Μπακούνιν. Αὐτά τά γραφτά συγκεντρώθηκαν ἤ βρέθηκαν ὅλα ἀπό μένα, τόν ἴδιο χρόνο πού προετοίμαζα μιά πλήρη βιογραφία τοῦ συγγραφέα τους καί ἔχοντας ἀκόμη κατά νοῦ αὐτή τήν βιογραφία. Ἕνα μικρό μέρος ἀπ' αὐτά —ἰδιαίτερα τό ἀπόσπασμα πού δημοσιεύτηκε στά 1882 μέ τόν τίτλο «Θεός καί Κράτος» — εἶναι τά μόνα γνωστά σ' ἕνα σημαντικό ἀριθμό ἀναγνωστῶν, ἀλλά οἱ ἰδέες πού προπαγάνδισε ὁ Μπακούνιν, εἴτε μέ τά λόγια, εἴτε μέ τίς πράξεις, ἐμπνέουν σήμερα χιλιάδες ψυχῶν. Στήν διάρκεια σαράντα χρόνων μιᾶς πολυτάραχης ζωῆς, ἐνεργητικότητας καί σκέψης, ὁ Μπακούνιν δημοσίευσε σ' ὅλες τίς ἐποχές τῆς ζωῆς του, ἔργα συχνά ἐπίκαιρου χαρακτήρα, ἀλλά τῶν ὁποίων τό σύνολο, μελετούμενο σύμφωνα μέ μιά χρονολογική τάξη, ἐπιτρέπει μιά ἔκθεση, ἰδιαίτερα χαρακτηριστική, τῆς ἀνάπτυξης τῶν ἐλευθεριακῶν ἰδεῶν, ἰδεῶν πού, ἀναπτυσσόμενες φυσιολογικά, κατέληξαν στήν ἀναρχία. Ὅλοι ἐκεῖνοι πού θά μελετήσουν τό ἔργο τοῦ Μπακούνιν, ἐφαρμόζοντας σ' αὐτά ἕνα καθάριο καί προπαντός λογικό πνεῦμα, θά ἀναγνωρίσουν αὐτήν τήν ἀναγκαία ἐξέλιξη.

Γιά νά τούς ἐπιτρέψουμε αὐτήν τήν πλήρη μελέτη, ἔπρεπε ν' ἀρχίσουμε νά δημοσιεύουμε τίς πρῶτες ἐργασίες τοῦ Μιχαήλ Μπακούνιν πού δημοσιεύτηκαν στή Ρωσία πρίν ἀπό τό 1840· ἀκολούθησαν τά γερμανικά γραφτά τοῦ 1842 καί 1843, κατόπιν ἐκεῖνα πού ἐμπνεύστηκαν ἀρχικά ἀπό τά ἐπαναστατικά γεγονότα τοῦ 1848 καί 1849 —γεγονότα στά ὁποῖα ἔλαβε ἐνεργό μέρος—, κατόπιν ἐκεῖνα ἀπό τήν συμμετοχή του στήν Πολωνική ἐξέγερση καί στήν Ρωσική προπαγάνδα, στά 1862 καί 1863. Εἶναι αὐτή τήν ἐποχή πού ἀρχίζει γιά τόν Μπακούνιν ἡ περίοδος τῆς διεθνι-

στικής προπαγάνδας: στην 'Ιταλία, δπου έμεινε άπό τό 1863 ώς τό 1876, καί άπό τό 1867 ώς τό 1868, στην «Λίγκα γιά την ειρήνη καί την έλευθερία»· τά έργα αύτής τής έποχής θάπρεπε έπομένως νά δοθοῦν στην συνέχεια τῶν προηγούμενων· τέλος θά έρχονταν τά πολυάριθμα γραφτά πού δημοσιεύτηκαν στην διάρκεια τής περιόδου δπου ή δραστηριότητα τοῦ Μπακούνιν έκδηλώθηκε τό περισσότερο, δηλαδή άπό τό 1868 ώς τό 1873, δταν ήταν μέλος τής «Διεθνοῦς "Ενωσης 'Εργαζόμενων». Αύτά τά γραφτά είναι κάθε είδους: άλλα γιά την άναρχική θεωρία, άλλα γιά προπαγάνδα, ή πολεμική, πού άπ' αύτά τά τελευταῖα άλλα κατευθύνονταν ένάντια στούς έξουσιαστές καί κρατιστές κομμουνιστές δπως ό Μάρξ, πού προσπαθοῦσαν νά έπιβάλλουν τίς ίδέες τους μέσα στην Διεθνή, διαμέσου προπαντός τής κατάχρησης έξουσίας, τῶν δολοπλοκιῶν καί τῶν προσωπικῶν συκοφαντιῶν, είτε ένάντια σέ κείνους πού εύλογοῦσαν τόν κοινοβουλευτισμό καί τίς έργατικές ύποψηφιότητες· είτε ένάντια στίς Μαντσινικές ίδέες. Θάπρεπε άκόμη νά προσθέσουμε σ' αύτή την κατηγορία τίς μπροσοῦρες καί τά άρθρα πού γράφτηκαν σέ διάφορες στιγμές τής ζωής τοῦ Μπακούνιν καί διαπραγματεύονταν τό Σλαβικό ζήτημα ή την Ρωσική καί την Πολωνική έπανάσταση.

Μιά έκδοση τῶν έργων τοῦ Μπακούνιν, δσο περιεκτική κι άν είναι, θά άπαιτοῦσε πάνω άπό ένα τόμο. "Επρεπε λοιπόν νά γίνει μιά έπιλογή καί νά άποφασιστεῖ νά ένωθοῦν τά γραφτά πού διαπραγματεύονταν ένα όρισμένο θέμα, ή έμπνέονταν άπό κοινές ίδέες: είτε έργα γιά την προπαγάνδα καί τίς άναρχικές θεωρίες, είτε γιά πολεμική, είτε μελέτες πάνω στά Σλαβικά ζητήματα. Ποιές είναι οί ίδέες πού μᾶς όδήγησαν στην έπιλογή πού δίνουμε σήμερα; Οί άκόλουθες:

'Ο Μπακούνιν ποτέ δέν έφτασε, δχι μόνο στην δημοσίευση, άλλά έστω καί την έκθεση τοῦ συνόλου τῶν ίδεῶν του μέ καθορισμένο τρόπο· δέν οίκοδόμησε τό σύστημά του, άν θέλει κανείς νά χρησιμοποιήσει αύτή την λέξη πού έχει όδηγήσει σέ τόσο διαφορετικούς τρόπους κατανόησης ή μή κατανόησης. Σέ τί λοιπόν μπορεῖ νά άποδώσει κανείς αύτόν τόν τόσο άτελή χαρακτήρα τῶν Μπακουνινικῶν έργων; 'Ο Μπακούνιν, δταν δέν διαπραγματευόταν έπίκαιρα ζητήματα, δέν γνώριζε την τέχνη τής σύνθεσης. "Αν διαβάσει κανείς τά χειρόγραφά του, βλέπει πῶς άπό 'να γράμμα φτάνει νά βγάλει μιά μπροσούρα, άπό μιά μπροσούρα ένα τόμο. Θέτει τά άξιώματά του, ύποδιαιρεῖ τό θέ-

μα του καί φτάνει σπάνια νά διαπραγματευθεῖ περισσότερα ἀπό ἕνα ἤ δύο σημεῖα πού εἶχε τήν πρόθεση νά καταγράψει. Τά πιό πολλά ἀπό τά χειρόγραφά του εἶναι ἀτέλειωτα. Γιατί; Γιατί περισπώνταν μόνιμα στό θεωρητικό του ἔργο ἀπό τήν ἄμεση δράση, πού ἀπορροφοῦσε καί ἀποσποῦσε τίς δυνάμεις του πρός μίαν ἄλλη κατεύθυνση. Γι' αὐτό τό εἶδος δραστηριότητας, οἱ λόγοι πού εἶχε γιά νά δημοσιεύσει αὐτό πού εἶχε γράψει δέν ὑπῆρχαν ἁπλῶς ἐκτός ἄν ἕνας ἄλλος ἐξωτερικός λόγος τό ἐπέβαλλε. Καθώς δέν ἔτρεφε καμιά λογοτεχνική φιλοδοξία, ἄφηνε κατά μέρος τό γραφτό ἔργο γιά νά δοθεῖ στήν δράση πού ἦταν χρήσιμη στήν ὑπόθεση πού ὑπηρετοῦσε. Ὡστόσο, ἀπό αὐτά τά ἀτελείωτα δοκίμια, τά ἑπόμενα γραφτά κέρδιζαν· χρησιμοποιοῦσε τά καλύτερα μέρη τους σέ νέα ἔργα. Αὐτό εἶναι πού ἐξηγεῖ τήν τελειότητα πολυάριθμων ἔργων πού ἐμφανίστηκαν στά χρόνια τῆς Διεθνοῦς, ἔργα δημοσιευμένα σύμφωνα μέ τίς ἀνάγκες τῆς στιγμῆς, γραμμένα γρήγορα, ἀλλά στό βάθος τῶν ὁποίων ξαναβρίσκει κανείς τό ἀποτέλεσμα μακρῶν προηγούμενων μελετῶν.

Δέν ὑπάρχει, τουλάχιστον ἀπ' ὅσο ξέρω, μιά ἔκθεση ἤ σύνοψη τῶν ἰδεῶν τοῦ Μπακούνιν πάνω στό σύνολο τῶν κοινωνικῶν ζητημάτων, πρίν, βλέποντας νά ἐξανεμίζεται ἡ ἐλπίδα του γιά μιά ἐπανάσταση στή Ρωσία, ἀποσυρθεῖ ἀπογοητευμένος, στά 1862 καί 1863, στήν Ἰταλία.

Στήν Φλωρεντία, καί πιό ἀργότερα στήν Νεάπολη, ἔφτασε νά συντονίσει τό σύνολο τῶν ἰδεῶν του, πού θά καταλήξουν στόν ἀθεϊσμό και τήν ἀναρχία. Ἔγιναν στό ἑξῆς τό ἔργο τῆς ζωῆς του καί τίς προπαγάνδισε στήν ἀκεραιότητά τους. Τό ἔκανε ἀρχικά μέ μιά τέτοια δράση ἡ ὁποία ἄσκησε μεγάλη ἐπίδραση πάνω στούς πιό προχωρημένους ἀνθρώπους, προπαντός στήν Ἰταλία καί τήν Γαλλία· πιό ἀργότερα, ἀπό τό βῆμα τοῦ συνεδρίου τῆς εἰρήνης (1867 - 1868) καί μέσα στήν κεντρική ἐπιτροπή τῆς Λίγκας πού προῆλθε ἀπ' αὐτό τό συνέδριο. Τέλος, βρῆκε τόν καλλίτερο χῶρο γιά προπαγάνδα μέσα στήν Διεθνῆ, καί ἡ δράση του ἔγινε ἀποτελεσματική προπαντός στήν Ρωμανική Ἑλβετία, τήν μεσημβρινή Γαλλία, τήν Ἱσπανία, τήν Ἰταλία καί μεταξύ τῆς νεολαίας τῶν σλαβικῶν χωρῶν. Ἤθελε τότε νά ἐκθέσει τις ἰδέες του σέ δύο μεγάλα ἔργα· τό ἕνα θά ἔκανε τήν κριτική τῶν σημερινῶν θεσμῶν, τοῦ Κράτους, τῆς ἰδιοκτησίας ἤ τῆς θρησκείας καί λοιπά καί

ἀφοῦ μελετοῦσε τὴν καταγωγή τους καὶ τὰ ἀπαίσια ἐπακόλουθα τῆς ἀρχῆς τῆς ἐξουσίας, κάτω ἀπὸ ὅλες τίς μορφές της*, θὰ ἀπόδειχνε ὅτι τὸ μέλλον ἀνήκει στίς ἐλευθεριακὲς ἰδέες· τὸ ἄλλο ἔργο θὰ πραγματευόταν τὸ ζήτημα τῶν ἐθνοτήτων στὴν Εὐρώπη,, —προπαντὸς τὸ σλαβικὸ ζήτημα στὴν παρελθοῦσα, παροῦσα καὶ μέλλουσα ὄψη του— καὶ θὰ ἔδειχνε τὴν λύση αὐτῶν τῶν ζητημάτων ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ ἐπανάσταση καὶ τὴν ἀναρχία.

Μᾶς ἔχουν μείνει ἀναρίθμητα ἀποσπάσματα ἀπ' αὐτὰ τὰ δυὸ ἔργα, στίς διάφορες περιόδους τῆς ἐπεξεργασίας τους —ἀπὸ τὸ 1863 ἢ 1864 ὣς τὸ 1875, ὅπως μπορεῖ κανείς νὰ διαβεβαιώσει. Γιὰ νὰ τὰ μελετήσουμε σοβαρά, θἄπρεπε νὰ συμπληρώσουμε τίς ἀτελείωτες θεωρητικὲς μελέτες μὲ τὴν περίληψη τῶν ὅμοιων ἰδεῶν ποὺ βρίσκονται διατυπωμένες στίς διακηρύξεις ἀρχῶν ποὺ βγῆκαν ἀπὸ μυστικὲς καὶ ἄλλες ἑταιρεῖες, στίς περιστασιακὲς συζητήσεις ὅπου γίνονται πραγματεύσεις μερικῶν σημείων τοῦ θέματος, στὰ ἄρθρα περιοδικῶν, κλπ. Θὰ προσπαθήσω νὰ τὸ κάνω στὴν βιογραφία μου τοῦ Μπακούνιν. Θὰ περιοριστῶ ἐδῶ νὰ πῶ ὅτι στὴν πρώτη κατηγορία κατατάσσεται, μεταξὺ ἄλλων, ἕνα χειρόγραφο τῆς ἰταλικῆς περιόδου: «Κατήχηση τοῦ σύγχρονου τεκτονισμοῦ»· οἱ «Ἐπαναστατικὲς κατηχήσεις» τῆς «Διεθνοῦς Ἀδελφότητας» —ποὺ δὲν ἔχουν τίποτα τὸ κοινὸ μὲ τὴν «Ἐπαναστατικὴ κατήχηση» μιᾶς πολὺ μεταγενέστερης ἐποχῆς ποὺ ἀποδίδεται συνήθως, χωρίς καμιά ἀπόδειξη, στὸν Μπακούνιν** — οἱ συζητήσεις τοῦ συνεδρίου τῆς εἰρήνης· ἕνα ἔργο ἀτελείωτο: «Φεντεραλισμός, Σοσιαλισμός, Ἀντιθεολογισμὸς» (1867 - 1868)· πολλὰ γραφτὰ ποὺ συντάχτηκαν στὰ 1869 γιὰ τὴν Διεθνῆ: τὸ κύριο ἔργο του ἕνα χειρόγραφο γραμμένο ἀπὸ τὸν χειμώνα τοῦ 1870 ὣς τὸ 1871, καὶ ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀντλήθηκε τὸ «Θεὸς καὶ Κράτος»*** καὶ τέλος ἕνα μέρος τῶν γραφτῶν ἐνάντια στὸν Μαντσίνι καὶ μερικὲς ἄλλες δημοσιεύσεις ἢ χειρόγραφα· ἀπὸ τὸ ἄλλο ἔργο πάνω στὰ σλαβικὰ ζητήματα, στὸ ὁποῖο ἀνήκουν οἱ δημοσιεύσεις, τῶν ἐτῶν 1848 καὶ 1862 - 1863, ἔχουμε ἴσως ἕνα πρόπλασμα στὰ ἄρθρα ποὺ δημο-

---

* Σ.τ.Μ. Βλ. πάνω σ' αὐτό, Γιώργου Νταλιάνη «Ἡ Μετακριτικὴ τῆς Ἐξουσίας» (ὑπὸ ἔκδοση), μέρος Α΄.

** Σ.τ.Μ. Ἀποδίδεται σήμερα στὸν Νετσάγιεφ. Βλ. «Κατήχηση τοῦ Ἐπαναστάτη», ἐκδόσεις Ἐλεύθερος Τύπος».

*** Σ.τ.Μ. Πρόκειται γιὰ τὴν «Κνουτο - γερμανικὴ Αὐτοκρατορία...».

σιεύτηκαν στὰ 1867, σ' ἕνα περιοδικὸ τῆς Νεάπολης ποὺ δὲν ἔχω ἀκόμη καταφέρει νὰ ξαναβρῶ, κι ἀργότερα στὶς συζητήσεις τῶν συνεδρίων τῆς εἰρήνης, καὶ στὰ ἀποσπάσματα, ποὺ ὑπάρχουν σὲ χειρόγραφα, μιᾶς δημοσίευσης ποὺ ἔπρεπε νάχει τὸν τίτλο: «Ἐπαναστατικὰ ζητήματα στὶς Ρωσικὲς χῶρες καὶ τὴν Πολωνία»[1].

Στὴν διάρκεια τῶν χρόνων ποὺ θ' ἀκολουθήσουν, ἡ Διεθνὴς θὰ τὸν ἀπορροφήσει ἐξ ὁλοκλήρου. Ὡστόσο, ἀφ' ὅτου εἶχε περισσότερη σχόλη, μετὰ τὸ κλείσιμο τῆς πολεμικῆς ἐνάντια στὸν Μὰρξ καὶ τὸν Μαντσίνι, καταπιάστηκε ἐκ νέου νὰ ξαναγράψει τὸ δεύτερο ἀπ' αὐτὰ τὰ δυὸ θέματα. Ἔδωσε, στὰ Γαλλικά, ἕνα γράμμα στοὺς Γιουρασσιανοὺς* (ἕνα γράμμα πάνω ἀπὸ ἑκατὸ σελίδες) καὶ τὸ πρῶτο μέρος ἑνὸς μεγάλου ἔργου του, στὰ Ρωσσικά: «Κρατισμὸς καὶ Ἀναρχία»**, ποὺ δημοσιεύτηκε στὴν Ζυρίχη στὰ 1874 καὶ ποὺ σχηματίζει ἕνα μεγάλο τόμο.

Πίστεψα ὅτι ἀντὶ νὰ κάνω μιὰ νέα ἐκλογὴ μεταξὺ τῶν γραφτῶν προπαγάνδας καὶ πολεμικῆς, ἦταν προτιμότερο νὰ ἑνώσω, σ' ἕνα τόμο, μερικὰ ἀπὸ τὰ καλλίτερα ἐπεξεργασμένα μέρη τοῦ πρώτου ἀπὸ τὰ δύο ἔργα γιὰ τὰ ὁποῖα μίλησα. Αὐτὰ δὲν εἶναι δυστυχῶς παρὰ ἀποσπάσματα, καὶ θὰ χρειαζόταν περισσότερο ἀπὸ ἕναν τόμο γιὰ νὰ ἑνώσω ὅλο τὸ ὑπάρχον ὑλικό, ποὺ θὰ ἐπέτρεπε νὰ ἐπανοικοδομήσουμε, γιὰ νὰ μιλήσουμε ἔτσι, τὸ σύνολο τοῦ συστήματος.

Ἀλλὰ πρὶν δώσουμε ἀκριβεῖς λεπτομέρειες πάνω στὴν ἱστορία αὐτῶν τῶν διάφορων ἀποσπασμάτων, καταπιάνομαι νὰ προσδιορίσω ὅσο μπορῶ καλλίτερα τὴν θέση ποὺ κατέχει ὁ Μιχαὴλ Μπακούνιν στὴν ἱστορία τῆς ἀνάπτυξης τῶν ἀναρχικῶν ἰδεῶν. Αὐτὸ θὰ εἶναι χρήσιμο, ἂν ληφθεῖ ὑπ' ὄψη ἡ σχεδὸν ὁλικὴ ἔλλειψη σοβαρῶν ἐρευνῶν πάνω στὴν καταγωγὴ καὶ τὴν ἱστορία αὐτῶν τῶν τόσο ἀποδοκιμαζόμενων, τόσο καταδιωκόμενων ἰδεῶν, ποὺ εἶναι, παρ'

---

1. Βλ. τὴν προαγγελία αὐτῆς τῆς δημοσίευσης στὴν μπροσούρα τοῦ Μπακούνιν «Μιὰ τελευταία λέξη πάνω στὸν κ. Λουὶ Μιροσλάβσκι», ποὺ δημοσιεύτηκε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1868 στὴ Γενεύη.

* Σ.τ.Μ. Οἱ κάτοικοι τοῦ ὀροπέδιου Γιοῦρα, ποὺ διάκειντο ἀνέκαθεν εὐνοϊκὰ πρὸς τὸν ἀναρχισμό.

** Τὸ «Κρατισμὸς καὶ Ἀναρχία» μεταφράστηκε καὶ θὰ κυκλοφορήσει προσεχῶς ἀπ' τὶς ἐκδόσεις «Ἐλεύθερος Τύπος».

δλα αὐτά, ἡ τελευταία λέξη, ἡ τελευταία σκέψη καί ἡ τελευταία ἐλπίδα τόσων εὐγενικῶν καί θαρραλέων ἀνθρώπων πού ξέρουν νά δροῦν καί νά πεθαίνουν γι' αὐτές.

Σ' αὐτήν τήν μελέτη, θά ἀφήσουμε κατά μέρος τούς ἀναρίθμητους στοχαστές πού, ἄν κι ἔφτασαν νά δοῦν, ἐδῶ κι ἐκεῖ, στά γραφτά τους, ὅτι γι' αὐτούς τό μέλλον ἀνῆκε στίς ἐλευθεριακές ἰδέες κι ὄχι στίς ἐξουσιαστικές ἰδέες, δέν πραγματεύτηκαν αὐτά τά ζητήματα κατά τρόπο πού νά φτάσουν λογικά στήν ἀναρχία.

Πρῶτος ὁ Οὐίλλιαμ Γκόντγουϊν, στό βιβλίο του πάνω στήν «Πολιτική δικαιοσύνη», πού δημοσιεύτηκε στό Λονδίνο στά 1793, ἔφτασε στά ἔσχατα συμπεράσματα μιᾶς σοβαρῆς κριτικῆς τῶν ἀρχῶν τοῦ κράτους καί τῆς ἐξουσίας, καί τό βιβλίο του ἦταν τό πρῶτο ἔργο καθαρῆς ἀναρχικῆς θεωρίας.

Οἱ ἀναρχικοί τῆς πρώτης περιόδου αὐτοῦ τοῦ αἰώνα, ἐξεγειρόμενοι ἐνάντια στό κράτος κάτω ἀπό τήν τωρινή μορφή του, καί κάτω ἀπό τήν συγκαλυμμένη κι ὄχι λιγότερο καταπιεστική μορφή, πού θἄπαιρνε σέ μιά κοινωνία βασισμένη στόν ἐξουσιαστικό κομμουνισμό, τῶν σοσιαλιστῶν αὐτῆς τῆς ἐποχῆς (καί οἱ σοσιαλιστές τῶν ἡμερῶν μας δέν εἶναι πιό προχωρημένοι σ' αὐτό τό σημεῖο) θά φτάσουν στόν ἀναρχικό ἀτομικισμό. Προπαγάνδισαν αὐτή τήν ἰδέα μιᾶς κοινωνίας ὅπου ὁ καθένας θά δούλευε γιά τόν ἑαυτό του, ἀνταλλάσσοντας κατά βούληση μέ τούς ἄλλους τό προϊόν τῆς ἐργασίας του εἴτε προσωπικῶς, εἴτε διαμέσου ἑνός συνεταιρισμοῦ, σχηματισμένου μέ βάση τήν ἴδια του τήν ἐργασία, συνεταιρισμό στόν ὁποῖο δέν θά μπαίνει παρά μόνο ἄν τόν παρώτρυνε τό δικό του καί μοναδικό συμφέρον.

Τήν ἔκθεση αὐτῶν τῶν ἰδεῶν βρίσκει κανείς στό βιβλίο τοῦ Ἄγγλου Θόμψον: «Ἔρευνα πάνω στίς ἀρχές τῆς κατανομῆς τοῦ πλούτου, πού συμβάλλουν περισσότερο στήν ἀνθρώπινη εὐτυχία...» (Λονδῖνο, 1824), ὁ ὁποῖος, ἐν τούτοις, θά τίς ἐγκαταλείψει ἀργότερα γιά νά ἀποδεχτεῖ τό σύστημα τοῦ Ὄουεν, ἀλλά οἱ ἀμερικανοί προπαγανδιστές τῆς «ἀτομικῆς κυριαρχίας» θά τίς ἐκφράσουν μέ περισσότερη ἀκρίβεια, καί θά δείξουν τά συμπεράσματα· ὕστερα στούς Τζόσουα Γουῶρρεν, Στέφεν Πέρλ Ἄντριους καί τήν σχολή τους, τόν Λυζάντερ Σποῦνερ καί πολλούς ἄλλους, ὡς τούς τωρινούς ἀντιπροσώπους τους οἱ ὁποῖοι ἐκθέτουν τίς διδασκαλίες τους στό περιοδικό «Ἐλευθερία», πού ἐξέδωσε στήν Βοστώνη καί στήν Νέα Ὑόρκη, ὁ

P. M. Τάκερ καὶ σὲ μερικὲς ἄλλες ἐκδόσεις τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν καὶ τῆς Ἀγγλίας.

Παρόμοια στὴν Γαλλία, ὁ Προυντὸν ἀντιπαρέταξε στὸν ἐξουσιαστικὸ κομμουνισμὸ καὶ στ' ἄλλα σοσιαλιστικὰ συστήματα τοῦ καιροῦ του, τὸν μουτουελλιστικὸ σοσιαλισμό του, ὁ ὁποῖος ἀπαιτοῦσε τὴν ἴση ἀνταλλαγὴ μεταξὺ τῶν παραγωγῶν, τοῦ προϊόντος τῆς ἐργασίας τους*. Τὸ σύστημα αὐτὸ δὲν ἦταν ἄγνωστο στοὺς Ἄγγλους καὶ τοὺς Ἀμερικανούς, ἀλλά, γιὰ τὴν ἤπειρο, ὁ Προυντὸν ἦταν πρωτοπόρος. Βρῆκε ἀναρίθμητους ὀπαδούς, πέρα ἀπὸ τὴν Γαλλία, γιὰ παράδειγμα στὴν Ἰσπανία, ὅπου θὰ ἐμπνευστοῦν ἀπὸ τὸν φεντεραλισμό του, καὶ στὴν Γερμανία ὅπου, στὴν διάρκεια τῶν ἐτῶν ποὺ θὰ προηγηθοῦν ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1848, σοσιαλιστὲς ὅπως ὁ Μ. Ἕς καὶ Σ. Γκροὺν θὰ προσπαθήσουν νὰ ἀναμίξουν αὐτὲς τὶς οἰκονομικὲς ἰδέες μὲ τὶς ἀκραῖες Χεγκελιανὲς θεωρήσεις. Δὲν θὰ πετύχουν καθόλου, ἀλλὰ ἦταν μολαταῦτα στὴν Γερμανία ποὺ ἐμφανίστηκε στὰ 1844, τὸ κλασσικὸ ἔργο τοῦ ἀτομικιστικοῦ ἀναρχισμοῦ «Ὁ Μοναδικὸς καὶ ἡ Ἰδιοκτησία του» τοῦ Μὰξ Στίρνερ, τὸ ὁποῖο ἦταν τὸ τελευταῖο μεγάλο ἔργο, καὶ τὸ θεωρητικὸ τέρμα τοῦ διεθνοῦς ἀτομικιστικοῦ κινήματος**.

Μετὰ τὶς ἧττες τοῦ 1848 καὶ τὰ χρόνια τῆς ἀντίδρασης ποὺ θ' ἀκολουθήσουν, τὸ ἐργατικὸ κίνημα θὰ ξαναβρεῖ τὴν πορεία του. Ὁ χαρακτήρας αὐτοῦ τοῦ κινήματος δὲν ἦταν πιὰ ἀτομικιστικὸς ἢ πειραματικός, ὅπως πρίν, ἦταν μᾶλλον συλλογικός, ἂν μποροῦσα νὰ πῶ, καὶ θὰ βρεῖ τὴν κατάλληλη ἔκφρασή του στὴ «Διεθνὴ Ἕνωση Ἐργαζόμενων» ποὺ ἱδρύθηκε στὰ 1864. Οἱ Σοσιαλιστικὲς θεωρίες, μετὰ τὸ 1848, ὑποβλήθηκαν σὲ μιὰ νέα ἐξέταση καὶ στοὺς πιὸ προχωρημένους κύκλους, στὴν Γαλλία, τὸ Βέλγιο, τὴν Ρωμανικὴ Ἐλβετία, θὰ φτάσουν νὰ ἀπορρίψουν ἐξίσου τὸν ἐξουσιαστικὸ ἢ κρατικὸ σοσιαλισμό, ποὺ ἀντιπροσωπεύονταν ἄλλοτε ἀπὸ τὸν Λουὶ Μπλάν, γιὰ παράδειγμα, καὶ τότε ἀπὸ τὸν Κὰρλ Μὰρξ καὶ τὸν Φερντινὰν Λασσάλ, ὅσο καὶ τὸν

---

* Σ.τ.Μ. Βλ. ἑπόμενη σημείωση.

** Σ.τ.Μ. Ἡ ἐξιστόρηση αὐτὴ τοῦ Μ. Ν. δὲν μᾶς φαίνεται ἐπιτυχής, ὅσον ἀφορᾶ κυρίως στὴν ἀξιολόγηση τῆς Προυντονικῆς φάσης σὰν ἀτομικιστικῆς. Πρβλ. Μετακριτικὴ κλπ. Μέρος Α',

Προυντονικό μουτουελλισμό* , πού ὑποστηριζόταν στὴ Γαλλία ἀπὸ τοὺς πιὸ ἀδύναμους ἐπιγόνους, τοὺς Λαγκλουά, Τολαίν κλπ. καί πού δὲν εἶχαν διαφυλάξει κάποιο ἐπαναστατικὸ οἶστρο καὶ πνεῦμα παρὰ μόνο στοὺς Βέλγους Προυντονικοὺς καὶ στὴν νεολαία τοῦ περιοδικοῦ «Ἡ Ἀριστερὴ ὄχθη». Μετὰ μακριὲς συζητήσεις στὰ περιοδικά, στὰ συνέδρια καί στὰ τμήματα τῆς Διεθνοῦς, ἡ ἰδέα τοῦ ἐπαναστατικοῦ κολλεκτιβισμοῦ, ὅπως λεγόταν τότε, δηλ. τοῦ κολλεκτιβιστικοῦ ἀναρχισμοῦ, εἶδε τὸ φῶς. Μολονότι υἱοθετοῦσαν πλήρως τὴν Προυντονικὴ κριτικὴ τοῦ Κράτους καί τῆς ἐξουσίας, θεωροῦσαν ὅτι τὸ ἀτομικιστικὸ σύστημα παραγωγῆς καί διανομῆς δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ἀποσοβήσει ἕνα καινούργιο πέσιμο στὴν ἀθλιότητα τοῦ οἰκονομικοῦ μονοπωλίου, δεμένου ἀδιαχώριστα μὲ τὴν ἀποκατάσταση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας τοῦ Κράτους. Ἐμπνέονταν ταυτόχρονα ἀπ' αὐτὴν τὴν ἰδέα, πού ἀποτελεῖ τὴ βάση κάθε σοσιαλισμοῦ, ὅτι τὰ προϊόντα τῆς φύσης καί τῆς ἐργασίας, στὸν βαθμὸ πού χρησιμεύουν σὰν ὄργανα παραγωγῆς, ἢ χρησιμοποιοῦνται σὲ κάποια κοινὴ ἀνάγκη, δὲν πρέπει νὰ γίνονται ἀντικείμενα ἰδιοποίησης ἀπὸ τὰ ἄτομα. Τάχτηκαν λοιπὸν ὑπὲρ τῆς συλλογικῆς ἰδιοκτησίας τοῦ ἐδάφους, τῶν πρώτων ὑλῶν καί τῶν ἐργαλείων ἐργασίας, ἀφήνοντας ἐξ ὁλοκλήρου στίς παραγωγικὲς ὁμάδες καί στίς κομμοῦνες πού θὰ ἕνωναν τίς ὁμοσπονδιωμένες ὁμάδες ,τὴν ἐλευθερία νὰ ἐπιλέγουν τοὺς τρόπους διανομῆς. Μολαταῦτα, κυριαρχοῦσε πάντα ἡ ἰδέα ὅτι καθένας θἄπρεπε νὰ παίρνει ὁλόκληρο τὸ προϊὸν τῆς προσωπικῆς του ἐργασίας.

Ἡ προπαγάνδιση αὐτῶν τῶν ἰδεῶν ἦταν ἔργο τῶν Ρωμανο - ἑλβετῶν, Γάλλων, Βέλγων, Ἰταλῶν καὶ Ἰσπανῶν Διεθνιστῶν. Γι' αὐτές, ὁ Μιχαὴλ Μπακούνιν καί οἱ Γιουρασσιανοί φίλοι του στὴν Ἑλβετία, ὁ Βαρλὲν στὴν Γαλλία, ὁ Σεζάρ ντὲ Παίπ στὸ Βέλγιο, ὁ Καφιέρο στὴν Ἰταλία καί μεγάλος ἀριθμὸς ἄλλων, ἔμελλε νὰ δώσουν σκληρὲς μάχες ἐνάντια στοὺς κάθε εἴδους ἀντιπάλους, τόσο στὸ ἀστικὸ στρατόπεδο, ὅσο καί μέσα στὴν Διεθνῆ. Ὁ ἴδιος ὁ Κάρλ Μάρξ, μὲ τίς ὑποχθόνιες καί δόλιες μηχανορραφίες του, πού εἶχαν σὰν σκοπὸ τὴν υἱοθέτηση τοῦ συστήματός του σὰν ἐπίσημου δόγματος ἀπὸ ὁλόκληρη τὴν Διεθνῆ, θὰ

---

* Σ.τ.Μ. Αὐτὲς οἱ ἀπόψεις δὲν πρέπει νὰ ὑπερεκτιμηθοῦν. Π.χ. εἶναι γνωστὴ ἡ συμπάθεια τοῦ Μπακούνιν γιὰ τὸν Προυντόν, ἐνῶ δοσμένος ὁ ἐπηρεασμὸς τῆς Παρισινῆς Κομμούνας ἀπ' τὸν τελευταῖο.

δείξει πῶς ἡ ἐξουσία εἶναι καταχρηστική, ἔστω κι ἂν ἦταν ἐμπιστευμένη σ' ἕναν εὐφυῆ καί είλικρινῆ ἄνθρωπο σὰν κι αὐτόν. Μὲ τὴν στάση του, συνέβαλε ἰσχυρὰ στὸ νὰ ἀνοίξουν τὰ μάτια τῆς μεγάλης πλειοψηφίας τῶν διεθνιστῶν πάνω στὰ ἐγγενῆ μειονεκτήματα κάθε ἐξουσιαστικῆς ὀργάνωσης, καί τοὺς προδιέθεσε εὐνοϊκὰ γιὰ τὴν ἀναρχία.

Αὐτὴ ἡ πάλη μέσα στὴν Διεθνῆ μεταξὺ τῶν ἐξουσιαστῶν καί τῶν ἀναρχικῶν τερματίστηκε λοιπὸν πρὸς ὄφελος αὐτῶν τῶν τελευταίων. Ἄν, μετὰ τίς αἱματηρὲς ἧττες καί τίς λυσσώδεις διώξεις στὴν Γαλλία, τὴν Ἰσπανία, τὴν Ἰταλία, ἡ ἐξωτερικὴ ὀργάνωση τῆς Διεθνοῦς διαλύθηκε, ἀλλὰ δὲν ἐκμηδενίστηκε ποτὲ ἐντελῶς, οἱ κολλεκτιβιστικὲς ἰδέες θὰ συνεχίσουν νὰ διαδίδονται ὣς τὸν καιρὸ πού, ὕστερα ἀπ' ὅλους αὐτοὺς τοὺς ἀγῶνες, ἦρθε μιὰ περίοδος σχετικῆς ἠρεμίας. Σ' αὐτὴν τὴν περίοδο ἐξέτασαν πάλι τὸ βάθρο τῆς θεωρίας κατὰ τρόπο ποὺ νὰ τὴν ἐπεξεργαστοῦν πιὸ ὁλοκληρωμένα καί μὲ μιὰ πιὸ προχωρημένη ἔννοια, ἀλλὰ καί —πρᾶγμα ποὺ δὲν μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ— γιὰ λόγους τακτικῆς.

Ὑποστηριζόταν ὅτι κάθε σύστημα ποὺ προτίθονταν νὰ διανέμει ἴσα στὸν καθένα τὸ προϊὸν τῆς ἐργασίας του ἔπρεπε νά 'ναι ἀναγκαστικὰ ἀτελὲς καί κατὰ συνέπεια ἄδικο, γιατί ὅλα τὰ ἄτομα δὲν εἶναι ὅμοια καί ἐφαρμόζουν στὴν ἴδια ἐργασία ἕνα διαφορετικὸ κλάσμα ἱκανότητας. Ἐπομένως καθένα ἀπὸ τὰ συστήματα ποὺ υἱοθετοῦνταν γενικὰ ἦταν, λίγο - πολύ, οἰκοδομημένα πρὸς τὸ συμφέρον τῆς πλειοψηφίας, ἡ ὁποία θὰ τὄβρισκε καλὸ νὰ τὰ υἱοθετήσει. Ἀπὸ τέτοιες συλλήψεις προέρχονταν ἀκόμη, μοιραία, ἡ ρύθμιση, ὁ νόμος, τὸ Κράτος. Ὑποστηριζόταν ἐπίσης, ὅτι ἦταν ἀδύνατο νὰ διακριθοῦν σαφῶς τὰ προϊόντα καί τὰ ὄργανα ἐργασίας. Ἡ τροφή, ἡ ἐνδυμασία κλπ. ποὺ εἶναι γιὰ κάποιον προϊόντα ἐργασίας, εἶναι γιὰ τὸν ἄλλο αὐτὸ ποὺ τὸ κάρβουνο καί τὸ λάδι εἶναι γιὰ μιὰ μηχανή, δηλ. ἀναντικατάστατα στοιχεῖα ποὺ τὸν κάνουν ἱκανὸ νὰ δουλέψει καί κατὰ συνέπεια εἶναι ὄργανα ἐξίσου ἀπαραίτητα γιὰ τὴν παραγωγὴ ὅπως καί κάθε ἄλλο ἐργαλεῖο. Ξεκινώντας ἀπ' αὐτοὺς τοὺς συλλογισμούς κι αὐτὲς τὶς ἀντιφάσεις, θὰ φτάσουν στὸν ἀναρχικὸ κομμουνισμό, στὸ σύστημα ποὺ ἀναγνωρίζει ὅτι ὁ ἐλεύθερος κι αὐθόρμητος κομμουνισμὸς στὴν παραγωγὴ καί στὴν κατανάλωση εἶναι ἡ μόνη στέρεη βάση μιᾶς κοινωνίας. Μιὰ τέτοια κοινωνία, ὀργανωμένη σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴ αὐτὴ τοῦ κομμουνισμοῦ,

θὰ προνοεῖ ἔτσι γιὰ τίς καθημερινὲς ἀνάγκες τοῦ καθενὸς καί θὰ τοῦ ἐξασφαλίζει κάθε εὐκολία γιὰ νὰ γίνει ἄνθρωπος ἀληθινὰ ἐλεύθερος, ἐλεύθερος σύμφωνα μὲ τὴν ἀτομική του ἀντίληψη κι ὅπως νομίζει καλλίτερα.

Ἦταν στὰ 1876 —ἀπ' ὅσο ξέρω— ποὺ αὐτὲς οἱ ἰδέες προβλήθηκαν γιὰ πρώτη φορὰ δημόσια, μέσα στὴν Διεθνῆ. Προπαγανδίστηκαν ἤδη σὲ μιὰ μικρὴ ἀμπστασιονιστική* μπροσούρα ποὺ δημοσιεύτηκε στὴν ἀρχὴ τοῦ 1876, στὴν Γενεύη, ἀπὸ τοὺς προγραμμένους Λυονέζους. Ἡ Ἰταλικὴ Ὁμοσπονδία τῆς Διεθνοῦς ἦταν ἡ πρώτη ὁμοσπονδία ποὺ τὶς υἱοθέτησε στὸ Συνέδριο τοῦ Ὀκτωβρίου 1876, ποὺ συνῆλθε κοντὰ στὴν Φλωρεντία. Ἐκφράστηκαν ἀργότερα στὰ περιοδικά, στὶς Γιουρασιανὲς καὶ Γενοβέζικες συνεδριάσεις ἀπὸ τοὺς Κ. Καφιέρο, Π. Κροπότκιν, Ἐλιζὲ Ρεκλὺ καὶ ἄλλους, ἔπειτα στὸν «Ἐξεγερμένο» τῆς Γενεύης καὶ τοῦ Παρισιοῦ καὶ τελικά, ἔπειτα ἀπ' αὐτὴν τὴν ἐποχή, προκάλεσαν τὴ δημιουργία μιᾶς ἤδη ἄφθονης βιβλιογραφίας.

Ἀπηχῶντας σὲ πολλὲς χῶρες, αὐτὲς οἱ νέες ἰδέες ἀφοῦ ἐξετάστηκαν καὶ ἐμβαθύνθηκαν, ἐπικρατοῦν τώρα παντοῦ ὅπου ὑπάρχουν ἀναρχικοί. Ἔπρεπε νὰ περάσουν πολλὰ χρόνια προτοῦ υἱοθετηθοῦν παντοῦ ἀπὸ τοὺς παλιοὺς κολλεκτιβιστές. Στὴν ἴδια τὴν Ἰσπανία, ἡ ἀναρχικὴ Διεθνὴς ἔπιασε τόσο γερὲς ρίζες ὥστε ὕστερα ἀπὸ ἑφτὰ χρόνια παράνομης καὶ συνωμοτικῆς ὕπαρξης νὰ ξαναβρεῖ τὸ παλιό της σφρίγος· ὁ κολλεκτιβισμὸς ἐπικρατεῖ παντοῦ, ἀλλὰ τροποποιημένος μὲ ἐλευθεριακὴ ἔννοια ἀπὸ τὴν συζήτηση καὶ τὴν κριτικὴ ποὺ προκάλεσε αὐτὸ τὸ θέμα. Ἀλλὰ καὶ παντοῦ ἀλλοῦ, ἐκτὸς ἀνάμεσα σὲ μερικοὺς ἀτομικιστὲς τῆς Ἀμερικῆς, τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Αὐστραλίας καί τοὺς ὀπαδοὺς ποὺ προσηλυτίστηκαν πρόσφατα στὶς ἰδέες τους στὴν Γαλλία καί τὴν Γερμανία, ὁ ἀναρχικὸς κομμουνισμὸς ἔχει υἱοθετηθεῖ κατ' ἀρχήν, μολονότι δημιουργοῦνται διαφωνίες πάνω σὲ λεπτομέρειες καὶ σὲ εἰδικὰ ζητήματα, ὅπως πρέπει νὰ δημιουργοῦνται στὴν ἀνάπτυξη μιᾶς ζωντανῆς ἰδέας, ποὺ νιώθει ἀλλεργία γιὰ τὸ δόγμα. Γιὰ παράδειγμα, στὶς ἡμέρες μας, ὁ ἀναρχικὸς κομμουνισμὸς ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὸ νὰ ὑποφέρει ἀπὸ τὴν ἀναγέννηση τοῦ ἀτομικισμοῦ καὶ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἐπωφεληθεῖ, γιατί ὁ κομμουνισμὸς δὲν εἶναι παρὰ τὸ μέσο, μὲ τὸ ὁποῖο μπορεῖ ν' ἀναπτυχθεῖ ἡ πιὸ ὑψηλὴ ἀτομικὴ ἀνάπτυξη κάθε ἀν-

* Σ.τ.Μ. Δηλαδὴ ὑπὲρ τῆς ἀποχῆς.

θρώπου· ὡς πρὸς τὰ ὅρια μεταξὺ κομμουνισμοῦ καὶ ἀτομικισμοῦ, αὐτὰ δὲν μπρεῖ νἆναι πάγια κα ἀμετάβλητα, πρέπει νὰ ποικίλλουν ἀντίθετα κατὰ χιλιάδες τρόπους, σύμφωνα μὲ τὶς ἰδιαίτερες ἀνάγκες τοῦ καθενός. Μόνο ἡ ἐμπειρία εἶναι κείνη ποὺ θὰ μπορέσει νὰ λύσει αὐτὰ τὰ χίλια ἐρωτήματα· ἐναπόκειται λοιπὸν στοὺς κομμουνιστὲς ὅπως καὶ στοὺς ἀτομικιστὲς νὰ ἐπισπεύσουν, καθένας μὲ τὸν τρόπο του, τὸν ἐρχομὸ τοῦ χρόνου ὅπου θὰ συντριβοῦν τὰ ἐμπόδια πού, ὡς τώρα, ἀντιστρατεύονται τὴν ἐλεύθερη ἐμπειρία.

Αὐτὴ ἡ σύντομη περίληψη πρέπει νὰ χρησιμεύσει μόνο γιὰ νὰ δείξει τὴν θέση ποὺ κατέχει ὁ Μιχαὴλ Μπακούνιν στὴν ἱστορία τοῦ θεωρητικοῦ ἀναρχισμοῦ καὶ νὰ μᾶς κάνει νὰ καταλάβουμε μ' αὐτό, ὅτι δὲν μπόρεσε νὰ φτάσει αὐθόρμητα στὶς τωρινὲς ἀναρχικὲς ἰδέες· ἀλλὰ ἀκόμα καὶ 'κεῖνο ποὺ στὶς ἀπόψεις του μᾶς ἐμφανίζεται σὰν καθυστερημένο καὶ ἀπαρχαιωμένο πρέπει νὰ θεωρηθεῖ, ἱστορικά, ὅτι σημαδεύει ἕνα βῆμα πρὸς τὰ ἐμπρὸς ποὺ ἔγινε μὲ δική του πρωτοβουλία. Δὲν μίλησα, στὶς σελίδες ποὺ προηγήθηκαν, γιὰ τοὺς λίγο - πολὺ μεμονωμένους ἀναρχικοὺς αὐτοῦ τοῦ αἰώνα, οἱ ὁποῖοι φτάνοντας ἀπὸ μόνοι τους σὲ πιὸ προχωρημένες ἰδέες ἀπὸ 'κεῖνες τῶν ἄλλων ἀναρχικῶν τῶν καιρῶν τους, δὲν θὰ πετύχουν ὡστόσο νὰ τύχουν ἐνεργοῦ προσοχῆς, οὔτε νὰ ἐπηρεάσουν τὸ μεγάλο ρεῦμα τῶν ἰδεῶν. Ἂν καὶ οἱ προσπάθειές τους δὲν χάθηκαν, εἶναι σχεδὸν ἀδύνατο, χωρὶς εἰδικὲς μελέτες, νὰ καθορίσουμε τὴν ἐπίδρασή τους πάνω στὸ κίνημα, τόσο μεγάλη εἶναι ἡ λήθη στὴν ὁποία βυθίστηκαν οἱ περισσότεροι ἀπ' αὐτούς. Εἶναι, γιὰ παράδειγμα, οἱ ἐπαναστάτες κομμουνιστὲς ποὺ δημοσίευαν στὸ Παρίσι, στὰ 1841, τὸ παράνομο περιοδικὸ «Ὁ ἀνθρωπιστής», ἡ ὁμάδα ποὺ λεγόταν «ὑλιστὲς κομμουνιστὲς» ποὺ φαίνεται νἄχουν διακηρύξει τὶς θεωρίες τῆς προπαγάνδας μὲ τὴν πράξη καὶ τῆς ἀτομικῆς ἀπαλλοτρίωσης ἀπὸ τὸ 1847, ὅταν μιὰ μεγάλη δίκη ἔδωσε τέλος στὴν δράση τους· οἱ ἐπαναστάτες Προυντονικοὶ ὅπως ὁ 'Ερνὲ Καιρντερουὰ καὶ προπαντὸς ὁ Ζοζὲφ Ντεζάκ, ὁ ἐργάτης ποιητής, προγραμμένος ἀναρχικός, πού, μεταξὺ ἄλλων, στὸ περιοδικό του «Ὁ 'Ελευθεριακός», ποὺ ἐκδιδότανε στὴ Νέα Ὑόρκη ἀπὸ τὸ 1858 ὡς τὸ 1861, ὄχι μόνο ἔφτασε —ὅπως ἔκανε ἡ Διεθνὴς μετὰ δέκα χρόνια ἀργότερα— στὸν ἀναρχικὸ κολλεκτιβισμὸ ἀλλὰ ἀκόμη, πάντα μὲ δική του πρωτοβουλία, διεῖδε μὲ σαφήνεια τὸν

σημερινὸ ἀναρχικὸ κομμουνισμό, καὶ διέδωσε, πάνω στὴν ἐπαναστατικὴ τακτικὴ καὶ μέσα, ἀνάλογες ἰδέες μ' ἐκεῖνες ποὺ ἐπικρατοῦν στὶς μέρες μας. Ἂς μνημονεύσουσουμε ἀκόμα τὸν Μπελλεγκαρίκ, τὸν Ἰταλὸ Πιζακάνε, ποὺ πέθανε μὲ τὸ ὅπλο στὸ χέρι στὸ Κάπρι στὰ 1857 κλπ.

Εἶναι λοιπὸν ὡς ὑλικὸ συμβολῆς στὴν ἱστορία τῶν ἀναρχικῶν θεωριῶν ποὺ δημοσιεύω αὐτὰ τὰ ἀποσπάσματα τοῦ θεωρητικοῦ ἔργου τοῦ Μπακούνιν. Ἂν ἤθελε κανεὶς νὰ διαλέξει σύμφωνα μὲ τὶς ἀνάγκες μιᾶς ἄμεσης προπαγάνδας θὰ μποροῦσε νὰ βρεῖ πολλὰ ἄλλα γραφτά του ἐμπνευσμένα ἀπὸ πιὸ μεγάλη ἐπαναστατικὴ θέρμη, ἀντὶ γι' αὐτὲς τὶς ἐπιστημονικὲς μελέτες.

Θὰ δώσω τώρα μερικὲς ἱστορικὲς ἐπεξηγήσεις πάνω στὰ κομμάτια ποὺ περιέχονται σ' αὐτὸν τὸ τόμο.

ΦΕΝΤΕΡΑΛΙΣΜΟΣ, ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΣ, ΑΝΤΙΘΕΟΛΟΓΙΣΜΟΣ

Ὁ Μπακούνιν πῆγε ἀπὸ τὴν Νεάπολη στὴν Ἑλβετία γιὰ νὰ παραστεῖ στὸ πρῶτο συνέδριο τῆς εἰρήνης ποὺ συγκλήθηκε στὴ Γενεύη τὸ Σεπτέμβρη τοῦ 1867. Ἐκλέχτηκε στὴν Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ τῆς νέας «Λίγκας γιὰ τὴν εἰρήνη καὶ τὴν ἐλευθερία», ποὺ ἕδρευε στὴν Βέρνη. Στὴ διάρκεια τοῦ ἑπόμενου χρόνου, ἐγκαταστάθηκε στὰ περίχωρα τοῦ Βεβεῖ καὶ τοῦ Κλαράνς, ἀπ' ὅπου ἦρθε στὴν Βέρνη γιὰ νὰ παραστεῖ στὶς γενικὲς συνεδριάσεις τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς. Ἦταν πιθανὸν στὴν σύνοδο τῆς 26 Ὀκτωβρίου 1867 πού, σὲ συμφωνία μ' ἄλλα μέλη τῆς ἐπιτροπῆς, τοὺς Ρώσους Ὀγκάρεφ καὶ Ζουκόφσκυ, τοὺς Πολωνοὺς Μουσκόφσκι καὶ Ζαγκόρσκι, καὶ τὸν Μ. Ναγκέ, Γάλλο ἀντιπρόσωπο, πρότεινε στὴν ἐπιτροπὴ νὰ υἱοθετήσει ἕνα καθαρὰ σοσιαλιστικό, ἀντιεξουσιαστικὸ καὶ ἀντιθρησκευτικὸ πρόγραμμα: ἦταν ὁλόκληρο τὸ πρόγραμμά του, ποὺ εἶχε ἤδη ἐκθέσει μὲ λίγα λόγια σὲ μιὰ ὁμιλία ποὺ ἐκφωνήθηκε στὸ Συνέδριο τῆς Γενεύης[1]. Οἱ ἴδιες αὐτὲς ἀπόψεις βρίσκονταν διατυπωμένες στὶς διακηρύξεις ἀρχῶν τῆς «Διεθνοῦς Ἀδελφότητας», ποὺ ὑπῆρχε ἀπὸ τὸ

---

1. Αὐτὴ ἡ ὁμιλία βρίσκεται τυπωμένη στὰ «Πρακτικὰ» αὐτοῦ τοῦ Συνεδρίου, ἀλλὰ μὲ βάση ἕνα χειρόγραφο τοῦ Μπακούνιν, ποὺ γράφτηκε μερικοὺς μῆνες μετὰ τὸ Συνέδριο ἐν ὄψει τῆς δημοσίευσης τῶν «Πρακτικῶν» (1868).

1864. Σάν ἀπόδειξη τοῦ ζήλου τοῦ Μπακούνιν στὴν προπαγάνδιση αὐτῶν τῶν ἰδεῶν σ' ὅλους τοὺς χώρους ποὺ ἤλπιζε ὅτι θὰ εἶχαν ἐπίδραση, ἀναφέρουμε μιὰ ἀπὸ τὶς πρῶτες προσπάθειες ποὺ περιέχουν αὐτὲς τὶς θεωρίες, ἴσως τὴν πρώτη ποὺ ὑπάρχει ἀκόμη. Εἶναι ἕνα χειρόγραφο ποὺ ἔχει τὸν τίτλο: «Κατήχηση τοῦ σύγχρονου ἐλευθερο-τεκτονισμοῦ[1]. Βρίσκει κανεὶς σ' αὐτὸ τὸ ἔργο αὐτὸ τὸ ἐδάφιο ποὺ ἀνακαλύπτει σχεδὸν κατὰ λέξη σὲ ὑστερότερα γραφτά: «Ὁ Θεὸς ὑπάρχει, ἄρα ὁ ἄνθρωπος εἶναι σκλάβος. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐλεύθερος, ἄρα δὲν ὑπάρχει κανένας θεός. — Ἀψηφῶ ὅ,τιδήποτε γιὰ νὰ βγοῦμε ἀπ' αὐτὸ τὸν κύκλο, καὶ ἦρθε ἡ ὥρα νὰ διαλέξουμε».

Αὐτὸ τὸ χειρόγραφο πρέπει νὰ χρονολογεῖται ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς παραμονῆς τοῦ Μπακούνιν στὴν Φλωρεντία, περίοδο κατὰ τὴν ὁποία εἶχε σχέσεις μὲ σπουδαῖα μέλη τοῦ Ἰταλικοῦ ἐλευθερο-τεκτονισμοῦ, πρὶν ἀπὸ τὴν ἵδρυση τῆς Διεθνοῦς, ὅταν προσπάθησε νὰ ἱδρύσει τὴν «Διεθνῆ Ἀδελφότητα» καὶ νὰ θεμελιώσει σίγουρα τὸ πρόγραμμά της· ἢ ἀπὸ τὴν περίοδο 1865 - 1867 καὶ τὴν Νεάπολη. Βρίσκει κανεὶς ἀκόμη τὶς ἰδέες αὐτῆς τῆς περιόδου ἐκφρασμένες σχεδὸν μὲ τὰ ἴδια λόγια τῆς «Ἐπαναστατικῆς Κατήχησης», στὸ ἄρθρο τῆς «Δημοκρατίας» τοῦ Παρισιοῦ (στὰ 1868).

Δὲν ξέρω ποιά ἦταν ἡ ἀπόφαση ποὺ πάρθηκε ἀπὸ τὴν ἐπιτροπὴ τῆς Βέρνης στὸ θέμα αὐτῆς τῆς «αἰτιολογημένης πρότασης». Ἀπὸ πολλὰ γράμματα ποὺ ἀπευθύνονται αὐτὴ τὴν ἐποχὴ στοὺς φίλους τοῦ Μπακούνιν ἀπὸ ἕνα μέλος τοῦ γραφείου τῆς «Λίγκας» τῆς Βέρνης καὶ ἀπὸ τὰ χειρόγραφα καὶ τὶς διορθώσεις ποὺ ὑπάρχουν ἀκόμα, προκύπτει ὅτι οἱ ἀπόψεις στὸ θέμα αὐτῆς τῆς δημοσίευσης ποικίλλουν. «Ἡ δημοσίευση τοῦ μνημονίου πρέπει νὰ γίνει μὲ τὴν μορφὴ παραρτήματος στὸ περιοδικό», λέει ἕνα γράμμα τῆς 10 Νοεμβρίου 1867, ἀλλὰ τὸ περιοδικὸ δὲν εἶχε ἐμφανιστεῖ ἀκόμα αὐτὴν τὴν ἐποχή. Σύμφωνά μ' ἕνα ἄλλο γράμμα τῆς 21 Δεκέμβρη 1867 ἔγινε μιὰ ὑστερότερη διευθέτηση, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ τυπογραφεῖο τῶν Ρῆντερ καὶ Σίμμεν ἐπρόκειτο ν' ἀρχίσει τὴν ἐκτύπωση τοῦ μνημονίου, τὴν ὁποία ὁ ἐκδοτικὸς οἶκος Γκέοργκ

---

1. Αὐτὸ τὸ χειρόγραφο ἀρχίζει ἔτσι: «Γιὰ νὰ ξαναγίνει ἕνα σῶμα ζωντανὸ καὶ χρήσιμο, ὁ ἐλευθερο-τεκτονισμὸς πρέπει νὰ ξανατεθεῖ σοβαρὰ στὴν ὑπηρεσία τῆς ἀνθρωπότητας. Ἀλλὰ ποιά σημασία ἔχουν σήμερα αὐτὲς οἱ λέξεις: Ὑπηρεσία τῆς ἀνθρωπότητας;»

τῆς Γενεύης, ἐπρόκειτο νὰ ἐκδώσει μὲ τὴν μορφὴ μπροσούρας ἢ τόμου. Στὶς 15 Δεκέμβρη, ἔγραφε κάποιος ἀπὸ τὴν Βέρνη ὅτι ὁ Μπακούνιν ἐπρόκειτο νὰ πάρει τὴν ἴδια μέρα τὶς διορθώσεις τοῦ δεύτερου φυλλαδίου· τελικὰ στὶς 26 Δεκέμβρη κάποιος ἔγραφε: «Τὸ πρῶτο φυλλάδιο τῆς μπροσούρας τοῦ Μπακούνιν τυπώθηκε σὲ 3.000 ἀντίτυπα».

Ἡ συνέχεια αὐτῆς τῆς ἀλληλογραφίας λείπει. Αὐτὸ ποὺ ὅλο κι ὅλο μπορῶ νὰ βεβαιώσω εἶναι ὅτι 80 σελίδες σὲ 8ο σχῆμα στοιχειοθετήθηκαν σύμφωνα μ' ἕνα ἀντίγραφο τοῦ χειρογράφου ποὺ ἔγινε ἀπὸ 'να Ρῶσο φίλο τοῦ Μπακούνιν. Αὐτὸ τὸ ἀντίγραφο, τοῦ ὁποίου ὑπάρχει τὸ τελευταῖο μέρος, δὲν περιέχει περισσότερο ἀπὸ μιὰ λέξη («τὸν ἀπόστολο») ἀπὸ τὴν τελευταία σελίδα τῶν διορθώσεων. Ὑπάρχουν πρωτότυπα χειρόγραφα τοῦ προηγούμενου κειμένου, ἀκόμη καὶ πολλὲς συντάξεις ὁρισμένων μερῶν, καθὼς καὶ ὀκτώμιση σελίδες, τυπωμένες σὲ διορθώσεις (σελίδες 34 - 42) μιᾶς ἄλλης πολὺ ἐνδιαφέρουσας ἐκδοχῆς. Συμπεραίνω λοιπὸν ὅτι, γιὰ ἄγνωστους λόγους ὁ Μπακούνιν ὁ ἴδιος ἔγραψε μόνο αὐτὲς τὶς ὀγδόντα σελίδες.

Τὸ ἔργο ποὺ ἀρχίζει μὲ τὴν μορφὴ αἰτιολογημένης πρότασης ἑνὸς προγράμματος ποὺ ἀπευθύνεται στὴν ἐπιτροπὴ τῆς Λίγκας, ἔγινε ἐργασία ἔρευνας, ἐντελῶς προσωπικῆς, πάνω στὴν καταγωγὴ τῆς θρησκείας, τοῦ Κράτους κλπ. Ὁ τίτλος: «Αἰτιολογημένη πρόταση τῶν Ρώσων μελῶν τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς» ἀλλάχτηκε σέ: «Αἰτιολογημένη πρόταση στὴν Κεντρικὴ Ἐπιτροπή... ἀπὸ τὸν Μ. Μπακούνιν». Ἴσως ὁ ἴδιος ὁ Μπακούνιν νὰ ἀφαιροῦσε τὸν χαρακτήρα τῆς «Πρότασης» ἀπ' αὐτὸ τὸ ἔργο, δημοσιεύοντάς το μὲ τὸν τίτλο «Τὸ ἐπαναστατικὸ πρόβλημα, φεντεραλισμός, σοσιαλισμὸς καὶ ἀντιθεολογισμός», ὅπως ἄλλωστε ἔγραψε στὸ χειρόγραφο, ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ τὴν ἴδια ἐποχή, ἑνὸς ἄλλου βιβλίου ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ὀνομαστεῖ: «Τὸ ἐπαναστατικὸ πρόβλημα στὶς Ρωσικὲς χῶρες καὶ τὴν Πολωνία», βιβλίο ποὺ δὲν ἐκδόθηκε ποτέ.

Ἀγνοῶ τοὺς λόγους ποὺ ἐμπόδισαν ὁριστικὰ τὴν δημοσίευση αὐτοῦ τοῦ ἔργου, γιὰ τὴ σύνταξη τοῦ ὁποίου ὁ Μπακούνιν κατέβαλε τόσες φροντίδες καὶ ποὺ χρησίμευσε συχνὰ στὴν σύνταξη μεταγενέστερων ἔργων.

Δὲν θὰ προσπαθήσω νὰ ψάξω γιὰ ἕναν ἐσωτερικὸ λόγο ποὺ θὰ ἐξηγοῦσε αὐτὴ τὴν μὴ δημοσίευση. Ὑπῆρχαν στὴν ζωὴ τοῦ Μπακούνιν τόσα ἐξωτερικὰ συμβάντα, ὥστε οἱ ὑποθέσεις ποὺ βασίζονται σὲ ἐσωτερικοὺς λόγους νά 'ναι μόνο ἐσφαλμένοι συλλογισμοί.

11 Νοεμβρίου 1894 — Μ. Νεττλῶ

Αἰτιολογημένη πρόταση στὴν Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ τῆς Λίγκας γιὰ τὴν Εἰρήνη καὶ τὴν Ἐλευθερία, ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Μπακούνιν.

Γενεύη[1],

Κύριοι,

Τὸ ἔργο ποὺ μᾶς ἐπιβάλλεται σήμερα, εἶναι νὰ ὀργανώσουμε καὶ νὰ παγιώσουμε τὴν Λίγκα γιὰ τὴν εἰρήνη καὶ τὴν Ἐλευθερία, παίρνοντας γιὰ βάση τὶς ἀρχὲς ποὺ διατυπώθηκαν ἀπ' τὴ προηγούμενη Διοικοῦσα Ἐπιτροπὴ καὶ ποὺ ψηφίστηκαν ἀπὸ τὸ προηγούμενο Συνέδριο. Αὐτὲς οἱ ἀρχὲς θὰ συνιστοῦν στὸ ἑξῆς τὸν καταστατικό μας χάρτη, τὴν ὑποχρεωτικὴ βάση ὅλων τῶν προηγούμενων ἐργασιῶν μας. Δὲν μᾶς ἐπιτρέπεται πιὰ νὰ ἀφαιρέσουμε ἔστω καὶ τὸ παραμικρὸ ἀλλὰ ἔχουμε τὸ δικαίωμα, ἀκόμη καὶ τὸ καθῆκον, νὰ τὶς ἀναπτύξουμε.

Μᾶς φαίνεται τόσο πιὸ ἐπιτακτικὸ νὰ ἐκπληρώσουμε σήμερα αὐτὸ τὸ καθῆκον, ὅσο αὐτὲς οἱ ἀρχές, ὅπως τὸ ξέρει ἐδῶ ὅλος ὁ κόσμος, διατυπώθηκαν στὰ πεταχτά, κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῆς βαριᾶς Γενοβέζικης φιλοξενίας... Τὶς ἔχουμε ἐγκαινιάσει, γιὰ νὰ τὸ ποῦμε ἔτσι, μεταξὺ δύο καταιγίδων, καθὼς εἴμαστε ἀναγκασμένοι νὰ χαμηλώσουμε τὸν τόνο, γιὰ νὰ ἀποφύγουμε ἕνα μεγάλο σκάνδαλο ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ καταλήξει στὴν πλήρη καταστροφὴ τοῦ ἔργου μας.

---

1. Εἶναι ὁ ὁριστικὸς τίτλος ποὺ υἱοθετήθηκε στὶς θεωρημένες διορθώσεις· ἡ διόρθωση περιεῖχε τὸν ὑπότιτλο: Πρόταση τῶν Ρώσων μελῶν τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Λ. γιὰ τὴν Ε. καὶ τὴν Ε. καὶ τὸ χειρόγραφο τοῦ Μπακούνιν (σχ. 9, σελ. 1) δίνει γιὰ τίτλο: Αἰτιολογημένη πρόταση τῶν Ρώσων μελῶν τῆς διαρκοῦς ἐπιτροπῆς τῆς Λίγκας γιὰ τὴν Εἰρήνη καὶ τὴν Ἐλευθερία (ὑποστηριζόμενη ἀπὸ τὸν Κ. Ἀλεξάντρ Νάγκε Γάλλο ἀντιπρόσωπο καὶ τοὺς κ.κ. Βαλεριὲν Μροσκόβσκι καὶ Ζὰν Σαγκόρσκι, Πολωνοὺς ἀντιπροσώπους).

Σήμερα πού, χάρη στὴν πιὸ εἰλικρινὴ καὶ πιὸ πλατιὰ φιλοξενία τῆς πόλης τῆς Βέρνης, εἴμαστε ἐλεύθεροι ἀπὸ κάθε τοπικὴ καὶ ἐξωτερικὴ πίεση, ὀφείλουμε νὰ ἀποκαταστήσουμε τὶς ἀρχές μας στὴν ἀκεραιότητά τους καὶ νὰ ἀπορρίψουμε τὶς ἀμφιβολίες σὰν ἀνάξιες γιὰ μᾶς, ἀνάξιες τοῦ μεγάλου ἔργου ποὺ ἔχουμε σὰν ἀποστολὴ νὰ θεμελιώσουμε. Οἱ ἀποσιωπήσεις, οἱ μισὲς ἀλήθειες, οἱ εὐνουχισμένες σκέψεις, οἱ αὐτάρεσκες ἐκλεπτύνσεις καὶ παραχωρήσεις μιᾶς χαλαρῆς διπλωματίας δὲν εἶναι τὰ στοιχεῖα μὲ τὰ ὁποῖα διαμορφώνονται τὰ μεγάλα πράγματα: γίνονται μόνο μὲ τὶς πιὸ ψηλὰ ἀνεβασμένες καρδιές, ενα πνεῦμα δίκαιο καὶ σταθερό, ἕνα καθαρὰ καθορισμένο στόχο καὶ μεγάλο θάρρος. Ἔχουμε, κύριοι, ἀναλάβει μιὰ πολὺ μεγάλη ὑπόθεση, ἂς σταθοῦμε στὸ ὕψος τοῦ ἐγχειρήματός μας: Θὰ εἶναι μεγάλο ἢ ταπεινό, δὲν ὑπάρχει μέσος ὅρος, καὶ γιὰ νὰ εἶναι μεγάλο, πρέπει τοὐλάχιστο μὲ τὴν τόλμη καὶ τὴν εἰλικρίνειά μας νὰ γίνουμε κι ἐμεῖς μεγάλοι.

Αὐτὸ ποὺ προτείνουμε δὲν εἶναι καθόλου μιὰ ἀκαδημαϊκὴ συζήτηση ἀρχῶν. Δὲν ἀγνοοῦμε ὅτι εἴμαστε συγκεντρωμένοι ἐδῶ πρωταρχικὰ γιὰ νὰ συντονίσουμε τὰ πολιτικὰ μέσα καὶ μέτρα ποὺ εἶναι ἀναγκαῖα γιὰ τὴν πραγματοποίηση τοῦ ἔργου μας. Ἀλλὰ ξέρουμε ἐπίσης ὅτι στὴν πολιτική δέν ὑπάρχει καθόλου τίμια καί χρήσιμη πρακτική χωρίς μιά θεωρία καί χωρίς ἕνα στόχο καθαρά καθορισμένους. Ἀλλοιώτικα, ὅσο κι ἂν ἐμπνεόμαστε ἀπὸ τὰ πιὸ πλατιὰ καὶ πιὸ φιλελεύθερα αἰσθήματα, θὰ μπορούσαμε νὰ καταλήξουμε σὲ μιὰ πραγματικότητα διαμετρικὰ ἀντίθετη ἀπ' αὐτὰ τὰ αἰσθήματα: θὰ μπορούσαμε νὰ ξεκινήσουμε μὲ ρεπουμπλικανικές, δημοκρατικές, σοσιαλιστικὲς πεποιθήσεις καὶ νὰ καταλήξουμε σὰν Βισμαρκικοὶ ἢ σὰν Βοναπαρτιστές.

Πρέπει νὰ κάνουμε σήμερα τρία πράγματα:

1) Νὰ δημιουργήσουμε τὶς συνθῆκες καὶ νὰ προετοιμάσουμε τὰ στοιχεῖα ἑνὸς νέου συνεδρίου.

2) Νὰ ὀργανώσουμε τὴν Λίγκα μας, ὅσο αὐτὸ εἶναι δυνατό, σ' ὅλες τὶς χῶρες τῆς Εὐρώπης, νὰ τὴν ἐπεκτείνουμε ἀκόμη καὶ στὴν Ἀμερική, πράγμα ποὺ μᾶς φαίνεται οὐσιῶδες, καὶ νὰ ἐγκαταστήσουμε σὲ κάθε χώρα ἐθνικὲς ἐπιτροπὲς καὶ περιφερειακὲς ὑπο - επιτροπές, καὶ ν' ἀφήσουμε στὴν κάθε μιά τους κάθε νόμιμη, ἀναγκαία, αὐτονομία, καὶ νὰ τὶς ὑποβάλλουμε ὅλες ἱεραρχικὰ στὴν Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ τῆς Βέρνης. Νὰ δώσουμε σ' αὐτὲς τὶς ἐπιτροπὲς

πλήρεις ἐξουσίες καὶ τὶς ἀναγκαῖες ὁδηγίες γιὰ τὴν προπαγάνδα καὶ γιὰ τὴν εἰσδοχὴ νέων μελῶν.

3) Ἔχοντας κατὰ νοῦ αὐτὴ τὴν προπαγάνδα, νὰ ἱδρύσουμε ἕνα περιοδικό. Δὲν εἶναι κατάφωρο ὅτι γιὰ νὰ κάνουμε καλὰ αὐτὰ τὰ τρία πράγματα, πρέπει πρωταρχικὰ νὰ θεμελιώσουμε τὶς ἀρχὲς πού, προσδιορίζοντας κατὰ τρόπο ποὺ νὰ μὴν ἀφήσει θέση σὲ καμιὰ ἀμφιλογία, τὴν φύση καὶ τὸν σκοπὸ τῆς Λίγκας, θὰ ἐμπνέουν καὶ θὰ κατευθύνουν ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ὅλη τὴν προπαγάνδα μας εἴτε προφορικὴ εἴτε γραπτή, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη θὰ χρησιμεύουν σὰν προϋποθέσεις καὶ βάση γιὰ τὴν εἰσδοχὴ νέων μελῶν; Αὐτὸ τὸ τελευταῖο σημεῖο, κύριοι, μᾶς φαίνεται ἐξαιρετικὰ σπουδαῖο. Γιατὶ τὸ μέλλον τῆς Λίγκας μας θὰ ἐξαρτηθεῖ ἀπὸ τὶς διαθέσεις, τὶς ἰδέες καὶ τὶς τάσεις, τόσο πολιτικὲς ὅσο καὶ κοινωνικές, αὐτοῦ τοῦ πλήθους τῶν νέων ποὺ θἄρθουν, στοὺς ὁποίους πρέπει ν' ἀνοίξουμε τὶς τάξεις μας. Δημιουργώντας ἕνα ἔντονα δημοκρατικὸ θεσμό, δὲν προτιθέμεθα νὰ κυβερνήσουμε τοὺς ἀνθρώπους μας, δηλαδή, τὴν μάζα τῶν μελῶν μας, ἀπὸ πάνω πρὸς τὰ κάτω· καὶ ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ θἄχουμε συγκροτηθεῖ καλά, δὲν θὰ ἐπιτρέψουμε στὸν ἑαυτό μας νὰ τοὺς ἐπιβάλλει τὶς ἰδέες μας. Θέλουμε ἀντίθετα ὅλες οἱ περιφερειακὲς ὑπο-επιτροπὲς καὶ οἱ ἐθνικὲς ἐπιτροπές, ὡς τὴν ἴδια τὴν Κεντρικὴ ἢ Διεθνῆ Ἐπιτροπή, ἐκλεγόμενες ἀπὸ κάτω πρὸς τὰ πάνω, ὑπὸ τὸν ψῆφο τῶν μελῶν ὅλων τῶν χωρῶν, νὰ γίνουν ἡ πιστὴ καὶ ὑπάκουη ἔκφραση ὅλων τῶν αἰσθημάτων τους, τῶν ἰδεῶν τους καὶ τῆς θέλησής τους. Ἀλλὰ σήμερα, ἀκριβῶς γιατὶ εἴμαστε ἀποφασισμένοι νὰ ὑποταχθοῦμε σ' ὅτι ἀφορᾶ τὸ κοινὸ ἔργο τῆς Λίγκας στὴ φωνὴ τῆς πλειοψηφίας, σήμερα ποὺ εἴμαστε ἀκόμη λίγοι, ἂν θέλουμε ἡ Λίγκα μας νὰ μὴν παρεκκλίνει ἀπὸ τὴν πρώτη σκέψη καὶ τὴν κατεύθυνση ποὺ τῆς ἐμφύσησαν οἱ ἱδρυτές της, δὲν πρέπει νὰ πάρουμε μέτρα γιὰ νὰ μὴν μπορεῖ νὰ μπεῖ κανεὶς μὲ τάσεις ἀντίθετες σ' αὐτὴν τὴν σκέψη καὶ σ' αὐτὴ τὴν κατεύθυνση; Δὲν πρέπει νὰ ὀργανωθοῦμε κατὰ τρόπο ποὺ ἡ μεγάλη πλειοψηφία τῶν μελῶν μας νὰ παραμείνει πάντα πιστὴ στὰ αἰσθήματα ποὺ μᾶς ἐμπνέουν σήμερα, καὶ νὰ καθιερώσουμε κανόνες εἰσόδου τέτοιους πού, ἂν καὶ τὸ προσωπικὸ τῶν ἐπιτροπῶν μας θ' ἀλλάξει, τὸ πνεῦμα τῆς Λίγκας δὲν θ' ἀλλάξει ποτέ;

Δὲν μποροῦμε νὰ φτάσουμε σ' αὐτὸ τὸ στόχο παρὰ καθιερώνοντας καὶ καθορίζοντας τὶς ἀρχές μας τόσο καθαρά,

ὥστε κανένα ἀπὸ τὰ ἄτομα ποὺ θἄναι κατὰ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο ἀντίθετα, νὰ μὴν μπορεῖ ποτὲ νὰ πάρει θέση ἀνάμεσά μας.

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι, ἂν ἀποφύγουμε νὰ διασαφηνίσουμε τὸν πραγματικὸ χαρακτήρα μας, ὁ ἀριθμὸς τῶν μελῶν μας θὰ γίνει πιὸ μεγάλος. Θὰ μπορούσαμε στὴν περίπτωση αὐτή, ὅπως τὸ προτείνει ὁ ἀντιπρόσωπος τῆς Βασιλείας, Κ. Σμίντλιν, νὰ συγκεντρώσουμε στὶς τάξεις μας πολλοὺς καραβανάδες καὶ παπάδες, γιατὶ ὄχι καὶ χωροφύλακες; — ἢ ὅπως ἔφτασε νὰ κάνει ἡ Λίγκα τῆς εἰρήνης, ποὺ ἱδρύθηκε στὸ Παρίσι, κάτω ἀπὸ τὴν ὑψηλὴ αὐτοκρατορικὴ προστασία, ἀπὸ τοὺς κ.κ. Μισὲλ Σεβαλιὲ καὶ Φρεντερὶκ Πασσὼ — νὰ προσφέρουμε τὴ δυνατότητα σὲ μερικὲς ἐπιφανεῖς πριγκήπισσες τῆς Πρωσσίας, τῆς Ρωσσίας καὶ τῆς Αὐστρίας, νὰ εὐαρεστηθοῦν νὰ ἀποδεχτοῦν τὸν τίτλο τῶν ἐπίτιμων μελῶν τῆς ἕνωσής μας. Ἀλλά, ὅπως λέει ἡ παροιμία, ὅποιος κυνηγᾶ πολλοὺς λαγοὺς χάνει καὶ τὸν ἕνα: θὰ ἐξαγοράζαμε ὅλες αὐτὲς τὶς πολύτιμες προσχωρήσεις μὲ τίμημα τὴν ὁλοκληρωτικὴ μας ἐκμηδένιση, καὶ ἀνάμεσα σ' ὅλες τὶς ἀμφιλογίες καὶ τὶς φράσεις ποὺ δηλητηριάζουν σήμερα τὴν κοινὴ γνώμη τῆς Εὐρώπης, δὲν θὰ εἴμαστε παρὰ μόνο μιὰ ἀκόμα κακόγουστη αὐταρέσκεια.

Εἶναι κατάφωρο, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὅτι ἂν διακηρύξουμε φωναχτὰ τὶς ἀρχές μας, ὁ ἀριθμὸς τῶν μελῶν μας θἄναι πολὺ περιορισμένος ἀλλὰ θἄναι τουλάχιστο σοβαρὰ μέλη, στὰ ὁποῖα θὰ μποροῦμε νὰ ὑπολογίζουμε, καὶ ἡ εἰλικρινής, ξύπνη καὶ σοβαρὴ προπαγάνδα δὲν θὰ δηλητηριάζει ἀλλὰ θὰ ἐμψυχώνει τὸ κοινό.

Ἂς δοῦμε τώρα ποιὲς εἶναι οἱ ἀρχὲς τῆς νέας μας ἕνωσης. Ἀποκαλεῖται Λίγκα γιὰ τὴν Εἰρήνη καὶ τὴν Ἐλευθερία. Αὐτὸ ἤδη εἶναι ἀρκετό· μ' αὐτὸ διαχρινόμαστε ἀπὸ ὅλους ἐκείνους ποὺ θέλουν καὶ ποὺ ζητοῦν τὴν εἰρήνη μὲ κάθε θυσία, ἀκόμη καὶ μὲ θυσία τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀνθρώπινης ἀξιοπρέπειας. Διακρινόμαστε ἔτσι ἐπίσης ἀπὸ τὴν Ἀγγλικὴ ἑταιρεία γιὰ τὴν εἰρήνη ἡ ὁποία, κάνοντας ἀφαίρεση κάθε πολιτικῆς, φαντάζεται ὅτι μὲ τὴν τωρινὴ ὀργάνωση τῶν Κρατῶν στὴν Εὐρώπη ἡ εἰρήνη εἶναι δυνατή. Ἀντίθετα σ' αὐτὲς τὶς ὑπερ-πασιφιστικὲς τάσεις τῆς Παρισινῆς καὶ τῆς Ἀγγλικῆς Ἑταιρείας, ἡ Λίγκα μας διακηρύσσει ὅτι δὲν πιστεύει στὴν Εἰρήνη καὶ δὲν τὴν ἐπιθυμεῖ παρὰ μόνο μὲ τὴν ὑπέρτατη προϋπόθεση τῆς ἐλευθερίας. Ἡ ἐλευθερία

εἶναι μιὰ ὑπέροχη λέξη ποὺ σημαίνει ἕνα πολὺ μεγάλο πράγμα καὶ ποὺ δὲν θὰ πάψει ποτὲ νὰ ἠλεκτρίζει τὶς καρδιὲς ὅλων τῶν ζωντανῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ ποὺ ἀπαιτεῖ μολαταῦτα νὰ καθοριστεῖ καλά, πράγμα χωρὶς τὸ ὁποῖο δὲν θὰ ξεφύγουμε ἀπὸ τὴν ἀμφιλογία καὶ θὰ μπορούσαμε νὰ δοῦμε τοὺς γραφειοκράτες ὑποστηριχτὲς τῆς ἀστικῆς ἐλευθερίας, τοὺς συνταγματικοὺς μοναρχικούς, τοὺς ἀριστοκράτες καὶ τοὺς φιλελεύθερους ἀστούς, νὰ παίρνουν τὴν θέση τους μέσα στὶς γραμμές μας καὶ νὰ συγκροτοῦν μιὰ πλειοψηφία ἀνάμεσά μας κάτω ἀπ' τὸ πρόσχημα ὅτι κι αὐτοὶ ἀγαποῦν τὴν ἐλευθερία.

Γιὰ νὰ ἀποφύγουμε τὶς συνέπειες μιᾶς τέτοιας δυσάρεστης παρανόησης, τὸ Συνέδριο τῆς Γενεύης διακήρυξε ὅτι ἐπιθυμεῖ «νὰ θεμελιώσει τὴν εἰρήνη π ά ν ω σ τ ὴ ν δ η μ ο κ ρ α τ ί α καὶ τὴν ἐλευθερία», ἀπ' ὅπου προκύπτει ὅτι, γιὰ νὰ γίνει κανεὶς μέλος τῆς Λίγκας μας πρέπει νάναι δημοκράτης. Ἑπομένως ἀποκλείονται ὅλοι οἱ ἀριστοκράτες, ὅλοι οἱ ὑποστηριχτὲς ὁποιουδήποτε προνομίου, ὁποιουδήποτε μονοπωλίου ἢ ὁποιουδήποτε πολιτικοῦ ἀποκλεισμοῦ, κι ἔτσι αὐτὴ ἡ λέξη δημοκρατία δὲν θέλει νὰ πεῖ ἄλλο πράγμα ἀπὸ κυβέρνηση τοῦ λαοῦ ἀπὸ τὸν λαὸ καὶ γιὰ τὸν λαό, περιλαμβάνοντας σ' αὐτὴ τὴν τελευταία ὀνομασία ὅλη τὴν μάζα τῶν πολιτῶν, — καὶ σήμερα πρέπει νὰ προσθέσουμε καὶ τῶν πολιτισσῶν — ποὺ σχηματίζουν ἕνα ἔθνος. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια ὅλοι εἴμαστε σίγουρα δημοκράτες.

Ἀλλὰ πρέπει ν' ἀναγνωρίσουμε ταυτόχρονα ὅτι αὐτὸς ὁ ὅρος: δημοκρατία δὲν ἀρκεῖ γιὰ νὰ καθορίσει πλήρως τὸν χαρακτήρα τῆς Λίγκας μας καὶ ὅτι, ὅπως ἐκεῖνος τῆς ἐλευθερίας, θεωρούμενος ξεχωριστά, μπορεῖ νὰ ὁδηγήσει στὴν ἀμφιλογία. Δὲν εἴδαμε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ αὐτοῦ τοῦ αἰῶνα, τοὺς ἰδιοκτῆτες φυτειῶν, τοὺς ὑποστηριχτὲς τῆς δουλείας τοῦ Νότου κι ὅλους τοὺς θιασῶτες της τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν τοῦ Βορρᾶ νὰ αὐτοτιτλοφοροῦνται δημοκράτες; Ὁ σύγχρονος καισαρισμὸς μὲ τὶς ἀπαίσιες συνέπειές του, ποὺ αἰωρεῖται σὰ φοβερὴ ἀπειλὴ πάνω ἀπ' ὅ,τι ἀποκαλεῖται στὴν Εὐρώπη ἀνθρωπότητα, δὲν λέγεται ἐξίσου δημοκρατικός· καὶ ἀκόμη ὁ Μοσχοβίτικος καὶ Ἁγιο-Πετρουπολικὸς ἰμπεριαλισμός, τὸ Κράτος κοντολογῆς, αὐτὸ τὸ ἰδεῶδες ὅλων τῶν συγκεντρωτικῶν στρατιωτικῶν καὶ γραφειοκρατικῶν δυνάμεων, δὲν εἶναι στὸ ὄνομα τῆς δημοκρατίας ποὺ συνέτριψε πρόσφατα τὴν Πολωνία;

Εἶναι φανερὸ ὅτι ἡ δημοκρατία χωρὶς ἐλευθερία δὲν

μπορεῖ νὰ μᾶς χρησιμεύσει σὰν σύμβολο. Ἀλλὰ τί εἶναι ἡ δημοκρατία ποὺ θεμελιώνεται πάνω στὴν ἐλευθερία ἂν δὲν εἶναι ἡ Προεδρικὴ Δημοκρατία.* Ἡ συμμαχία τῆς ἐλευθερίας μὲ τὸ προνόμιο δημιουργεῖ τὸ συνταγματικὸ μοναρχικὸ καθεστώς, ἀλλὰ ἡ συμμαχία της μὲ τὴν δημοκρατία δὲν μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ παρὰ μέσα στὴν προεδρικὴ δημοκρατία. Ἐξ αἰτίας μιᾶς ἐπιφυλακτικότητας, ποὺ δὲν ἐπιδοκιμάζουμε, τὸ Συνέδριο τῆς Γενεύης, στὰ ψηφίσματά του, πίστεψε ὅτι ἔπρεπε νὰ ἀποφύγει νὰ προφέρει τὴ λέξη προεδρικὴ δημοκρατία. Ἀλλὰ διακηρύσσοντας τὴν ἐπιθυμία του «νὰ θεμελιώσει τὴν εἰρήνη πάνω στὴ δημοκρατία καὶ τὴν ἐλευθερία», προβλήθηκε σιωπηρὰ σὰν ρεπουμπλικανικό. Ἑπομένως ἡ Λίγκα μας πρέπει νἆναι ταυτόχρονα δημοκρατικὴ καὶ ρεπουμπλικανική.

Καὶ νομίζουμε, κύριοι, ὅτι εἴμαστε ἐδῶ ὅλοι ρεπουμπλικανοὶ μὲ τὴν ἔννοια ὅτι, παρακινούμενοι ἀπὸ τὶς συνέπειες μιᾶς ἀδυσώπητης λογικῆς, προειδοποιημένοι ἀπὸ τὰ σωτήρια καὶ ταυτόχρονα τόσο ἀκριβὰ πληρωμένα μαθήματα τῆς ἱστορίας, καὶ ἀπὸ ὅλες τὶς ἐμπειρίες τοῦ παρελθόντος, καὶ φωτισμένοι προπαντὸς ἀπὸ τὰ γεγονότα ποὺ λυμαίνονται τὴν Εὐρώπη μετὰ τὸ 1848, καθὼς καὶ ἀπὸ τοὺς κινδύνους ποὺ μᾶς ἀπειλοῦν σήμερα, φτάσαμε ἐπίσης σ' αὐτὴ τὴν πεποίθηση: ὅτι οἱ μοναρχικοὶ θεσμοὶ εἶναι ἀσυμβίβαστοι μὲ τὸ καθεστὼς τῆς εἰρήνης, τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἐλευθερίας.

Σὲ ὅτι μᾶς ἀφορᾶ, κύριοι, σὰν Ρώσους σοσιαλιστὲς καὶ σὰ Σλάβους πιστεύουμε ὅτι ὀφείλουμε νὰ διακηρύξουμε εἰλικρινὰ ὅτι γιὰ μᾶς αὐτὴ ἡ λέξη Προεδρικὴ δημοκρατία δὲν ἔχει ἄλλη ἀξία ἐκτὸς ἀπ' αὐτὴν τὴν ἐντελῶς ἀρνητικὴ σημασία: ὅτι εἶναι ἡ ἀνατροπὴ ἢ ἡ ἐξάλειψη τῆς μοναρχίας· κι ὅτι ὄχι μόνο δὲν εἶναι ἱκανὴ νὰ μᾶς ἐξυψώσει, ἀλλὰ ἀντίθετα κάθε φορὰ ποὺ μᾶς παρουσιάζουν τὴν προεδρικὴ δημοκρατία σὰν μιὰ θετικὴ καὶ σοβαρὴ λύση ὅλων τῶν σημερινῶν ζητημάτων, σὰν τὸν ὑπέρτατο στό-

---

* Σ.τ.Μ. Ἀποδίδουμε ἔτσι αὐτὸν τὸν ὅρο, παίρνοντας ὑπ' ὄψη τὴν νεώτερη χρήση του στὶς Εὐρωπαϊκὲς γλῶσσες. Ἡ ἀρχικὴ ρωμαϊκὴ RES PUBLICA (τὰ κοινά), ἀντίστοιχο τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ «Πολιτεία» τοῦ προσδίδει μόνο ἐξαιρετικά, σήμερα πιά, ἀντίστοιχη ἔννοια.

χο πρὸς τὸν ὁποῖο πρέπει νὰ τείνουν ὅλες οἱ προσπάθειές μας, αἰσθανόμαστε τὴν ἀνάγκη νὰ διαμαρτυρηθοῦμε.

Ἀπεχθανόμαστε τὴν μοναρχία μ' ὅλη τὴν καρδιά μας· δὲν ζητᾶμε παρὰ νὰ τὴν δοῦμε νὰ ἐξαφανίζεται ἀπ' ὅλο τὸ πρόσωπο τῆς Εὐρώπης καὶ τοῦ κόσμου, κι εἴμαστε πεπεισμένοι, ὅπως καὶ σεῖς, ὅτι ἡ κατάργησή της εἶναι ἀναγκαία προϋπόθεση τῆς χειραφέτησης τῆς ἀνθρωπότητας. Ἀπ' αὐτὴ τὴ σκοπιά, εἴμαστε εἰλικρινὰ ρεπουμπλικανοί. Ἀλλὰ δὲν νομίζουμε ὅτι ἀρκεῖ νὰ ἀνατρέψουμε τὴν μοναρχία γιὰ νὰ χειραφετήσουμε τοὺς λαοὺς καὶ νὰ τοὺς προσφέρουμε τὴ δικαιοσύνη καὶ τὴν εἰρήνη. Εἴμαστε σταθερὰ πεισμένοι, ἀντίθετα, ὅτι μιὰ μεγάλη στρατιωτικὴ προεδρικὴ δημοκρατία, μπορεῖ νὰ γίνει καὶ ἀναγκαστικὰ θὰ γίνει μιὰ κατακτητικὴ δύναμη πρὸς τὰ ἔξω, καταπιεστικὴ στὸ ἐσωτερικὸ κι ὅτι θἄναι ἀνίκανη νὰ ἐξασφαλίσει στοὺς ὑπηκόους της, ἀκόμη κι ὅταν θ' ἀποκαλοῦνται πολίτες, τὴν εὐημερία καὶ τὴν ἐλευθερία. Δὲν εἴδαμε τὸ μεγάλο Γαλλικὸ ἔθνος νὰ συγκροτεῖται δύο φορὲς σὲ προεδρικὴ δημοκρατία καὶ νὰ χάνει καὶ τὶς δύο φορὲς τὴν ἐλευθερία του καὶ νὰ ἀφήνεται νὰ συρθεῖ σὲ κατακτητικοὺς πολέμους;

Νὰ ἀποδώσουμε, ὅπως τὸ κάνουν πολλοὶ ἄλλοι, αὐτὲς τὶς ἀξιοθρήνητες ἀποτυχίες στὸ ἐλαφρὺ τεμπεραμέντο καὶ στὶς ἱστορικὲς πειθαρχικὲς συνήθειες τοῦ Γαλλικοῦ λαοῦ πού, ἰσχυρίζονται οἱ συκοφάντες του, εἶναι πολὺ ἱκανὸς νὰ κατακτήσει τὴν ἐλευθερία μὲ μιὰ αὐθόρμητη, θυελλώδη παρώθηση ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ τὴν ἀπολαύσει καὶ νὰ τὴν ἐφαρμόσει;

Μᾶς φαίνεται ἀδύνατο, κύριοι, νὰ συμμεριστοῦμε αὐτὴν τὴν καταδίκη ἑνὸς ὁλόκληρου λαοῦ, ἑνὸς ἀπὸ τοὺς πιὸ εὐφυεῖς τῆς Εὐρώπης. Εἴμαστε λοιπὸν πεισμένοι ὅτι ἄν, δύο διαφορετικὲς φορές, ἡ Γαλλία ἔχασε τὴν ἐλευθερία της καὶ εἶδε τὴ δημοκρατικὴ προεδρικὴ πολιτεία της νὰ μεταμορφώνεται σὲ δικτατορία καὶ στρατιωτικὴ δημοκρατία, τὸ σφάλμα δὲν βρίσκεται στὸ χαρακτήρα τοῦ λαοῦ της, ἀλλὰ στὸν π ο λ ι τ ι κ ὸ σ υ γ κ ε ν τ ρ ω τ ι σ μ ὸ πού, προετοιμασμένος ἀπὸ πολὺ καιρὸ ἀπὸ τοὺς βασιλιάδες της καὶ τοὺς ἀνθρώπους τοῦ Κράτους, προσωποποιημένος κατόπιν σ' αὐτὸν ποὺ ἡ κολακευτικὴ ρητορικὴ τῶν αὐλῶν ἀποκάλεσε Μεγάλο Βασιλέα, σπρωγμένος ὕστερα στὴν ἄβυσσο ἀπὸ τὶς αἰσχρὲς ἀτασθαλίες μιᾶς γηραλέας μοναρχίας θὰ ἀφανιζόταν σίγουρα μέσα στὴ γένα, ἂν ἡ ἐπανάσταση δὲν τὸν ἀναστήλωνε μὲ τὰ στιβαρὰ χέρια της. Μάλιστα, πράγμα παρά-

ξενο, αὐτὴ ἡ μεγάλη ἐπανάσταση πού γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία εἶχε διακηρύξει ὄχι πιὰ τὴν ἐλευθερία τοῦ πολίτη μονάχα, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἀνθρώπου, γινόμενη κληρονόμος τῆς μοναρχίας ποὺ σκότωσε, εἶχε διασώσει ταυτόχρονα αὐτὴν τὴν ἄρνηση κάθε ἐλευθερίας: τὸ συγκεντρωτισμὸ καὶ τὴν παντοδυναμία τοῦ Κράτους.

'Ανοικοδομημένος ἐκ νέου ἀπὸ τὴν Συνταχτική, πολεμούμενος, εἶναι ἀλήθεια, ἀλλὰ μὲ λίγη ἐπιτυχία ἀπὸ τοὺς Γιρονδίνους, αὐτὸς ὁ συγκεντρωτισμὸς ἐπιτεύχθηκε ἀπὸ τὴν 'Εθνικὴ Συμβατική. 'Ο Ροβεσπιέρρος καὶ ὁ Σαίν - Ζύστ ἔγιναν οἱ ἀληθινοὶ παλινορθωτές: τίποτα δὲν ἔλειψε ἀπὸ τὴν νέα κυβερνητικὴ μηχανή, οὔτε τὸ Ὑπέρτατο Ὂν μὲ τὴν λατρεία τοῦ Κράτους. Δὲν περίμενε τίποτα παραπάνω ἀπὸ ἕνα ἱκανὸ μηχανικὸ γιὰ νὰ δείξει στὸν κατάπληχτο κόσμο ὅλες τὶς δυνάμεις τῆς καταπίεσης μὲ τὶς ὁποῖες ἐξοπλίστηκε ἀπὸ τοὺς ἀσύνετους δημιουργούς του... καὶ ὁ Ναπολέων ὁ Πρῶτος βρέθηκε. Ἄρα, αὐτὴ ἡ ἐπανάσταση ποὺ δὲν δὲν ἐμπνεύστηκε ἀρχικὰ παρὰ ἀπὸ τὴν ἀγάπη τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀνθρωπότητας, ἀπὸ μόνο τὸ γεγονὸς ὅτι πίστεψε ὅτι μποροῦσε νὰ τὶς συμφιλιώσει μὲ τὸν συγκεντρωτισμὸ τοῦ Κράτους, αὐτοχτόνησε, τὶς σκότωσε, χωρὶς νὰ γεννήσει στὴν θέση τους παρὰ τὴν στρατιωτικὴ δικτατορία, τὸν καισαρισμό.

Δὲν εἶναι φανερό, κύριοι, ὅτι γιὰ νὰ σώσουμε τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν εἰρήνη στὴν Εὐρώπη, ὀφείλουμε ν' ἀντιπαραθέσουμε σ' αὐτὸν τὸν τερατώδη καὶ καπιταλιστικὸ συγκεντρωτισμὸ τῶν στρατιωτικῶν, γραφειοκρατικῶν, δεσποτικῶν, συνταγματικῶν μοναρχικῶν ἀκόμη καὶ ρεπουμπλικανικῶν κρατῶν, τὴν μεγάλη, σωτήρια ἀ ρ χ ὴ τ ο ῦ φ ε ν τ ε ρ α λ ι σ μ ο ῦ — ἀρχὴ τῆς ὁποίας τὰ τελευταῖα γεγονότα στὶς 'Ηνωμένες Πολιτεῖες τῆς Βόρειας 'Αμερικῆς μᾶς ἔδωσαν ἐξ ἄλλου μιὰ θριαμβευτικὴ ἀπόδειξη.

Στὸ ἑξῆς πρέπει νἄναι σαφὲς σ' αὐτοὺς ποὺ θέλουν πραγματικὰ τὴν χειραφέτηση τῆς Εὐρώπης, ὅτι διατηρώντας στὸ ἀκέραιο τὶς συμπάθειές μας γιὰ τὶς μεγάλες σοσιαλιστικὲς καὶ ἀνθωπιστικὲς ἰδέες ποὺ ἐξαγγέλθηκαν ἀπὸ τὴ Γαλλικὴ 'Επανάσταση, ὀφείλουμε ν' ἀπορρίψουμε τὴν κρατιστικὴ πολιτικὴ καὶ νὰ υἱοθετήσουμε τὴν πολιτικὴ τῆς ἐλευθερίας τῶν Βορειο - 'Αμερικανῶν.*

---

* Σ.τ.Μ. 'Ο ἀναγνώστης πρέπει νὰ πάρει ὑπόψη τὴν ἀντισυγκεντρωτικὴ κοινωνικὴ δομὴ τῶν Η.Π.Α. ποὺ δια-

1. Ο ΦΕΝΤΕΡΑΛΙΣΜΟΣ

Εἴμαστε εὐτυχεῖς πού μποροῦμε νά διακηρύξουμε ὅτι αὐτή ἡ ἀρχή ἐξαγγέλθηκε ὁμόφωνα ἀπό τό συνέδριο τῆς Γενεύης. Ἡ ἴδια ἡ Ἑλβετία, ἡ ὁποία ἐξ ἄλλου τήν ἐφαρμόζει σήμερα μέ τόση ἐπιτυχία, ἔχει προσχωρήσει σ' αὐτήν καί τήν ἔχει ἀποδεχτεῖ σ' ὅλη τήν ἔκταση τῶν συνεπειῶν της. Δυστυχῶς, στίς ἀποφάσεις τοῦ συνεδρίου, αὐτή ἡ ἀρχή διατυπώθηκε ἄσχημα καί δέν ἀναφέρεται παρά μόνον ἔμμεσα, ἀρχικά ἐπ' εὐκαιρία τῆς Λίγκας πού πρέπει νά ἐγκαθιδρύσουμε, καί ἀργότερα, σέ σχέση μέ τό περιοδικό πού πρέπει νά ἐκδόσουμε μέ τό ὄνομα «Ἡνωμένες Πολιτεῖες τῆς Εὐρώπης», μολονότι θἄπρεπε, κατά τήν γνώμη μου, νά καταλαμβάνει τήν πρώτη θέση στήν διακήρυξη τῶν ἀρχῶν μας.

Εἶναι ἕνα πολύ δυσάρεστο κενό πού πρέπει νά βιαστοῦμε νά τό καλύψουμε. Σύμφωνα μέ τό ὁμόφωνο αἴσθημα τοῦ συνεδρίου τῆς Γενεύης, ὀφείλουμε νά διακηρύξουμε:

1) Ὅτι γιά νά κάνουμε νά θριαμβεύσει ἡ ἐλευθερία, ἡ δικαιοσύνη καί ἡ εἰρήνη στίς διεθνεῖς σχέσεις τῆς Εὐρώπης, γιά νά κάνουμε ἀδύνατο τόν ἐμφύλιο πόλεμο μεταξύ τῶν διαφορετικῶν λαῶν πού συνθέτουν τήν Εὐρωπαϊκή οἰκογένεια, δέν ὑπάρχει παρά ἕνας μόνο τρόπος: νά συγκροτήσουμε τίς Ἡ ν ω μ έ ν ε ς Π ο λ ι τ ε ῖ ε ς τ ῆ ς Ε ὐ ρ ώ π η ς.

2) Ὅτι οἱ Πολιτεῖες τῆς Εὐρώπης δέν μποροῦν νά σχηματισθοῦν μέ τά Κράτη ὅπως εἶναι συγκροτημένα σήμερα, ἄν ληφθεῖ ὑπόψη ἡ τερατώδης ἀνισότητα πού ὑπάρχει μεταξύ τῶν ἀντίστοιχων δυνάμεών τους.

3) Ὅτι τό παράδειγμα τῆς μακαρίτισσας Γερμανικῆς Συνομοσπονδίας ἔχει ἀποδείξει προκαταβολικά πῶς μιά Συνομοσπονδία μοναρχιῶν ἀποτελεῖ μιά κοροϊδία: ὅτι εἶναι ἀνίκανη νά ἐγγυηθεῖ εἴτε τήν εἰρήνη εἴτε τήν ἐλευθερία τῶν πληθυσμῶν.

4) Ὅτι κανένα συγκεντρωτικό, γραφειοκρατικό κράτος ἀκόμη καί στρατιωτικό, ἔστω κι ἄν ἀποκαλεῖται ρεπουμπλικανικό δέν θά μπορέσει νά μπεῖ σοβαρά καί εἰλικρινά σέ μιά Διεθνή Συνομοσπονδία. Ἀπ' τή συγκρότησή του,

---

τηροῦνταν ὡς ἐκείνη τήν ἐποχή καί πού θεωροῦνταν ἀκόμη καί ἀπό σοσιαλιστές, σάν μιά ἀμερικανική ἰδιομορφία. Ἡ μεταγενέστερη ἐξέλιξη δέν δικαιολογεῖ φυσικά αὐτή τή στάση.

πού θ' ἀποτελεῖ πάντοτε μιὰ ἀνοιχτὴ ἢ καλυμένη ἄρνηση τῆς ἐλευθερίας στὸ ἐσωτερικό, θάναι ἀναγκαστικὰ μιὰ διακήρυξη συνεχοῦς πολέμου, μιὰ ἀπειλὴ ἐνάντια στὴν ὕπαρξη τῶν γειτονικῶν χωρῶν. Θεμελιωμένο βασικὰ πάνω σὲ μιὰ ἔσχατη πράξη βίας, τὴν κατάκτηση, ἢ ἐκεῖνο ποὺ στὴν ἰδιωτικὴ ζωὴ ἀποκαλεῖται κλοπὴ μὲ διάρρηξη —πράξη ποὺ εὐλογεῖται ἀπὸ τὴν ἐκκλησία κάποιας θρησκείας, καθαγιασμένη ἀπὸ τὸ χρόνο ἀκόμη καὶ μετασχηματισμένη σὲ ἱστορικὸ δικαίωμα— καὶ στηριζόμενο σ' αὐτὸ τὸ θεῖο καθαγιασμὸ μιᾶς θριαμβεύτριας βίας ἢ σὰν σ' ἕνα ἀποκλειστικὸ καὶ ὑπέρτατο δικαίωμα, κάθε συγκεντρωτικὸ Κράτος τίθεται καὶ μόνο μ' αὐτὸ σὰν ἀπόλυτη ἄρνηση τοῦ δικαιώματος ὅλων τῶν ἄλλων Κρατῶν, μὴν ἀναγνωρίζοντάς τα ποτέ, στὶς συμφωνίες ποὺ συνάπτει μ' αὐτά, παρὰ μόνο ἀπὸ ἕνα πολιτικὸ συμφέρον καὶ ἀπὸ ἀδυναμία.

5) Ὅτι ὅλα τὰ μέλη τῆς Λίγκας ὀφείλουν κατὰ συνέπεια νὰ τείνουν μ' ὅλες τὶς προσπάθειές τους νὰ ἐπανασυγκροτήσουν τὶς ἀντίστοιχες πατρίδες τους, γιὰ νὰ ἀντικαταστήσουν τὴν ἀρχαία ὀργάνωση, τὴν θεμελιωμένη, ἀπὸ πάνω πρὸς τὰ κάτω, πάνω στὴ βία καὶ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐξουσίας, μὲ μιὰ νέα ὀργάνωση ποὺ νὰ μὴν ἔχει ἄλλη βάση ἀπὸ τὰ συμφέροντα, τὶς ἀνάγκες καὶ τὶς φυσικὲς ἕλξεις τῶν πληθυσμῶν, οὔτε ἄλλη ἀρχὴ ἀπὸ τὴν ἐλεύθερη ὁμοσπονδοποίηση τῶν ἀτόμων μέσα στὶς κοινότητες, τῶν κοινοτήτων μέσα στὶς ἐπαρχίες[1] τῶν ἐπαρχιῶν μέσα στὰ ἔθνη καὶ

1. Ὁ διάσημος Ἰταλὸς πατριώτης Τζιουζέπε Μαντσίνι, τοῦ ὁποίου τὸ ρεπουμπλικανικὸ ἰδεῶδες δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὴν Γαλλικὴ δημοκρατία τοῦ 1793, ἐπαναθεμελιωμένη στὶς ποιητικὲς παραδόσεις τοῦ Δάντη καὶ στὶς φιλόδοξες ἀναμνήσεις τῆς Ρώμης, κυριάρχου τοῦ κόσμου, ἀναθεωρημένο μετὰ καὶ διορθωμένο ἀπὸ τὴν σκοπιὰ μιᾶς νέας θεολογίας, κατὰ τὸ ἥμισυ ὀρθολογικῆς καὶ κατὰ ἥμισυ μυστικιστικῆς· αὐτὸς ὁ ἐξαίρετος, φιλόδοξος, παθιασμένος καὶ πάντα ἀποκλεισμένος, παρὰ τὶς προσπάθειες ποὔχει καταβάλει γιὰ νὰ σηκωθεῖ στὸ ὕψος τῆς Διεθνοῦς δικαιοσύνης, πατριώτης, κι ὁ ὁποῖος προτίμησε πάντα τὸ μεγαλεῖο καὶ τὴν ἰσχὺ τῆς πατρίδας ἀπὸ τὴν δικιά του εὐημερία καὶ ἐλευθερία —ὁ Μαντσίνι— ὑπῆρξε πάντα λυσσαλέος πολέμιος τῆς αὐτονομίας τῶν ἐπαρχιῶν ποὺ θὰ διατάραζαν φυσιολογικὰ τὴν ἄκαμπτη ὁμοιομορφία τοῦ μεγάλου του Ἰταλικοῦ Κράτους. Ἰσχυρίζεται ὅτι γιὰ νὰ ἀντισταθμίσουμε τὴν παντοδυναμία τῆς ἰσχυρὰ ἐγκαθιδρυμένης δημοκρατίας, θὰ ἔφτανε ἡ αὐτονομία τῶν κοινοτήτων. Ἀπατᾶται: καμιὰ μεμονωμένη κοινότητα δὲν θἄταν ἱκανὴ νὰ ἀντισταθεῖ στὴν

τελικά αὐτῶν μέσα στίς Ἡνωμένες Πολιτεῖες τῆς Εὐρώπης ἀρχικά καί ἀργότερα ὅλου τοῦ κόσμου.

6) Κατά συνέπεια, ἀπόλυτη ἐγκατάλειψη κάθε λεγόμενου ἱστορικοῦ δικαιώματος τῶν Κρατῶν· ὅλα τά ζητήματα τά σχετικά μέ τά φυσικά, πολιτικά, στρατιωτικά, ἐμπορικά σύνορα, πρέπει νά θεωρηθοῦν στό ἑξῆς ὅτι ἀνήκουν στήν ἀρχαία ἱστορία καί νά ἀπορριφθοῦν μέ ἀποφασιστικότητα ἀπό τά μέλη τῆς Λίγκας.

7) Ἀναγνώριση τοῦ ἀπόλυτου δικαιώματος κάθε ἔθνους, μεγάλου ἤ μικροῦ, κάθε λαοῦ, ἀδύναμου ἤ ἰσχυροῦ, κάθε ἐπαρχίας, κάθε κοινότητας σέ μιά πλήρη αὐτονομία, προϋποτιθεμένου ὅτι ἡ ἐσωτερική τους συγκρότηση δέν θ' ἀποτελεῖ ἀπειλή καί κίνδυνο γιά τήν αὐτονομία καί τήν ἐλευθερία τῶν γειτονικῶν χωρῶν.

8) Ἀπό τό γεγονός ὅτι μιά χώρα ἀποτελεῖ μέρος ἑνός κράτους, ἔστω κι ἄν ἔχει προσχωρήσει ἐλεύθερα δέν ἀκολουθεῖ καθόλου γι' αὐτή ἡ ὑποχρέωση νά μένει προσδεμένη γιά πάντα. Καμιά διαρκής ὑποχρέωση δέν μπορεῖ νά γίνει ἀποδεκτή ἀπό τήν ἀνθρώπινη δικαιοσύνη, τήν μόνη πού μπορεῖ νά μᾶς ἐπιβάλλεται, καί δέν θ' ἀναγνωρίσουμε ποτέ ἄλλα δικαιώματα, οὔτε ἄλλα καθήκοντα ἀπό κεῖνα πού θεμελιώνονται πάνω στήν ἐλευθερία. Τό δικαίωμα τῆς ἐλεύθερης ἕνωσης καί τῆς ἐξ ἴσου ἐλεύθερης ἀποχώρησης εἶναι τό πρῶτο, τό πιό σπουδαῖο ἀπό ὅλα τά πολιτικά δικαιώματα· ἐκεῖνο χωρίς τό ὁποῖο ἡ συνομοσπονδία δέν θά-

---

ἰσχύ αὐτοῦ τοῦ φοβεροῦ συγκεντρωτισμοῦ· θά συντριβόταν. Γιά νά μήν ὑποκύψει σ' αὐτή τήν πάλη, θάπρεπε λοιπόν νά ὁμοσπονδοποιηθεῖ, μέ στόχο μιά κοινή ἀντίσταση, μ' ὅλες τίς γειτονικές κοινότητες, δηλαδή θάπρεπε νά σχηματίσει μ' αὐτές μιάν αὐτόνομη ἐπαρχία. Ἐπί πλέον, ἀπό τή στιγμή πού οἱ ἐπαρχίες δέν θἄταν αὐτόνομες, θάπρεπε νά κυβερνῶνται ἀπό ἀξιωματούχους τοῦ Κράτους. Μεταξύ τοῦ αὐστηρά συνεποῦς φεντεραλισμοῦ καί τοῦ γραφειοκρατικοῦ καθεστῶτος δέν ὑπάρχει μέση ὁδός. Ἀπό αὐτό προκύπτει ὅτι ἡ δημοκρατία πού θέλει ὁ Ματσίνι, θἄταν ἕνα γραφειοκρατικό Κράτος καί, κατά συνέπεια, στρατιωτικό, θεμελιωμένο μέ σκοπό μιάν ἐξωτερική ἰσχύ καί ὄχι τήν διεθνή δικαιοσύνη ἤ μιάν ἐσωτερική ἐλευθερία. Στά 1793, κάτω ἀπ' τό καθεστώς τοῦ τρόμου, οἱ κοινότητες τῆς Γαλλίας ἀναγνωρίστηκαν αὐτόνομες, πράγμα πού δέν ἐμπόδισε νά συντριβοῦν ἀπό τόν ἐπαναστατικό δεσποτισμό τῆς Συμβατικῆς ἤ μᾶλλον ἀπό κεῖνον τῆς Κομμούνας (Κοινότητας) τοῦ Παρισιοῦ, τόν ὁποῖο κληρονόμησε φυσιολογικά ὁ Ναπολέων.

ταν παρά ένας συγκεχαλυμμένος συγκεντρωτισμός.

9) 'Απ' όσα έχουν προηγηθεί προκύπτει ότι ή Λίγκα πρέπει νά άπορρίψει είλικρινά κάθε συμμαχία αύτού ή έκείνου τού έθνικού τμήματος τής Εύρωπαϊκής δημοκρατίας μέ τά μοναρχικά Κράτη, άκόμη κι όταν αύτή ή συμμαχία θάχε γιά στόχο τήν έπανακατάκτηση τής άνεξαρτησίας ή τής έλευθερίας μιάς καταπιεζόμενης χώρας· μιά τέτοια συμμαχία, δέν θά μπορούσε νά όδηγήσει παρά σ' αύταπάτες, καί θάταν ταυτόχρονα μιά προδοσία ένάντια στήν έπανάσταση.

10) 'Αντίθετα ή Λίγκα, έπειδή είναι ή Λίγκα τής είρήνης καί έπειδή έχει πειστεί ότι ή είρήνη δέ θά μπορέσει νά κατακτηθεί καί νά θεμελιωθεί παρά μόνο πάνω στήν πιό στενή καί πλήρη άλληλεγγύη τών λαών μέσα στήν δικαιοσύνη καί τήν έλευθερία, πρέπει νά διακηρύξει έντονα τίς συμπάθειές της γιά κάθε έθνική έξέγερση ένάντια στήν καταπίεση, είτε ξένη είτε αύτόχθονα, δοσμένου ότι μιά τέτοια έξέγερση γίνεται στό όνομα τών άρχών μας καί γιά τό συμφέρον τών λαϊκών μαζών, άλλά όχι μέ τήν φιλόδοξη πρόθεση νά ίδρυθεί ένα ίσχυρό Κράτος.

11) 'Η Λίγκα πρέπει νά κηρύξει άνοιχτά τόν πόλεμο ένάντια σ' ό,τι άποκαλείται δόξα, μεγαλείο καί ίσχύς τών Κρατών. Σ' όλα αύτά τά ψεύτικα καί κακοποιά είδωλα γιά τά όποία καταχρεουργούνται έκατομμύρια άνθρώπινα θύματα, άντιπαραθέτουμε τήν δόξα τής άνθρώπινης εύφυΐας πού έκδηλώνεται στήν έπιστήμη καί σέ μιά παγκόσμια εύημερία θεμελιωμένη πάνω στήν έργασία, τήν δικαιοσύνη καί τήν έλευθερία.

12) 'Η Λίγκα θ' άναγνωρίσει τήν έ θ ν ι κ ό τ η τ α σάν ένα φυσικό γεγονός· έχει άναμφισβήτητα δικαίωμα σά μιά έλεύθερη ϋπαρξη καί άνάπτυξη, άλλά όχι σάν άρχή, γιατί κάθε άρχή πρέπει νά φέρει τόν χαρακτήρα τής τής παγκοσμιότητας καί ή έθνικότητα δέν είναι άντίθετα παρά ένα άποκλειστικό, διαχωρισμένο γεγονός. 'Η λεγόμενη ά ρ χ ή τ ή ς έ θ ν ι κ ό τ η τ α ς, όπως τήν έχουν θέσει στίς μέρες μας οί κυβερνήσεις τής Γαλλίας, τής Ρωσσίας καί τής Πρωσσίας, άκόμη καί πολλοί Γερμανοί, Πολωνοί, 'Ιταλοί καί Ούγγροι πατριώτες δέν είναι παρά ένα παράγωγο πού άντιπαρατέθηκε άπό τήν άντίδραση στό πνεύμα τής έπανάστασης: έντονα άριστοκρατική στό βάθος της, σέ βαθμό πού νά ύποτιμά τίς διαλέκτους τών μή έγγράμματων πληθυσμών, άρνούμενη σιωπηρά τήν έλευ-

θερία τῶν ἐπαρχιῶν καὶ τὴν πραγματικὴ αὐτονομία τῶν κοινοτήτων, καὶ ὑποστηριζόμενη σ' ὅλες τὶς χῶρες ὄχι ἀπὸ τὶς λαϊκὲς μάζες, τῶν ὁποίων θυσιάζει συστηματικὰ τὰ πραγματικὰ συμφέροντα σ' ἕνα λεγόμενο κοινὸ καλό, τὸ ὁποῖο δὲν εἶναι ποτὲ παρὰ μόνον ἐκεῖνο τῶν προνομιούχων τάξεων, αὐτὴ ἡ ἀρχὴ δὲν ἐκφράζει τίποτα ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ὑποτιθέμενα ἱστορικὰ δικαιώματα καὶ τὴ φιλοδοξία τῶν Κρατῶν. Τὸ δικαίωμα τῆς ἐθνικότητας δὲ μπορεῖ λοιπὸν ποτὲ νὰ θεωρηθεῖ ἀπὸ τὴ Λίγκα παρὰ σὰν ἕνα ἀπὸ τὰ φυσικὰ ἐπακόλουθα τῆς ὑπέρτατης ἀρχῆς τῆς ἐλευθερίας, παύοντας νᾶναι ἕνα δικαίωμα ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ τίθεται εἴτε ἐνάντια στὴν ἐλευθερία εἴτε ἀκόμη καὶ πέρα ἀπὸ τὴν ἐλευθερία.

13) Ἡ ἑνότητα εἶναι ὁ στόχος, πρὸς τὸν ὁποῖο τείνει ἀκατάσχετα ἡ ἀνθρωπότητα. Ἀλλὰ γίνεται μοιραία, καταστροφικὴ γιὰ τὴν εὐφυΐα, τὴν ἀξιοπρέπεια, τὴν εὐημερία τῶν ἀτόμων καὶ τῶν λαῶν, κάθε φορὰ ποὺ διαμορφώνεται πέραν τῆς ἐλευθερίας, εἴτε μὲ τὴν βία, εἴτε ὑπὸ τὴν ἐξουσία μιᾶς κάποιας θεολογικῆς, μεταφυσικῆς, πολιτικῆς ἢ ἀκόμα καὶ οἰκονομικῆς ἰδέας. Ὁ πατριωτισμὸς ποὺ τείνει στὴν ἑνότητα πέρα ἀπὸ τὴν ἐλευθερία, εἶναι ἕνας κακὸς πατριωτισμός, πάντοτε ὀλέθριος γιά τά λαϊκά καί πραγματικὰ συμφέροντα τῆς χώρας ποὺ προφασίζεται ὅτι ἐξυψώνει καὶ ὑπηρετεῖ, φίλος, συχνά χωρὶς νὰ τὸ ξέρει, τῆς ἀντίδρασης, ἐχθρὸς τῆς ἐπανάστασης, δηλαδὴ τῆς χειραφέτησης, τῶν ἐθνῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων. Ἡ Λίγκα δὲν μπορεῖ ν' ἀναγνωρίσει παρὰ μιὰ μόνο ἑνότητα: ἐκείνη ποὺ θὰ ἐγκαθιδρυθεῖ ἐλεύθερα ἀπὸ τὴν ὁμοσπονδίωση αὐτονόμων μερῶν μέσα στὸ σύνολο, ἔτσι ὥστε αὐτό, παύοντας νᾶναι ἡ ἄρνηση τῶν ἰδιαίτερων δικαιωμάτων καὶ συμφερόντων, παύοντας νᾶναι τὸ κοιμητήριο ὅπου ἔρχεται βίαια γιὰ νὰ θαφτεῖ κάθε τοπικὴ εὐημερία, θὰ γίνει ἀντίθετα ἡ ἐπιβεβαίωση καὶ ἡ πηγὴ ὅλων αὐτῶν τῶν αὐτονομιῶν καὶ κάθε τέτοιας εὐημερίας. Ἡ Λίγκα θὰ ἐπιτεθεῖ ἐπομένως σθεναρὰ ἐνάντια σὲ κάθε θρησκευτική, πολιτική, οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ὀργάνωση ποὺ δὲν θἄχει διαποτιστεῖ ἀπόλυτα ἀπ' αὐτὴ τὴν μεγάλη ἀρχὴ τῆς ἐλευθερίας: χωρὶς αὐτή, δὲν ὑπάρχει καθόλου εὐφυΐα, καθόλου δικαιοσύνη, καθόλου εὐημερία, καθόλου ἀνθρωπιά.

Αὐτὲς εἶναι, κύριοι, γιὰ μᾶς ὅπως εἶναι, χωρὶς ἀμφιβολία καὶ γιὰ σᾶς, οἱ ἀναγκαῖες ἀναπτύξεις καὶ συνέπειες

αὐτῆς τῆς μεγάλης ἀρχῆς τοῦ Φεντεραλισμοῦ, πού τὸ Συνέδριο τῆς Γενεύης διακήρυξε ἀνοιχτά. Αὐτές εἶναι οἱ ἀπόλυτες συνθῆκες τῆς εἰρήνης καὶ τῆς ἐλευθερίας.

Ἀπόλυτες ναί — ἀλλὰ εἶναι οἱ μοναδικές; — δὲν τὸ νομίζουμε.

Τὰ Κράτη τοῦ Νότου, μέσα στὴ μεγάλη ρεπουμπλικανικὴ συνομοσπονδία τῆς Βόρειας Ἀμερικῆς, ὑπῆρξαν, μετὰ τὴ διακήρυξη τῆς ἀνεξαρτησίας, Κράτη ρεπουμπλικανικά, κατ' ἐξοχὴν δημοκρατικά[1] καὶ φεντεραλιστικὰ μέχρι ποὺ νὰ θέλουν τὴν ἀπόσχιση. Κι ὡστόσο ἐπέσυραν πρόσφατα τὴν ἀποδοκιμασία ὅλων τῶν ὑποστηριχτῶν τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀνθρωπότητας στὸν κόσμο, καὶ ἀπότυχαν, μὲ τὸν ἄδικο καὶ βέβηλο πόλεμο ποὺ ὑπέθαλψαν ἐνάντια στὰ ρεπουμπλικανικὰ Κράτη τοῦ Βορρᾶ, νὰ ἀνατρέψουν καὶ νὰ καταστρέψουν τὴν πιὸ ὄμορφη πολιτικὴ ὀργάνωση ποὺ ὑπῆρξε ποτὲ στὴν ἱστορία. Ποιὰ μπορεῖ νἆναι ἡ αἰτία ἑνὸς τόσο παράδοξου γεγονότος; Ἦταν αἰτία πολιτική; Ὄχι, ἦταν ἐξ ὁλοκλήρου κ ο ι ν ω ν ι κ ή. Ἡ ἐσωτερικὴ πολιτικὴ ὀργάνωση τῶν Κρατῶν τοῦ Νότου, ἦταν, ἀπὸ πολλὲς ἀπόψεις, ἀκόμη πιὸ τέλεια, πιὸ πλήρως ἐλεύθερη ἀπὸ νείνην τῶν Κρατῶν τοῦ Βορρᾶ. Μόνο ποὺ μέσα σ' αὐτὴν τὴν μεγαλειώδη ὀργάνωση, βρίσκεται ἕνα σκοτεινὸ σημεῖο ὅπως μέσα στὶς πολιτεῖες τῆς ἀρχαιότητας: ἡ ἐλευθερία τῶν πολιτῶν ἦταν θεμελιωμένη στὴν ἐξαναγκαστικὴ ἐργασία τῶν δούλων. Αὐτὸ τὸ σκοτεινὸ σημεῖο ἀρκεῖ γιὰ νὰ ἀνατρέψει τὴν πολιτικὴ ὕπαρξη αὐτῶν τῶν Κρατῶν.

Πολίτες καὶ δοῦλοι, αὐτὸς ἦταν ὁ ἀνταγωνισμὸς τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ὅπως καὶ τῶν δουλοκτητικῶν κρατῶν τοῦ Νέου Κόσμου. Πολίτες καὶ δοῦλοι, δηλ. ἐργαζόμενοι μὲ τὴ βία, σκλάβοι, ὄχι νομικά, ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα —τέτοιος εἶναι ὁ ἀνταγωνισμὸς τοῦ σύγχρονου κόσμου. Καὶ ὅπως τὰ ἀρχαῖα Κράτη ἐξαφανίστηκαν ἀπὸ τὴ δουλεία ἔτσι καὶ τὰ σύγχρονα κράτη θὰ ἐξαφανιστοῦν ἀπὸ τὸ προλεταριάτο.

Εἶναι μάταιο ν' ἀναγκάζεται κανεὶς νὰ παρηγορηθεῖ μὲ τὴν ἰδέα ὅτι εἶναι ἕνας ἀνταγωνισμὸς μᾶλλον μυθικὸς παρὰ πραγματικός, ἢ ὅτι εἶναι ἀδύνατο νὰ χαράξουμε μιὰ

1. Εἶναι γνωστὸ ὅτι στὴν Ἀμερικὴ εἶναι οἱ ὑποστηριχτὲς τῶν συμφερόντων τοῦ Νότου ἐνάντια στὸν Βορρᾶ, δηλαδὴ τῆς δουλείας ἐνάντια στὴν χειραφέτηση τῶν δούλων ποὺ ἀποκαλοῦνταν ἀποκλειστικὰ δημοκράτες.

διαχωριστική γραμμή μεταξύ τῶν ἰδιοκτήτικῶν καὶ τῶν ἀπαλλοτριωμένων τάξεων, γιατὶ αὐτὲς οἱ δύο τάξεις συγχέονται ἡ μιὰ μὲ τὴν ἄλλη μὲ ἐνδιάμεσες καὶ ἄπιαστες ἀποχρώσεις. Στὸν φυσικὸ κόσμο δὲν ὑπάρχουν περισσότερο αὐτὲς οἱ διαχωριστικὲς γραμμές· στὴν ἀνοδικὴ σειρὰ τῶν ὄντων, εἶναι ἀδύνατο νὰ δείξουμε γιὰ παράδειγμα, ποῦ τελειώνει τὸ φυσικὸ καὶ ποῦ ἀρχίζει τὸ ζωικὸ βασίλειο, ποῦ παύει νὰ ὑπάρχει τὸ κτῆνος καὶ ποῦ ἀρχίζει ὁ ἄνθρωπος. Δὲν ὑπάρχει καμιὰ πολὺ πραγματικὴ διαφορὰ μεταξὺ φυτοῦ καὶ ζώου, μεταξὺ τοῦ τελευταίου καὶ τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ ἴδιο καὶ στὴν ἀνθρώπινη κοινωνία, παρὰ τὶς ἐνδιάμεσες βαθμίδες ποὺ σχηματίζουν μιὰν ἀνεπαίσθητη μετάβαση ἀπὸ μιὰ πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ὀντότητα σὲ μιὰ ἄλλη, ἡ διαφορὰ τῶν τάξεων εἶναι μολαταῦτα ἀρκετὰ σαφής, κι ὅλος ὁ κόσμος μπορεῖ νὰ διακρίνει τὴν εὐγενῆ ἀριστοκρατία ἀπὸ μιὰ χρηματιστικὴ ἀριστοκρατία, τὴ μεγαλοαστικὴ τάξη ἀπ' τὴ μικροαστικὴ τάξη, καὶ αὐτὴ ἀπὸ τοὺς προλετάριους τῶν ἐργοστασίων καὶ τῶν πόλεων· καθὼς καὶ τὸ μεγάλο ἔγγειο ἰδιοκτήτη, τὸν προσοδοῦχο, ἀπ' τὸν ἰδιοκτήτη χωρικὸ ποὺ καλλιεργεῖ ὁ ἴδιος τὴ γῆ· τὸν κτηματία ἀπ' τὸν ἁπλὸ προλετάριο τῆς ὑπαίθρου.

Ὅλες αὐτὲς οἱ διαφορετικὲς πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς ὀντότητες ἀνάγονται σήμερα σὲ δύο βασικὲς κατηγορίες διαμετρικὰ ἀντίθετες ἡ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη καὶ φυσικοὺς ἀντίπαλους ἡ μιὰ τῆς ἄλλης· τὶς *πολιτικὲς τάξεις*[1], ποὺ συντίθενται ἀπὸ ὅλους τοὺς προνομιούχους τόσο τῆς γῆς ὅσο καὶ τοῦ κεφαλαίου, ἢ ποὺ 'χουν ἔστω μόνο ἀστικὴ ἐκπαίδευση[2], — καὶ τὶς *ἐργατικὲς τάξεις*, ἀπογυμνωμένες τόσο ἀπὸ κάθε κεφάλαιο ὅσο καὶ ἀπὸ γῆ, καὶ στερημένες ἀπὸ κάθε ἐκπαίδευση καὶ κάθε κατάρτιση.

Πρέπει νἄναι κανεὶς σοφιστὴς ἢ τυφλὸς γιὰ νὰ ἀρνηθεῖ τὴν ὕπαρξη τῆς ἀβύσσου ποὺ χωρίζει σήμερα αὐτὲς τὶς

1. Ὁ Μὰξ Νεττλὼ σημειώνει: Διάβαζε προνομιοῦχες.
2. Στὴν ἔλλειψη καὶ ἄλλου ἀγαθοῦ ἀκόμη, αὐτὴ ἡ ἀστικὴ ἐκπαίδευση, μὲ τὴ βοήθεια τῆς ἀλληλεγγύης ποὺ συνενώνει ὅλα τὰ μέλη τοῦ ἀστικοῦ κόσμου, ἐξασφαλίζει σ' ὁποιονδήποτε τὴν ἔχει λάβει, ἕνα τεράστιο προνόμιο στὴν ἀμοιβὴ τῆς ἐργασίας του — ἡ ἐργασία τῶν πιὸ μέτριων ἀστῶν πληρώνεται σχεδὸν πάντα τρεῖς, τέσσερες φορὲς περισσότερο ἀπὸ κείνη τοῦ πιὸ εὐφυοῦς ἐργάτη.

δυὸ τάξεις. Ὅπως στὸν ἀρχαῖο κόσμο, ὁ σύγχρονός μας πολιτισμός, ποὺ περιλαμβάνει μιὰ συγκριτικὰ μικρότερη μειοψηφία προνομιούχων πολιτῶν, ἔχει γιὰ βάση τὴν ἐξαναγκασμένη (ἀπὸ τὴν πείνα) ἐργασία τῆς τεράστιας πλειοψηφίας τῶν πληθυσμῶν, ποὺ βυθίζονται μοιραῖα στὴν ἄγνοια καὶ τὴν κτηνωδία.

Εἶναι ἐπίσης μάταιο νὰ ἀναγκάζεται κανεὶς νὰ πείθεται ὅτι αὐτὴ ἡ ἄβυσσος θὰ μπορέσει νὰ γεμίσει μὲ τὴν ἁπλὴ διάδοση τῶν φώτων* στὶς λαϊκὲς μάζες.

Εἶναι πολὺ καλὸ νὰ ἱδρύουμε σχολεῖα γιὰ τὸν λαό· καὶ πρέπει νὰ διερωτηθεῖ κανείς, ἂν ὁ ἄνθρωπος τοῦ λαοῦ, ποὺ ζεῖ μεροδούλι - μεροφάϊ καὶ τρέφει τὴν οἰκογένειά του μὲ τὰ χέρια του, στερημένος ὁ ἴδιος ἀπὸ κατάρτιση καὶ σχόλη, καὶ ἀναγκασμένος νὰ ἀπορροφᾶται καὶ ν' ἀποκτηνώνεται ἀπὸ τὴν ἐργασία γιὰ νὰ ἐξασφαλίσει στοὺς δικούς του τὸ αὐριανὸ ψωμί· πρέπει νὰ διερωτηθοῦμε, ἂν ἔχει ἁπλῶς τὴν σκέψη, τὴν ἐπιθυμία, ἀκόμη καὶ τὴν δυνατότητα γιὰ νὰ στείλει τὰ παιδιά του στὸ σχολεῖο καὶ νὰ τὰ συντηρήσει ὅλο τὸν καιρὸ τῆς ἐκπαίδευσής τους; Δὲν ἔχει ἀνάγκες ἀπὸ τὴν συνδρομὴ τῶν ἀδύναμων χεριῶν τους, τῆς παιδικῆς τους ἐργασίας, γιὰ νὰ ἀνταπεξέλθει στὶς ἀνάγκες τῆς οἰκογενείας του; Θἄναι πολὺ ἂν κάνει τὴ θυσία νὰ τὰ σπουδάσει, ἕνα χρόνο ἢ δύο, ἀφήνοντάς τους μόλις τὸν ἀπαραίτητο χρόνο γιὰ νὰ μάθουν νὰ διαβάζουν, νὰ γράφουν, νὰ λογαριάζουν καὶ ν' ἀφήνονται νὰ δηλητηριάζεται ἡ νοημοσύνη καὶ ἡ καρδιά τους ἀπὸ τὴ χριστιανικὴ κατήχηση, ποὺ τοὺς σερβίρεται ἔξυπνα καὶ τόσο διάχυτα στὶς ἐπίσημες λαϊκὲς σχολὲς ὅλων τῶν χωρῶν. Αὐτὸ τὸ ἐλάχιστο ὅριο ἐκπαίδευσης θἄχει ποτὲ τὴν δυνατότητα νὰ ἐξυψώσει τὶς ἐργατικὲς μάζες στὸ ἐπίπεδο τῆς ἀστικῆς νοημοσύνης; Θὰ γεμίσει τὴν ἄβυσσο;

Εἶναι κατάφωρο ὅτι τὸ τόσο σπουδαῖο ζήτημα τῆς λαϊκῆς κατάρτισης κι ἐκπαίδευσης ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ λύση αὐτοῦ τοῦ ἄλλου ζητήματος ποὔναι πιὸ βασικό, μιᾶς ριζοσπαστικῆς μεταρρύθμισης στὶς οἰκονομικὲς συνθῆκες τῶν ἐργαζόμενων τάξεων. — Βελτιῶστε τὶς συνθῆκες ἐργασίας, δῶστε στὴν ἐργασία αὐτὸ ποὺ τῆς ἀνήκει σύμφωνα μὲ τὴν δικαιοσύνη, δῶστε ἀκόμη στὸν λαὸ τὴν ἀσφάλεια, τὴν ἄνεση, τὴν σχόλη, καὶ τότε νἄσαστε σίγουροι ὅτι θὰ μορφω-

* Σ.τ.Μ. Χρησιμοποιεῖ τὴν ἔκφραση τοῦ 18ου αἰώνα.

θεῖ, θὰ δημιουργήσει ἕνα πιὸ πλατὺ πολιτισμό, πιὸ ὑγιῆ, πιὸ ἀνώτερο ἀπὸ τὸ δικό σας.

Μάταια ἐπίσης θὰ ἐπαναλαμβάνει κανεὶς μαζὶ μὲ τοὺς οἰκονομολόγους ὅτι ἡ βελτίωση τῆς οἰκονομικῆς κατάστασης τῶν ἐργαζόμενων τάξεων ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ γενικὴ πρόοδο τῆς Βιομηχανίας καὶ τοῦ ἐμπορίου σὲ κάθε χώρα καὶ τὴν πλήρη χειραφέτησή τους ἀπὸ τὴν κηδεμονία καὶ τὴν προστασία τῶν Κρατῶν. Ἡ ἐλευθερία τῆς Βιομηχανίας καὶ τοῦ ἐμπορίου εἶναι σίγουρα ἕνα πολὺ μεγάλο πράγμα καὶ ἕνα ἀπὸ τὰ οὐσιώδη θεμέλια τῆς μελλοντικῆς διεθνοῦς συμμαχίας ὅλων τῶν λαῶν τοῦ κόσμου. Ὄντας ὁπωσδήποτε φίλοι τῆς ἐλευθερίας, ὅλων τῶν ἐλευθεριῶν, πρέπει νἆμαστε ἐξ ἴσου φίλοι κι αὐτῶν. Ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ πρέπει ν' ἀναγνωρίσουμε ὅτι ὅσο θὰ ὑπάρχουν τὰ σημερινὰ Κράτη κι ὅσο ἡ ἐργασία θὰ συνεχίζει νἆναι δοῦλος τῆς ἰδιοκτησίας καὶ τοῦ κεφαλαίου, αὐτὴ ἡ ἐλευθερία, πλουτίζοντας ἕνα ἐλάχιστο κλάσμα τῆς Μπουρζουαζίας σὲ βάρος τῆς τεράστιας πλειοψηφίας τῶν πληθυσμῶν, δὲν θὰ παράγει παρὰ ἕνα μόνο πράγμα: τὴν πιὸ πλήρη ἀποχαύνωση καὶ ἐξαχρείωση ἑνὸς μεγάλου ἀριθμοῦ προνομιούχων, νὰ αὐξήσει τὴν ἀθλιότητα, τὰ παράπονα καὶ τὴ δίκαιη ἀγανάκτηση τῶν ἐργαζόμενων τάξεων κι ἔτσι νὰ φέρει κοντὰ τὴν ὥρα τῆς καταστροφῆς τῶν Κρατῶν.

Ἡ Ἀγγλία, τὸ Βέλγιο, ἡ Γαλλία, ἡ Γερμανία εἶναι ἀκριβῶς οἱ χῶρες τῆς Εὐρώπης ὅπου τὸ ἐμπόριο κι ἡ Βιομηχανία ἀπολαμβάνουν συγκριτικὰ τὴν πιὸ μεγάλη ἐλευθερία κι ἔχουν φτάσει στὸν πιὸ ὑψηλὸ βαθμὸ ἀνάπτυξης. Κι ἀκριβῶς εἶναι οἱ χῶρες ὅπου ἡ φτώχεια γίνεται αἰσθητὴ στὸν πιὸ ὠμὸ βαθμό, ὅπου ἡ ἄβυσσος μεταξὺ τῶν καπιταλιστῶν καὶ τῶν ἰδιοκτητῶν ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ καὶ τῶν ἐργαζόμενων τάξεων ἀπὸ τὴν ἄλλη φαίνεται νὰ πλαταίνει σ' ἕνα σημεῖο ἄγνωστο στὶς ἄλλες χῶρες. Στὴ Ρωσία, στὶς χῶρες τῆς Σκανδιναβίας, στὴν Ἰταλία, τὴν Ἱσπανία ὅπου τὸ ἐμπόριο καὶ ἡ βιομηχανία εἶναι λιγότερο ἀναπτυγμένα, ἐκτὸς ἀπ' τὴν περίπτωση μιᾶς ἐξαιρετικῆς καταστροφῆς, σπάνια πεθαίνει κανεὶς ἀπ' τὴν πεῖνα. Στὴν Ἀγγλία, ὁ θάνατος ἀπὸ τὴν πεῖνα εἶναι ἕνα καθημερινὸ γεγονός. Καὶ δὲν πρόκειται μόνο γιὰ μεμονωμένα ἄτομα, εἶναι χιλιάδες, δεκάδες, ἑκατοντάδες χιλιάδες αὐτοὶ ποὺ πεθαίνουν. Δὲν εἶναι παράξενο ὅτι, στὴν οἰκονομικὴ κατάσταση ποὺ ἐπικρατεῖ τώρα σ' ὅλο τὸν πολιτισμένο κόσμο, ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς Βιομηχανίας, οἱ θαυμα-

στὲς ἐφαρμογὲς τῆς ἐπιστήμης στὴν παραγωγή, οἱ ἴδιες οἱ μηχανὲς ποὺ ᾽χουν σὰν ἀποστολὴ νὰ χειραφετήσουν τὸν τὸν ἐργαζόμενο, ἀνακουφίζοντας τὴν ἀνθρώπινη ἐργασία, ὅτι ὅλες αὐτές οἱ ἐφευρέσεις, αὐτὴ ἡ πρόοδος, γιὰ τὰ ὁποῖα καυχιέται δικαιολογημένα ὁ πολιτισμένος ἄνθρωπος, μακριὰ ἀπὸ τοῦ νὰ βελτιώσουν τὴν κατάσταση τῶν ἐργαζόμενων τάξεων, δὲν κάνουν τίποτα παραπάνω ἀπ᾽ τὸ νὰ τὴν χειροτερεύουν καὶ νὰ τὴν καθιστοῦν ἀκόμα πιὸ ἀβάσταχτη.

Μόνο ἡ Βόρεια ᾽Αμερικὴ ἀποτελεῖ ἀκόμα κατὰ μεγάλο μέρος ἐξαίρεση σ᾽ αὐτὸν τὸν κανόνα. ᾽Αλλὰ μακριὰ ἀπὸ τοῦ νὰ τὸν ἀνατρέπει, αὐτὴ ἡ ἐξαίρεση τὸν ἐπιβεβαιώνει. ῎Αν οἱ ἐργάτες ἀμοίβονται ἐκεῖ καλλίτερα ἀπὸ ὅτι στὴν Εὐρώπη κι ἂν κανένας δὲν πεθαίνει ἐκεῖ ἀπὸ τὴν πείνα, ἂν ταυτόχρονα ὁ ἀνταγωνισμὸς τῶν τάξεων δὲν ὑπάρχει ἀκόμη σχεδὸν καθόλου, ἂν ὅλοι οἱ ἐργαζόμενοι εἶναι πολίτες κι ἂν ἡ μάζα τῶν πολιτῶν ἀποτελεῖ ἐκεῖ κυριολεκτικὰ ἕνα σῶμα, τελικὰ ἂν μιὰ πολὺ σοβαρὴ πρωτοβάθμια καὶ δευτεροβάθμια ἀκόμη ἐκπαίδευση ἔχει ἐκεῖ διαδοθεῖ στὶς μάζες, πρέπει νὰ τὸ ἀποδώσουμε χωρὶς ἀμφιβολία σ᾽ αὐτὸ τὸ παραδοσιακὸ πνεῦμα τῆς ἐλευθερίας ποὺ οἱ πρῶτοι ἄποικοι εἰσήγαγαν ἀπὸ τὴν Εὐρώπη: γεννημένη, δοκιμασμένη, ἐπιβεβαιωμένη μέσα στοὺς μεγάλους θρησκευτικοὺς ἀγῶνες, αὐτὴ ἡ ἀρχὴ τῆς ἀτομικῆς ἀνεξαρτησίας καὶ τῆς κοινοτικῆς καὶ περιφερειακῆς αὐτοκυβέρνησης εὐνοεῖται ἀκόμη ἀπὸ κείνη τὴ σπάνια περίσταση, ποὺ μεταφυτευμένη στὴν ἔρημο, ἀπαλλαγμένη, γιὰ νὰ τὸ πούμε ἔτσι, ἀπὸ τὶς ἰδεοληψίες τοῦ παρελθόντος, μπορεῖ νὰ δημιουργήσει ἕνα νέο κόσμο, τὸν κόσμο τῆς ἐλευθερίας. Κι ἡ ἐλευθερία εἶναι μιὰ τόσο μεγάλη μάγισσα, εἶναι προικισμένη μὲ μιὰ τέτοια θαυμαστὴ παραγωγικότητα, ὥστε ἀφήνοντάς την νὰ ἐμπνέεται ἀπὸ τὸν ἑαυτό της, σὲ λιγώτερο ἀπὸ ἕναν αἰώνα, ἡ Βόρεια ᾽Αμερικὴ μπόρεσε νὰ φτάσει, καὶ μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ σήμερα, ἀκόμη καὶ νὰ ξεπεράσει τὸν πολιτισμὸ τῆς Εὐρώπης. ᾽Αλλὰ δὲν πρέπει νὰ ὑπάρχει αὐταπάτη, αὐτὴ ἡ θαυμαστὴ πρόοδος κι αὐτὴ ἡ τόσο ζηλευτὴ εὐημερία ὀφείλονται κατὰ μεγάλο μέρος καὶ προπαντὸς σ᾽ ἕνα σπουδαῖο πλεονέκτημα ποὺ ἡ ᾽Αμερικὴ ἔχει κοινὸ μὲ τὴ Ρωσία: μιλῶ γιὰ τὴν τεράστια ἔκταση γόνιμων γαιῶν ποὺ ἀπὸ ἔλλειψη χεριῶν παραμένουν ἀκόμη καὶ σήμερα ἀκαλλιέργητες. ῟Ως τὴν στιγμὴ αὐτὴ τουλάχιστον, ὁ μεγάλος ἐκεῖνος ἐδαφικὸς πλοῦτος ἔχει σχεδὸν χαθεῖ γιὰ

τὴν Ρωσσία γιατὶ ποτὲ δὲν εἴχαμε ἐλευθερία. Τὰ πράγματα ὅμως ἦταν διαφορετικὰ στὴν Βόρεια 'Αμερική, ποὺ μὲ μιὰ ἐλευθερία τέτοια ποὺ δὲν ὑπάρχει πουθενὰ ἀλλοῦ, προσελκύει κάθε χρόνο ἑκατοντάδες χιλιάδων ἐνεργητικῶν ἀποίκων, δραστήριων καὶ εὐφυῶν, καὶ πού, χάρη σ' αὐτὸν τὸν πλοῦτο, μπορεῖ νὰ τοὺς δεχτεῖ στὴν ἀγκαλιά της. 'Απομακρύνει ταυτόχρονα τὴν φτώχεια καὶ ἀναβάλλει τὴν στιγμὴ ποὺ θὰ τεθεῖ τὸ κοινωνικὸ ζήτημα: ἕνας ἐργάτης ποὺ δὲν βρίσκει ἐργασία, ἢ ποὺ εἶναι ἀνικανοποίητος ἀπὸ τὴν ἀμοιβὴ ποὺ τοῦ προσφέρει τὸ κεφάλαιο, μπορεῖ πάντα νὰ μεταναστεύσει στὸ Φὰρ Γουὲστ γιὰ νὰ ξεχερσώσει κάποιο ἄγριο καὶ ἀδέσποτο κομμάτι γῆς.

Αὐτὴ ἡ δυνατότητα, ποὺ παραμένει πάντα ἀνοιχτὴ σὰν ἡ λιγότερο ἄσχημη ἐπιλογὴ γιὰ ὅλους τοὺς ἐργάτες τῆς 'Αμερικῆς, διατηρεῖ φυσιολογικὰ τὴν ἀμοιβὴ σ' ἕνα ὕψος καὶ δίνει στὸν καθένα μιὰ ἀνεξαρτησία ποὺ εἶναι ἄγνωστη στὴν Εὐρώπη. Αὐτὸ εἶναι τὸ πλεονέκτημα, ἀλλὰ νά καὶ τὸ μειονέκτημα: ἀφοῦ ἡ καλὴ ἀγορὰ τῶν προϊόντων τῆς Βιομηχανίας πετυχαίνεται κατὰ μεγάλο μέρος μὲ τὴν καλὴ ἀγορὰ ἐργασίας, οἱ 'Αμερικανοὶ Βιομήχανοι, στὴν πλειοψηφία τῶν περιπτώσεων, δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ παλέψουν μὲ τοὺς βιομήχανους τῆς Εὐρώπης — ἀπ' ὅπου προκύπτει, γιὰ τοὺς βιομήχανους τῶν Κρατῶν τοῦ Βορρᾶ, ἡ ἀνάγκη ἑνὸς προστατευτικοῦ δασμοῦ. 'Αλλὰ αὐτὸ ἔχει σὰν ἀποτέλεσμα ἀρχικὰ νὰ δημιουργεῖ ἕνα πλῆθος τεχνητῶν* Βιομηχανιῶν καὶ προπαντὸς νὰ καταπιέζει καὶ νὰ ρημάζει τὰ μὴ βιομηχανικὰ Κράτη τοῦ Νότου καὶ νὰ τὰ κάνει νὰ ἐπιθυμοῦν τὴν ἀπόσχιση· καὶ τελικὰ νὰ συγκεντρώνει σὲ πόλεις ὅπως ἡ Νέα Ὑόρκη, ἡ Φιλαδέλφεια, ἡ Βοστώνη καὶ πολλὲς ἄλλες, προλεταριακὲς ἐργατικὲς μάζες ποὺ σιγὰ - σιγὰ ἀρχίζουν νὰ βρίσκονται ἤδη σὲ μιὰ κατάσταση ἀνάλογη μ' ἐκείνη τῶν ἐργατῶν στὰ μεγάλα βιομηχανικὰ Κράτη τῆς Εὐρώπης. — Καὶ θὰ δοῦμε πραγματικὰ τὸ κοινωνικὸ ζήτημα νὰ τίθεται ἤδη στὰ Κράτη τοῦ Βορρᾶ, ὅπως ἔχει τεθεῖ πρὶν ἀπὸ καιρὸ σὲ μᾶς.

Ἔτσι κατὰ γενικὸ κανόνα, ἀναγκαζόμαστε νὰ ἀναγνωρίσουμε ὅτι στὸν σύγχρονό μας κόσμο ἂν ὄχι ἐξ ὁλοκλήρου ὅπως στὸν ἀρχαῖο κόσμο, ὁ πολιτισμὸς ἑνὸς μικροῦ ἀριθμοῦ βρίσκεται μολαταῦτα ἀκόμη θεμελιωμένος πάνω στὴν

---

* Σ.τ.Ε. Δηλαδὴ ποὺ λειτουργοῦν ἀντιοικονομικὰ καὶ ἐπιβιώνουν μόνον χάρη στὴν ὕπαρξη αὐτοῦ τοῦ δασμοῦ.

ἐξαναγκαστικὴ ἐργασία καὶ στὴν σχετικὴ βαρβαρότητα τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ. Θἄταν ἄδικο νὰ ποῦμε ὅτι αὐτὴ ἡ προνομιοῦχα τάξη εἶναι ξένη πρὸς τὴν ἐργασία· ἀντίθετα, στὶς μέρες μας ὅλοι δουλεύουν πολύ, ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐντελῶς ἀναπασχόλητων ἐλαττώνεται μὲ αἰσθητὸ τρόπο, καὶ ἀρχίζουν νὰ ἐκτιμοῦν τὴν ἐργασία· γιατὶ οἱ πιὸ τυχεροὶ καταλαβαίνουν σήμερα ὅτι γιὰ νὰ παραμείνουν στὸ ὕψος τοῦ τωρινοῦ πολιτισμοῦ, γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ ἐπωφεληθοῦν ἀπὸ τὰ προνόμιά τους καὶ γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ τὰ διαφυλάξουν, πρέπει νὰ ἐργάζονται πολύ. Ἀλλὰ ὑπάρχει μιὰ διαφορὰ μεταξὺ τῆς ἐργασίας τῶν εὔπορων τάξεων καὶ ἐκείνης τῶν ἐργαζόμενων τάξεων, γιατὶ ἐπειδὴ ἡ πρώτη ἀμοίβεται ἄπειρα καλύτερα ἀπὸ τὴν δεύτερη, ἐπιτρέπει σ' αὐτοὺς τοὺς προνομιούχους τὴν σ χ ό λ η, αὐτὴ τὴν ὑπέρτατη προϋπόθεση κάθε ἀνθρώπινης ἐξέλιξης τόσο διανοητικῆς ὅσο καὶ ἠθικῆς — μιὰ προϋπόθεση ποὺ δὲν ὑπάρχει ποτὲ γιὰ τὶς ἐργαζόμενες τάξεις. Συνεπῶς, ἡ ἐργασία ποὺ γίνεται μέσα σ' αὐτὸν τὸν κόσμο τῶν προνομιούχων, εἶναι σχεδὸν ἀποκλειστικὰ μιὰ ἐ γ κ ε φ α λ ι κ ὴ ἐ ρ γ α σ ί α — δηλ. ἐκείνη τῆς φαντασίας, τῆς μνήμης καὶ τῆς σκέψης — ἐνῶ ἡ ἐργασία ἑκατομμυρίων προλεταρίων εἶναι μιὰ μ υ ϊ κ ὴ ἐ ρ γ α σ ί α καὶ συχνὰ ὅπως σ' ὅλα τὰ ἐργοστάσια, γιὰ παράδειγμα, μιὰ ἐργασία ποὺ δὲν ἐξασκεῖ ὅλο τὸ μυϊκὸ σύστημα τοῦ ἀνθρώπου ταυτόχρονα, ἀλλὰ ἀναπτύσσει μόνο ἕνα μέρος σὲ βάρος ὅλων τῶν ἄλλων, καὶ γίνεται γενικὰ μέσα σὲ συνθῆκες ἐπιβλαβεῖς γιὰ τὴν ὑγεία τοῦ σώματος καὶ ἀντίθετες μὲ τὴν ἁρμονικὴ του ἀνάπτυξη. Ἀπ' αὐτὴν τὴν ἄποψη, ὁ ἐργαζόμενος τῆς γῆς εἶναι πολὺ πιὸ τυχερός: ἡ φύση του, ποὺ δὲν φθείρεται ἀπὸ τὴν ἀποπνικτικὴ καὶ συχνὰ δηλητηριασμένη ἀτμόσφαιρα τῶν ἐργοστασίων καὶ τῶν ἐγκαταστάσεων, κι οὔτε παραμορφώνεται ἀπὸ τὴν ἀφύσικη ἀνάπτυξη μιᾶς ἀπὸ τὶς δυνάμεις του σὲ βάρος τῶν ἄλλων, παραμένει πιὸ ρωμαλέος, πιὸ πλήρης, ἀλλά, ἀντίθετα, ἡ εὐφυΐα του εἶναι σχεδὸν πάντα πιὸ στατική, πιὸ βαριὰ καὶ πολὺ λιγότερο ἀναπτυγμένη ἀπὸ κείνη τῶν ἐργατῶν τῶν ἐργοστασίων καὶ τῶν πόλεων.

Κοντολογῆς, οἱ ἐργαζόμενοι τῶν τεχνῶν καὶ τῶν ἐργοστασίων καὶ οἱ ἐργαζόμενοι τῆς γῆς σχηματίζουν μαζὶ μιὰ μόνη καὶ τὴν ἴδια κατηγορία, ἀντιπροσωπεύοντας τὴν ἐ ρ γ α σ ί α τ ῶ ν μ υ ώ ν ω ν καὶ βρίσκονται σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς προνομιούχους ἀντιπροσώπους τῆς πνευματικῆς ἐργασίας. Ποιὰ εἶναι ἡ συνέπεια αὐτῆς τῆς διαίρεσης ποὺ

δὲν εἶναι πλασματικὴ ἀλλὰ πολὺ πραγματικὴ καὶ ποὺ συνιστᾶ τὸ ἴδιο τὸ βάθρο τῆς τωρινῆς τόσο πολιτικῆς ὅσο καὶ κοινωνικῆς κατάστασης;

Στοὺς προνομιούχους ἀντιπροσώπους τῆς πνευματικῆς ἐ ρ γ α σ ί α ς — πού, στὴν παροῦσα ὀργάνωση τῆς κοινωνίας, καλοῦνται νὰ τὴν ἀντιπροσωπεύουν* ὄχι γιατὶ εἶναι οἱ πιὸ εὐφυεῖς, ἀλλὰ μόνο γιατὶ ἔχουν γεννηθεῖ μέσα στὸ περιβάλλον τῆς προνομιούχας τάξης — σ' αὐτοὺς πᾶνε ὅλα τὰ καλά, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ ὅλες οἱ διαστροφὲς τοῦ τωρινοῦ πολιτισμοῦ, τὰ πλούτη, ἡ πολυτέλεια, ἡ ἄνεση, ἡ καλοπέραση, οἱ γλυκύτητες τῆς οἰκογένειας, ἡ ἀποκλειστικὴ πολιτικὴ ἐλευθερία μαζὶ μὲ τὴν ἱκανότητα νὰ ἐκμεταλλεύονται ἑκατομμύρια ἐργάτες καὶ νὰ τοὺς κυβερνοῦν κατὰ βούληση καὶ πρὸς τὸ δικό τους συμφέρον — ὅλα τὰ δημιουργήματα, ὅλες οἱ ἐκλεπτύνσεις τῆς φαντασίας καὶ τῆς σκέψης... καί, μαζὶ μὲ τὴν δυνατότητα νὰ γίνουν ὁλοκληρωμένοι ἄνθρωποι, ὅλα τὰ δηλητήρια τῆς ἀνθρωπιᾶς ποὺ διαστρέφεται ἀπὸ τὸ προνόμιο.

Στοὺς ἀντιπροσώπους τῆς μ υ ϊ κ ῆ ς ἐ ρ γ α σ ί α ς, σ' αὐτὰ τὰ ἀναρίθμητα ἑκατομμύρια προλεταρίων ἢ ἀκόμη καὶ μικρῶν ἰδιοκτητῶν τῆς γῆς, τί ἀπομένει; Μιὰ ἀθλιότητα χωρὶς τέλος, οὔτε ἀκόμη καὶ οἱ χαρὲς τῆς οἰκογένειας, γιατὶ ἡ οἰκογένεια γιὰ τὸ φτωχὸ γίνεται γρήγορα βάρος, ἡ ἀμάθεια, ἡ βαρβαρότητα καί, θὰ λέγαμε, μιὰ σχεδὸν ἐπιβλημένη κτηνωδία μὲ τὴν παρηγοριὰ ὅτι χρησιμεύουν σὰν μοχλὸς τοῦ πολιτισμοῦ, τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς διαφθορᾶς ἑνὸς μικροῦ ἀριθμοῦ. Ἀντίθετα διατηροῦν μιὰ δροσερότητα στὸ πνεῦμα καὶ στὴν καρδιά. Σφυρηλατημένοι ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἐξαναγκαστικὴ ἐργασία, ἔχουν διατηρήσει μιὰν αἴσθηση τῆς δικαιοσύνης πιὸ σωστὴ ἀπὸ τὴ δικαιοσύνη τῶν νομικῶν καὶ τῶν κωδίκων· ἄθλιοι οἱ ἴδιοι, ἀγωνίζονται ἐνάντια σ' ὅλες τὶς ἀθλιότητες κι ἔχουν διατηρήσει μιὰ ὑγιὴ αἴσθηση ποὺ δὲν εἶναι διαβρωμένη ἀπὸ τὰ σοφίσματα μιᾶς δογματικῆς ἐπιστήμης ἢ ἀπὸ τὶς ἀπάτες τῆς πολιτικῆς — καὶ καθὼς δὲν εἶναι ἀκόμη ξεγελαμένοι οὔτε κἂν φθαρμένοι ἀπὸ τὴ ζωή, διατηροῦν μιὰ πίστη σ' αὐτή.

Ἀλλά, θὰ πεῖ κανείς, αὐτὴ ἡ ἄβυσσος μεταξὺ τοῦ μικροῦ ἀριθμοῦ τῶν προνομιούχων καὶ τοῦ τεράστιου ἀριθμοῦ τῶν ἀποκλήρων ποὺ ὑπάρχει σήμερα, ὑπῆρχε πάντα·

---

* Σ.τ.Μ. Τὴν πνευματικὴ ἐργασία.

ὑπῆρξε λοιπὸν ἀλλαγή; Ὑπῆρξε αὐτὴ ἡ μεταβολή, γιατὶ κάποτε αὐτὴ ἡ ἄβυσσος εἶχε σκεπαστεῖ ἀπὸ τὰ νεφελώματα τῆς θρησκείας, ἔτσι ὥστε οἱ λαϊκὲς μάζες δὲν τὴν ἔβλεπαν· καὶ σήμερα, ἀφοῦ ἡ μεγάλη Ἐπανάσταση ἄρχισε νὰ σκορπίζει αυτὰ τὰ νεφελώματα, ἄρχισαν, κι αὐτές, νὰ τὰ βλέπουν καὶ νὰ ζητοῦν ἐξηγήσεις. Αὐτὸ εἶναι πολὺ σημαντικό. Ἀφ' ὅτου ἡ Ἐπανάσταση ἔκανε νὰ διαδοθεῖ στὶς μάζες τὸ Εὐαγγέλιό της, ἕνα Εὐαγγέλιο ὄχι μυστικιστικό, ἀλλὰ ὀρθολογικό, ὄχι οὐράνιο ἀλλὰ ἐπίγειο, ὄχι θεϊκὸ ἀλλὰ ἀνθρώπινο, — τὸ Εὐαγγέλιό της τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου· ἀφ' ὅτου διακήρυξε ὅτι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἴσοι, προορισμένοι ὅλοι ἐξίσου γιὰ τὴν ἰσότητα καὶ τὴν ἀνθρωπιὰ —οἱ λαικὲς μάζες σ' ὅλη τὴν Εὐρώπη, σ' ὅλο τὸν πολιτισμένο κόσμο, ξυπνώντας λίγο - λίγο ἀπὸ τὸ λήθαργο, ποὺ ἦταν βυθισμένες ἀφότου τὶς νάρκωσε ὁ Χριστιανισμός μὲ τὶς παπαροῦνες του, ἀρχίζουν νὰ διερωτῶνται ἂν ἔχουν κι αὐτὲς δικαίωμα στὴν ἰσότητα, τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν ἀνθρωπιά.

Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ τίθεται αὐτὸ τὸ ἐρώτημα, ὁ λαός καθοδηγούμενος παντοῦ ἀπὸ τὸ θαυμαστὸ αἰσθητήριό του ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ ἔνστικτό του, ἔχει καταλάβει ὅτι ἡ πρώτη προϋπόθεση τῆς πραγματικῆς χειραφέτησής του, ἢ ἂν μπορεῖ νὰ μοῦ ἐπιτραπεῖ αὐτὴ ἡ λέξη, τοῦ ἐξανθρωπισμοῦ του, εἶναι πρὶν ἀπ' ὅλα μιὰ ριζικὴ μεταρρύθμιση τῶν οἰκονομικῶν του συνθηκῶν. Τὸ ζήτημα τοῦ ψωμιοῦ εἶναι γι' αὐτὸν δικαιολογημένα τὸ πρῶτο ζήτημα, γιατὶ ὁ Ἀριστοτέλης, τὄχει ἤδη παρατηρήσει: ὁ ἄνθρωπος, γιὰ νὰ σκεφτεῖ, γιὰ νὰ αἰσθανθεῖ ἐλεύθερα, γιὰ νὰ γίνει ἄνθρωπος, πρέπει νὰ ἀπελευθερωθεῖ ἀπὸ τὶς προκαταλήψεις τῆς ὑλικῆς ζωῆς. Ἐξ ἄλλου οἱ ἀστοὶ ποὺ κραυγάζουν τόσο ἔντονα ἐνάντια στὸν ὑλισμὸ τοῦ λαοῦ, καὶ ποὺ τοῦ κηρύσσουν τὶς ἐγκράτειες τοῦ ἰδεαλισμοῦ, τὸ γνωρίζουν πολὺ καλά, γιατὶ κηρύσσουν μὲ τὰ λόγια, ὄχι μὲ τὸ παράδειγμα. Τὸ δεύτερο ζήτημα γιὰ τὸ λαὸ εἶναι ἐκεῖνο τῆς σχόλης μετὰ τὴν ἐργασία, ὁ ἀναγκαῖος ὅρος τῆς ἀνθρωπιᾶς· ἀλλὰ ψωμὶ καὶ σχόλη δὲν μποροῦν ποτὲ νὰ ἐπιτευχθοῦν παρὰ μὲ ἕνα ριζικὸ μετασχηματισμὸ τῆς τωρινῆς ὀργάνωσης τῆς Κοινωνίας, πράγμα ποὺ ἐξηγεῖ γιατὶ ἡ Ἐπανάσταση σπρωγμένη ἀπὸ μιὰ λογικὴ συνέπεια τῆς ἀρχῆς της, γέννησε τὸ Σοσιαλισμό.

Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ἔχοντας διακηρύξει τὸ δικαίωμα καὶ τὸ καθῆκον κάθε ἀτόμου νὰ γίνει ἄνθρωπος, κατάληξε μὲ τὰ τελευταῖα της ἐπακόλουθα στὸν Μπαμπεφισμό. Ὁ Μπαμπέφ, ἕνας ἀπὸ τοὺς τελευταίους ἐνεργητικοὺς καὶ ἁγνοὺς πολίτες ποὺ ἡ Ἐπανάσταση δημιούργησε καὶ κατόπιν σκότωσε σὲ τόσο μεγάλο ἀριθμό, καὶ ποὖχε τὴν τύχη νὰ ὑπολογίζει μεταξὺ τῶν φίλων του ἀνθρώπους σὰν τὸν Μπουοναρόττι, συνδύασε, σὲ μιὰ μοναδικὴ σύλληψη, τὶς πολιτικὲς παραδόσεις τῆς ἀρχαίας πατρίδας μὲ τὶς ἐντελῶς σύγχρονες ἰδέες μιᾶς κοινωνικῆς ἐπανάστασης. Βλέποντας νὰ ἐξαφανίζεται ἡ Ἐπανάσταση, ἐξαιτίας τῆς ἔλλειψης μιᾶς ριζικῆς ἀλλαγῆς καὶ τότε πιθανὸν ἀδύνατης, στὴν οἰκονομικὴ ὀργάνωση τῆς κοινωνίας, πιστὸς κατὰ τὰ ἄλλα στὸ πνεῦμα αὐτῆς τῆς Ἐπανάστασης, ποὺ εἶχε τελειώσει μὲ τὸ νὰ ὑποκαταστήσει τὴν παντοδύναμη δράση τοῦ Κράτους σὲ κάθε ἀτομικὴ πρωτοβουλία, συνέλαβε ἕνα πολιτικὸ καὶ κοινωνικὸ σύστημα, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο ἡ πολιτεία (RES PUBLICA) * ἀφοῦ δημεύσει ὅλες τὶς ἀτομικὲς ἰδιοκτησίες, θὰ τὶς διαχειρίζεται πρὸς τὸ συμφέρον ὅλων, διαμοιράζοντάς τες ἐξίσου σὲ ὅλους· τὴν ἐκπαίδευση, τὴν πληροφόρηση, τὰ μέσα ἐπιβίωσης, τὶς ἀπολαύσεις καὶ ἀναγκάζοντας ὅλους χωρὶς ἐξαίρεση, σύμφωνα μὲ τὸ μέτρο τῶν δυνάμεων καὶ τῆς ἱκανότητας τοῦ καθενός, νὰ προσφέρουν ἐργασία, τόσο μυϊκὴ ὅσο καὶ πνευματική. Ἡ συνωμοσία τοῦ Μπαμπὲφ ἀπότυχε κι ὁ ἴδιος καρατομήθηκε μαζὶ μὲ πολλοὺς φίλους του. Ἀλλὰ τὸ ἰδεῶδες του μιᾶς σοσιαλιστικῆς πολιτείας δὲν πέθανε μαζὶ μ' αὐτόν. Διαφυλαγμένο ἀπὸ τὸ φίλο του Μπουοναρόττι, τὸν πιὸ μεγάλο συνωμότη αὐτοῦ τοῦ αἰώνα, ἡ ἰδέα ἐκείνη μεταδόθηκε ἀπ' αὐτὸν σὰν μιὰ ἱερὴ κιβωτὸς στὶς νέες γενιές, καὶ χάρη στὶς μυστικὲς ἑταιρεῖες ποὺ ἵδρυσε στὸ Βέλγιο καὶ τὴν Γαλλία, οἱ κομμουνιστικὲς ἰδέες θὰ καρποφορήσουν μέσα στὴ λαϊκὴ φαντασία. Θὰ βροῦν μετὰ τὸ 1830 ὡς τὸ 1848 ἱκανοὺς ἑρμηνευτὲς στοὺς Γκαμπὲ καὶ Λουὶ Μπλάν, ποὺ θὰ θεμελιώσουν ὁριστικὰ τὸν Ἐ π α ν α σ τ α τ ι κ ὸ σ ο σ ι α λ ι σ μ ό. Ἕνα ἄλλο σοσιαλιστικὸ ρεῦμα, ποὺ ξεκινᾶ ἀπὸ τὴν ἴδια ἐπαναστατικὴ πηγὴ καὶ συγκλίνει στὸν ἴδιο στό-

* Σ.τ.Μ. Ἐδῶ φαίνεται μιὰ ἐπιστροφὴ στὴν κλασσικὴ ἔννοια τοῦ ὅρου.

χο, ἀλλὰ μὲ μέσα ἀπόλυτα διαφορετικά, καὶ ποὺ τὸ ἀποκαλοῦμε ἠθελημένα δογματικὸ σοσιαλισμό, δημιουργήθηκε ἀπὸ δύο διακεκριμένους ἀνθρώπους: τοὺς Σαὶν - Σιμὸν καὶ Φουριέ. Ὁ Σαὶν - Σιμονισμὸς σχολιάστηκε, ἀναπτύχτηκε μετασχηματίστηκε σὰν οἱονεὶ - πρακτικὸ σύστημα, σὰν ἐκκλησία, ἀπὸ τὸν πατέρα Ἀνφαντέν, καὶ πολλοὺς φίλους του, ποὺ οἱ περισσότεροι ἔχουν γίνει σήμερα τραπεζίτες καὶ ἄνθρωποι τοῦ Κράτους, ἀφοσιωμένοι ἀποκλειστικὰ στὴν Αὐτοκρατορία. Ὁ Φουριερισμὸς βρῆκε τὸν σχολιαστή του στὴν «Εἰρηνικὴ Δημοκρατία», ποὺ ἐκδίνονταν ὥς τὶς 2 Δεκεμβρίου ἀπὸ τὸν κ. Βικτὼρ Κονσιντεράν.

Ἡ ἀξία αὐτῶν τῶν δύο σοσιαλιστικῶν συστημάτων, κατὰ τὰ ἄλλα διαφορετικῶν ἀπὸ πολλὲς ἀπόψεις, συνίσταται πρωταρχικὰ στὴν βαθειά, ἐπιστημονική, δρυμύτατη κριτικὴ ποὺ ἔκαναν στὴν τωρινὴ ὀργάνωση τῆς κοινωνίας, τῆς ὁποίας ἀποκάλυψαν τολμηρὰ τὶς τερατώδεις ἀντιφάσεις· τελικὰ στὸ σπουδαῖο γεγονὸς ὅτι ἐπιτέθηκαν ἔντονα καὶ κλόνισαν τὸν Χριστιανισμὸ στὸ ὄνομα τῆς ἀποκατάστασης τῆς ὕλης καὶ τῶν ἀνθρώπινων παθῶν, ποὺ συκοφαντοῦνταν ἐνῶ ταυτόχρονα ἀσκοῦνταν τόσο καλὰ ἀπὸ τοὺς χριστιανοὺς παπάδες. Στὸν χριστιανισμό, οἱ Σαὶν - Σιμονικοὶ θέλησαν νὰ ὑποκαταστήσουν μιὰ νέα θρησκεία, βασισμένη στὴν μυστηριακὴ λατρεία τῆς σάρκας, μὲ μιὰ νέα ἱεραρχία παπάδων, νέων ἐκμεταλλευτῶν τοῦ πλήθους ἀπὸ τὸ προνόμιο τῆς εὐφυίας, τῆς ἱκανότητας καὶ τοῦ ταλέντου. Οἱ Φουριεριστές, πολὺ περισσότερο καὶ μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ εἰλικρινὰ δημοκράτες, φαντάστηκαν τὰ φαλανστήριά τους νὰ κυβερνιοῦνται καὶ νὰ διοικοῦνται ἀπὸ ἡγέτες, ἐκλεγμένους ἀπὸ τὴν καθολικὴ ψῆφο, καὶ ὅπου καθένας, σκέφτονταν, θὰ βρισκε ἀπὸ μόνος του τὴν ἐργασία του καὶ τὴν θέση του, σύμφωνα μὲ τὴν φύση τῶν παθῶν του. — Τὰ σφάλματα τοῦ Σαὶν - Σιμονισμοῦ εἶναι πολὺ ὁρατὰ γιὰ νὰ ὑπάρχει ἀνάγκη νὰ μιλήσουμε γι' αὐτά. Τὸ διπλὸ πάθος τῶν Φουριεριστῶν συνίστατο πρωταρχικὰ στὸ ὅτι πίστευαν εἰλικρινὰ ὅτι μὲ μόνη τὴ δύναμη τῆς πειθοῦς τους καὶ τῆς εἰρηνικῆς τους προπαγάνδας, θὰ κατόρθωναν νὰ ἀγγίξουν τὶς καρδιὲς τῶν πλουσίων, σὲ σημεῖο ποὺ θὰ κατέληγαν νὰ ἐναποθέσουν μόνοι τους τὸ πλεόνασμα τοῦ πλούτου τους στὶς πόρτες τῶν φαλανστηρίων τους· καὶ κατὰ δεύτερο λόγο, στὸ ὅτι φαντάζονταν ὅτι μποροῦσε κανεὶς θεωρητικά, ἐκ τῶν προτέρων, νὰ κατασκευάσει ἕνα κοινωνικὸ παράδεισο, ὅπου θὰ μποροῦσε νὰ κοιμηθεῖ ὅλη ἡ μελλοντικὴ ἀνθρωπότητα. Δὲν

κατάλαβαν ὅτι μποροῦμε κάλλιστα νὰ ἐξαγγείλουμε τὶς μεγάλες ἀρχὲς τῆς μελλοντικῆς της ἀνάπτυξης, ἀλλὰ ὅτι ὀφείλουμε νὰ ἀφήσουμε στὶς ἐμπειρίες τοῦ μέλλοντος τὴν πρακτικὴ πραγματοποίηση αὐτῶν τῶν ἀρχῶν.

Γενικά, ἡ ρύθμιση ἦταν τὸ κοινὸ πάθος ὅλων τῶν σοσιαλιστῶν πρὶν ἀπὸ τὸ 1848, ἐκτὸς ἀπὸ ἕναν: ὁ Γκαμπέ, ὁ Λουὶ Μπλάν, οἱ Φουριεριστές, οἱ Σαιν - Σιμονικοί, εἶχαν ὅλοι τὸ πάθος νὰ δασκαλέψουν καὶ νὰ ὀργανώσουν τὸ μέλλον, ὅλοι ἦταν λίγο - πολὺ α ὐ τ α ρ χ ι κ ο ί.

Ἀλλὰ νὰ ποὺ ἐμφανίστηκε ὁ Προυντόν: γιὸς ἑνὸς χωρικοῦ, καὶ στὴν πραγματικότητα καὶ ἀπὸ ἔνστικτο ἑκατὸ φορὲς πιὸ ἐπαναστάτης ἀπ' ὅλους τοὺς δογματικοὺς καὶ αὐτοὺς σοσιαλιστές, ἐξαπέλυσε μιὰ κριτικὴ ἐξίσου βαθειὰ καὶ διαπεραστικὴ ὅσο κι ἀνελέητη γιὰ νὰ καταστρέψει ὅλα τὰ συστήματά τους. Ἀντιπαραθέτοντας τὴν ἐλευθερία στὴν ἐξουσία, ἐνάντια σ' αὐτοὺς τοὺς κρατικοὺς σοσιαλιστές, αὐτοανακηρύχτηκε τολμηρὰ ἀναρχικός, καὶ σὲ πεῖσμα τοῦ ἀθεϊσμοῦ τους ἢ τοῦ πανθεϊσμοῦ τους, εἶχε τὸ θάρρος νὰ ὀνομαστεῖ ἁπλῶς ἄθεος, ἢ μᾶλλον μαζὶ μὲ τὸν Αὐγουστο Κόντ, θ ε τ ι κ ι σ τ ή ς.

Ὁ σοσιαλισμός, θεμελιωμένος πάνω στὴν ἐλευθερία τόσο στὴν ἀτομικὴ ὅσο καὶ τὴ συλλογικὴ καὶ πάνω στὴν αὐθόρμητη δράση τῶν ἐλευθέρων συνεταιρισμῶν, μὴ ὑπακούοντας σ' ἄλλους νόμους ἀπὸ τοὺς γενικοὺς νόμους τῆς κοινωνικῆς οἰκονομίας, ποὺ χουν ἀνακαλυφθεῖ ἢ ποὺ πρόκειται ν' ἀνακαλυφθοῦν ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη, πέρα ἀπὸ κάθε κυβερνητικὴ ρύθμιση καὶ κάθε προστασία τοῦ Κράτους, ὑποτάσσοντας κατὰ τ' ἄλλα τὴν πολιτικὴ στὰ οἰκονομικὰ διανοητικὰ καὶ ἠθικὰ συμφέροντα τῆς κοινωνίας, θἄπρεπε ἀργότερα καὶ σὰν ἀναγκαία συνέπεια νὰ καταλήξει στὸ φεντεραλισμό.*

Αὐτὴ ἦταν ἡ κατάσταση τῆς κοινωνικῆς ἐπιστήμης πρὶν ἀπὸ τὸ 1848. Ἡ πολεμικὴ τῶν περιοδικῶν, τῶν προκηρύξεων καὶ τῶν σοσιαλιστικῶν φυλλαδίων ἔφερε μιὰ μάζα νέων ἰδεῶν στοὺς κόλπους τῶν ἐργαζόμενων τάξεων: διαποτίστηκαν ἀπ' αὐτὲς κι ὅταν ξέσπασε ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1848, ὁ σοσιαλισμὸς ἐκδηλώθηκε σὰ μιὰ δύναμη.

Ὁ σοσιαλισμός, ἔχουμε πεῖ, ἦταν τὸ τελευταῖο τέκνο τῆς μεγάλης Ἐπανάστασης· ἀλλὰ πρὶν γεννηθεῖ, ἔδωσε φῶς σὲ ἕνα πιὸ ἄμεσο κληρονόμο, τὸν πρωτότοκό του, τὸ πολυαγαπημένο τέκνο τῶν Ροβεσπιέρων καὶ τῶν Σαὶν - Ζύστ:

---

* Σ.τ.Μ. Τὸ Ὁμοσπονδιακὸ σύστημα.

τὸν *καθαρὸ ρεπουμπλικανισμό*, χωρὶς πρόσμιξη σοσιαλιστικῶν ἰδεῶν, ἀνανεωμένο ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα καὶ ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὶς ἡρωϊκὲς παραδόσεις τῶν μεγάλων πολιτῶν τῆς Ἑλλάδας καὶ τῆς Ρώμης. Πολὺ λιγώτερο ἀνθρωπιστικὸς ἀπὸ τὸν σοσιαλισμό, ἀγνοοῦσε σχεδὸν τὸν ἄνθρωπο καὶ δὲν ἀναγνώριζε παρὰ μόνον τὸν πολίτη· κι ἐνῶ ὁ σοσιαλισμὸς ἐπιζητεῖ νὰ θεμελιώσει μιὰ *πολιτεῖα** *ἀνθρώπων*, αὐτὸς δὲν θέλει παρὰ μιὰ *πολιτεία πολιτῶν*. κι αὐτοὶ οἱ πολίτες πρέπει, ὅπως στὰ συντάγματα ποὺ ἀκολούθησαν, σὰ φυσικὴ καὶ ἀναγκαία συνέπεια, τὸ σύνταγμα τοῦ 1793 (ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ αὐτό, ἀφοῦ δίστασε γιὰ λίγο, κατέληξε ν' ἀγνοήσει ἐξ-πνα τὸ κοινωνικὸ ζήτημα), πρέπει σὰν *ἐνεργοὶ πολίτες*, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε μιὰ ἔκφραση τῆς Συνταχτικῆς, νὰ θεμελιώσουν τὸ πολιτικό τους προνόμιο πάνω στὴν ἐκμετάλλευση τῆς ἐργασίας τῶν *παθητικῶν πολιτῶν*. Ὁ πολιτικὸς ρεπουμπλικανός, κατὰ τ' ἄλλα, δὲν εἶναι καθόλου ἢ τοὐλάχιστον πρέπει νὰ θεωρεῖται ὅτι δὲν εἶναι ἐγωιστὴς γιὰ τὸν ἑαυτό του, ἀλλὰ ὀφείλει νάναι γιὰ τὴν πατρίδα, πρέπει νὰ τὴ βάλει μέσα στὴ λεύτερη καρδιά του, πάνω ἀπὸ τὸν ἑαυτό του, ἀπ' ὅλα τὰ ἄτομα, ὅλα τὰ ἔθνη τοῦ κόσμου καὶ ὁλόκληρη τὴν ἀνθρωπότητα. Κατὰ συνέπεια θὰ ἀγνοεῖ πάντα τὴν διεθνῆ δικαιοσύνη· σ' ὅλες τὶς διαμάχες, εἴτε ἡ πατρίδα του ἔχει ἄδικο εἴτε δίκιο, θὰ τῆς δώσει πάντοτε τὸ προβάδισμα, θὰ θέλει αὐτὴ νὰ κυριαρχεῖ πάντα καὶ νὰ συντρίβει τὰ ξένα ἔθνη μὲ τὴν δύναμη καὶ τὴν δόξα της. Θὰ γίνει μὲ μιὰ νέα τάση καταχτητικός, μολονότι ἡ ἐμπειρία τῶν αἰώνων τοῦχει δείξει καλὰ ὅτι οἱ στρατιωτικοὶ θρίαμβοι καταλήγουν μοιραία στὸν καισαρισμό. Ὁ σοσιαλιστὴς ρεπουμπλικανὸς ἀπεχθάνεται τὸ μεγαλεῖο, τὴν ἰσχὺ καὶ τὴν στρατιωτικὴ δόξα τοῦ Κράτους, προτιμᾶ ἀπ' αὐτὰ τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν εὐημερία. Ὁ Φεντεραλιστὴς στὸ ἐσωτερικό, θέλει τὴν διεθνῆ συνομοσπονδία, ἀρχικὰ μὲ βάση τὸ πνεῦμα τῆς δικαιοσύνης, καὶ στὴν συνέχεια γιατὶ εἶναι πεισμένος ὅτι ἡ οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ἐπανάσταση, ξεπερνώντας τὰ τεχνητὰ καὶ ἀπεχθῆ σύνορα τῶν Κρατῶν, δὲν θὰ μπορέσει νὰ πραγματοποιηθεῖ, τοὐλάχιστον ἐν μέρει, παρὰ μὲ τὴν ἀλληλέγγυα δράση ἂν ὄχι ὅλων, τοὐλάχιστο τοῦ πιὸ μεγάλου μέρους τῶν ἐθνῶν ποὺ συγκροτοῦν σήμερα τὸν πολιτισμένο κόσμο, κι

* Σ.τ.Μ. REPUBLIQUE

δα δλα, ἀργά ἢ γρήγορα, θά πρέπει νά καταλήξουν νά ἑνωθοῦν μ' αὐτήν. Ὁ ἀποκλειστικά πολιτικός ρεπουμπλικανός εἶναι ἕνας στωϊκός· δέν ἀναγνωρίζει καθόλου δικαιώματα, μόνο καθήκοντα, ἢ ὅπως στή πολιτεία τοῦ Μαντσίνι, δέ δέχεται παρά ἕνα μόνο δικαίωμα: ἐκεῖνο τῆς ἀφοσίωσης καί τῆς θυσίας πάντα γιά τήν πατρίδα, γιατί δέν ζεῖ παρά γιά νά τήν ὑπηρετήσει καί νά πεθάνει γιά κείνην μέ χαρά, ὅπως τό λέει τό τραγούδι πού ὁ κ. Ἀλέξανδρος Δουμᾶς πρόσφερε δωρεάν στούς Γιρονδίνους: «Τό νά πεθάνεις γιά τήν πατρίδα, εἶναι ὁ πιό ὄμορφος, ὁ πιό ἀξιοπρεπής φθόνος». Ὁ σοσιαλιστής, ἀντίθετα, στηρίζεται στά θετικά δικαιώματά του στή ζωή καί σ' ὅλες τις ἀπολαύσεις, τόσο διανοητικές καί ἠθικές ὅσο καί φυσικές, τῆς ζωῆς. Ἀγαπᾶ τή ζωή καί θέλει νά τή ζήσει πλέρια. Ἀφοῦ οἱ πεποιθήσεις του ἀποτελοῦν μέρος τοῦ ἑαυτοῦ του, καί τά καθήκοντά του ἀπέναντι στήν κοινωνία συνδέονται ἀξεδιάλυτα μέ τά δικαιώματά του, θά ζήσει σύμφωνα μέ τήν δικαιοσύνη, σάν τόν Προυντόν, καί στήν ἀνάγκη θά πεθάνει σάν τόν Μπαμπέφ· ἀλλά δέν θά πεῖ ποτέ ὅτι ἡ ζωή τῆς ἀνθρωπότητας πρέπει νἆναι μιά θυσία, οὔτε ὅτι ὁ θάνατος εἶναι τό πιό γλυκό πράγμα. Ἡ ἐλευθερία γιά τόν πολιτικό ρεπουμπλικανό δέν εἶναι παρά μιά μάταιη λέξη· εἶναι ἡ ἐλευθερία νἆναι ὁ θεληματικός σκλάβος, τό ἀφοσιωμένο θῦμα τοῦ Κράτους· πάντα πρόθυμος νά θυσιάσει τήν δική του, θά θυσιάσει θεληματικά κι ἐκείνη τῶν ἄλλων. Ὁ πολιτικός ρεπουμπλικανισμός θά καταλήξει ἀναγκαστικά στόν δεσποτισμό. Ἡ ἐλευθερία ἑνωμένη μέ τήν εὐημερία καί παράγοντας τήν ἀνθρωπιά ὅλων μέ τήν ἀνθρωπιά τοῦ καθενός, εἶναι γιά τόν σοσιαλιστή ρεπουμπλικανό τό πᾶν, ἐνῶ τό Κράτος δέν εἶναι στά μάτια του παρά ἕνα ὄργανο, ἕνας ὑπηρέτης τῆς εὐημερίας του καί τῆς ἐλευθερίας τοῦ καθενός. Ὁ σοσιαλιστής διακρίνεται ἀπό τήν ἀστό ἀπό τήν δ ι κ α ι ο σ ύ ν η, μήν ἀξιώνοντας γιά τόν ἑαυτό του παρά μόνο τόν πραγματικό καρπό τῆς ἐργασίας του· διακρίνεται ἀπό τόν ἀποκλειστικό ρεπουμπλικανό, μέ τόν εἰλικρινή καί ἀνθρώπινο ἐγωισμό, ζώντας ἀνοιχτά καί ἀπερίφραστα γιά τόν ἑαυτό του, καί γνωρίζοντας ὅτι ὅταν τό κάνει σ ύ μ φ ω ν α μ έ τ ή ν δ ι κ α ι ο σ ύ ν η, ὑπηρετεῖ ὁλόκληρη τήν κοινωνία, κι ὅτι ὑπηρετώντας την, ὑπηρετεῖ τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του. Ὁ ρεπουμπλικανός εἶναι ἄκαμπτος, καί συχνά σκληρός μέ τόν πατριωτισμό — ὅπως ὁ παπάς μέ τήν ἐλευθερία. Ὁ σοσιαλιστής εἶναι φυσιολογικός, μετριο-

παθής πατριώτης, ἀλλά, ἀντίθετα πάντα πολὺ ἀνθρώπινος. — Μὲ μιὰ λέξη, ἀνάμεσα στὸν ρεπουμπλικανὸ σοσιαλιστὴ καὶ τὸν πολιτικὸ ρεπουμπλικανό, ὑπάρχει μιὰ ἄβυσσος· ὁ ἕνας σὰν μισο-θρησκευτικὸ δημιούργημα, ἀνήκει στὸ παρελθόν: ὁ ἄλλος, θετικιστὴς ἢ ἄθεος, ἀνήκει στὸ μέλλον.

Αὐτὸς ὁ ἀνταγωνισμὸς εἶδε πλήρως τὸ φῶς στὸ 1848. Ἀπὸ τὶς πρῶτες ὧρες τῆς ἐπανάστασης, δὲν γίνονταν καθόλου ἀντιληπτὲς οἱ ἰδέες τους, ὅλα τὰ ἔνστικτά τους τοὺς καθοδηγοῦσαν κατὰ ἐντελῶς διαφορετικοὺς τρόπους. Ὅλος ὁ καιρὸς ποὺ μεσολάβησε ἀπὸ τὸν Φεβρουάριο ἢ τὸν Ἰούνιο, πέρασε μέσα σὲ διελκυστίνδες πού, μεταφέροντας τὸν ἐμφύλιο πόλεμο στὸ στρατόπεδο τῶν ἐπαναστατῶν, παραλύοντας τὶς δυνάμεις τους, ἔπρεπε φυσιολογικὰ νὰ προσφέρουν τὴν εὐκαιρία νὰ ἐπωφεληθεῖ στὴν συμμαχία, ποὺ κατὰ τἆλλα εἶχε γίνει φοβερή, ὅλων τῶν ἀποχρώσεων τῆς ἀντίδρασης, ποὺ στὸ ἑξῆς συνενώθηκαν καὶ συγχωνεύτηκαν σ' ἕνα μόνο κόμμα ἀπὸ φόβο. Τὸν Ἰούνιο, οἱ ρεπουμπλικανοὶ ἑνώθηκαν μὲ τὴν σειρά τους μὲ τὴν ἀντίδραση γιὰ νὰ συντρίψουν τοὺς σοσιαλιστές. Πίστεψαν ὅτι εἶχαν κερδίσει τὴν νίκη καὶ ἔσπρωξαν στὴν ἄβυσσο τὴν πολυαγαπημένη τους δημοκρατία. Ὁ Στρατηγὸς Καβαινιάκ, ὁ ἀντιπρόσωπος τῆς τιμῆς τῆς σημαίας ἐνάντια στὴν ἐπανάσταση, ἔγινε ὁ πρόδρομος τοῦ ΝαπολέονταIII. Ὅλος ὁ κόσμος τὸ κατάλαβε τότε, ἂν ὄχι στὴν Γαλλία, τουλάχιστον ὁπουδήποτε ἀλλοῦ, γιατὶ αὐτὴ ἡ ἀπεχθὴς νίκη τῶν ρεπουμπλικανῶν ἐνάντια στοὺς ἐργάτες τοῦ Παρισιοῦ, γιορτάστηκε σὰ μεγάλος θρίαμβος ἀπ' ὅλες τὶς αὐλὲς τῆς Εὐρώπης καὶ οἱ ἀξιωματικοὶ τῶν Πρωσσικῶν φρουρῶν, μὲ ἐπικεφαλῆς τοὺς στρατηγούς τους, ἔσπευσαν νὰ στείλουν ἀδελφικοὺς χαιρετισμοὺς στὸν στρατηγὸ Καβαινιάκ.

Κατατρομαγμένη ἀπὸ τὸ κόκκινο φάντασμα, ἡ Μπουρζουαζία τῆς Εὐρώπης ἀφέθηκε νὰ πέσει στὴν πιὸ ἀπόλυτη δουλικότητα. Μνησίκακη, καὶ φιλελεύθερη ἀπὸ τὴν φύση της, δὲν λατρεύει τὸ στρατιωτικὸ καθεστώς, ἀλλὰ τὸ προτιμᾶ μπροστὰ στοὺς ἀπειλητικοὺς κινδύνους μιᾶς λαϊκῆς χειραφέτησης. Ἔχοντας θυσιάσει τὴν ἀξιοπρέπειά της μ' ὅλες τὶς ἔνδοξες κατακτήσεις τοῦ 18ου αἰώνα καὶ τῶν ἀρχῶν αὐτοῦ τοῦ αἰώνα, πίστεψε τουλάχιστον ὅτι εἶχε ἐξαγοράσει τὴν εἰρήνη καὶ τὴν ἠρεμία γιὰ τὴν ἐπιτυχία τῶν ἐμπορικῶν καὶ βιομηχανικῶν δοσοληψιῶν της: «Θυσιάζουμε τὴ λευτεριά μας», φαινόταν νὰ λέει στοὺς παντοδύναμους στρατιωτικοὺς ποὺ ἐμφανίστηκαν ἐκ νέου πάνω στὰ ἐρείπια

αὐτῆς τῆς τρίτης ἐπανάστασης, «ἀφῆστε μας μὲ τὴν σειρά σας νὰ ἐκμεταλλευτοῦμε ἥσυχα τὴν ἐργασία τῶν λαϊκῶν μαζῶν, καὶ προστατέψτε μας ἐνάντια στὶς ἀξιώσεις τους, ποὺ μπορεῖ νὰ ἐμφανίζονται νόμιμα στὴν θεωρία, μὰ ποὺ, ἀπὸ τὴν σκοπιὰ τῶν συμφερόντων μας, εἶναι ἀπεχθεῖς». Τοὺς ὑποσχέθηκαν τὰ πάντα, κράτησαν ἀκόμη καὶ τὸν λόγο τους. Γιατὶ λοιπὸν ἡ μπουρζουαζία, ὅλη ἡ μπουρζουαζία τῆς Εὐρώπης, εἶναι σήμερα γενικὰ δυσαρεστημένη;

Δὲν εἶχε καθόλου ὑπολογίσει ὅτι τὸ στρατιωτικὸ καθεστὼς κοστίζει ἀκριβά, ὅτι ἤδη ἀπὸ μόνη τὴν ἐσωτερική του ὀργάνωση, παραλύει, ἀναστατώνει, ἐρειπώνει τὰ ἔθνη κι ὅτι, ἐπὶ πλέον, ὑπακούοντας σὲ μιὰ δική του λογικὴ ποὺ δὲν τὴν ἐγκαταλείπει ποτέ, ἔχει σὰν ἀναπόφευκτο ἀποτέλεσμα τ ὸ ν π ό λ ε μ ο· πόλεμοι δυναστικοί, πόλεμοι γιὰ λόγους τιμῆς, πόλεμοι κατάκτησης ἢ ἀποκατάστασης τῶν φυσικῶν συνόρων, πόλεμοι ἰσορροπίας — καταστροφὴ καὶ συνεχὴς καταβρόχθιση Κρατῶν ἀπὸ Κράτη, ποταμοὶ ἀνθρώπινου αἵματος, ἐρειπωμένες πόλεις, ἐρημώσεις ὁλόκληρων ἐπαρχιῶν — κι ὅλα γιὰ νὰ ἱκανοποιηθεῖ ἡ φιλοδοξία τῶν πριγκήπων καὶ τῶν εὐνοουμένων τους, γιὰ νὰ πλουτίσουν, γιὰ νὰ καταλάβουν, γιὰ νὰ πειθαρχήσουν τοὺς πληθυσμοὺς καὶ γιὰ νὰ γεμίσουν τὴν ἱστορία.

Τώρα ἡ μπουρζουαζία τὸ καταλαβαίνει, καὶ γι' αὐτὸ εἶναι δυσαρεστημένη ἀπὸ τὸ καθεστὼς ποὺ ἔχει τόσο πολὺ συνεισφέρει στὴ δημιουργία του. Τὸ ἐγκαταλείπει· ἀλλὰ τί θὰ βάλει στὴν θέση αὐτοῦ ποὺ ὑπάρχει;

Ἡ συνταγματικὴ μοναρχία ἔχει φάει τὰ ψωμιά της, καὶ ἐξ ἄλλου δὲν εἶχε ποτὲ εὐδοκιμήσει ὑπερβολικὰ στὴν ἠπειρωτικὴ Εὐρώπη· ἀκόμη καὶ στὴν Ἀγγλία, αὐτὸ τὸ ἱστορικὸ λίκνο τοῦ σύγχρονου συνταγματικισμοῦ, χτυπημένο σήμερα θανάσιμα ἀπὸ τὴν δημοκρατία ποὺ ἀνεβαίνει, κλυδωνίζεται, καταρρέει καὶ δὲν θἆναι σύντομα σὲ θέση νὰ κρατήσει τὸ ἀνερχόμενο ρεῦμα τῶν λαϊκῶν παθῶν καὶ ἀπαιτήσεων .

Ἡ προεδρικὴ πολιτεία; Ἀλλὰ μιὰ προεδρικὴ πολιτεία πολιτικὴ μονάχα, ἢ δημοκρατικὴ καὶ κοινωνική; Εἶναι ὁ κόσμος σήμερα ἀκόμα σοσιαλιστής; Ναί, περισσότερο ἀπὸ ποτέ.

Αὐτὸ ποὺ ὑπέκυψε τὸν Ἰούνιο τοῦ 1848, δὲν ἦταν ὁ σοσιαλισμὸς γενικά, ἦταν μόνο ὁ σ ο σ ι α λ ι σ μ ὸ ς τ ο ῦ Κ ρ ά τ ο υ ς, ὁ αὐταρχικὸς καὶ ρυθμιστικὸς σοσιαλισμός, αὐτὸς ποὔχε πιστέψει, ἐλπίσει, ὅτι ἡ πλήρης ἱκανοποίηση στὶς ἀνάγκες καὶ στὶς δίκαιες βλέψεις τῶν ἐργατι-

κῶν τάξεων ἐπρόκειτο νὰ δοθεῖ ἀπὸ τὸ Κράτος κι ὅτι αὐτό, ὁπλισμένο μὲ τὴν πληρεξουσιότητά του, ἐπρόκειτο καὶ μποροῦσε νὰ ἐγκαινιάσει μιὰ νέα κοινωνικὴ τάξη. Δὲν ἦταν ἑπομένως ὁ σοσιαλισμὸς ποὺ πέθανε τὸν Ἰούνιο, ἦταν ἀντίθετα τὸ Κράτος ποὺ κηρύχτηκε χρεωκοπημένο μπροστὰ στὸ Σοσιαλισμό, καὶ πού, ἀφοῦ ἀναγορεύτηκε ἀνίκανο νὰ ἐκπληρώσει τὸ χρέος ποὺ εἶχε ἀναλάβει ἀπέναντί του, προσπάθησε νὰ τὸν σκοτώσει γιὰ νὰ ἀπαλλαγεῖ μὲ τὸν πιὸ εὔκολο τρόπο ἀπ' αὐτὸ τὸ χρέος. Δὲν πέτυχε νὰ τὸν σκοτώσει, ἀλλὰ (ἀντίθετα) σκότωσε τὴν πίστη ποὺ ὁ σοσιαλισμὸς εἶχε σ' αὐτὸ καὶ ἐκμηδένισε ταυτόχρονα ὅλες τὶς θεωρίες τοῦ αὐταρχικοῦ ἢ δογματικοῦ σοσιαλισμοῦ, ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ μέν, ὅπως «ἡ Ἰκαρία» τοῦ Γκαμπὲ καὶ ἡ «Ὀργάνωση τῆς ἐργασίας» τοῦ κ. Λουὶ Μπλάν, εἶχαν συμβουλεύσει τὸ Λαὸ νὰ στηρίζεται γιὰ ὅλα τὰ πράγματα στὸ Κράτος, ἐνῶ οἱ δὲ ἀπόδειξαν τὴν μηδαμινότητά τους μὲ μιὰ σειρὰ γελοίων πειραμάτων. Ἀκόμη καὶ ἡ τράπεζα τοῦ Προυντόν, ποὺ σὲ ποιὸ εὐνοϊκὲς συνθῆκες θὰ εὐημεροῦσε, συντριμμένη ἀπὸ τὴν ἀντιπάθεια καὶ τὴ γενικὴ ἐχθρότητα τῶν ἀστῶν, ὑπέκυψε.

Ὁ σοσιαλισμὸς ἔχασε αὐτὴν τὴν πρώτη μάχη γιὰ ἕναν πολὺ ἁπλὸ λόγο: ἦταν πλούσιος σὲ ἀρνητικὰ ἔνστικτα καὶ θεωρητικὲς ἰδέες ἐνάντια στὸ προνόμιο· ἀλλὰ στεροὺνταν ἀκόμη ἀπόλυτα θετικὲς καὶ πρακτικὲς ἰδέες, ποὺ ἦταν ἀναγκαῖες γιὰ νὰ μπορέσει νὰ οἰκοδομήσει, πάνω στὰ ἐρείπια τοῦ ἀστικοῦ συστήματος, ἕνα νέο σύστημα: ἐκεῖνο τῆς λαϊκῆς δικαιοσύνης. Οἱ ἐργάτες ποὺ ἀγωνίστηκαν τὸν Ἰούνιο γιὰ τὴν χειραφέτηση τοῦ Λαοῦ, ἦταν ἑνωμένοι ἀπὸ ἔνστικτο, ὄχι ἀπὸ ἰδέες — κι οἱ συγκεχυμένες ἰδέες ποὺ εἶχαν, σχημάτιζαν ἕνα πύργο τῆς Βαβέλ, ἕνα χάος, ἀπὸ τὸ ὁποῖο δὲν μποροῦσε νὰ βγεῖ τίποτα. Αὐτὴ ἦταν ἡ πρωταρχικὴ αἰτία τῆς ἥττας τους. Πρέπει ἀπ' αὐτὸ ν' ἀμφιβάλλουμε γιὰ τὸ μέλλον καὶ γιὰ τὴν τωρινὴ δύναμη τοῦ σοσιαλισμοῦ; Ὁ Χριστιανισμὸς ποὺ εἶχε δώσει στὸν ἑαυτό του σὰν ἀντικείμενο τὴν θεμελίωση τοῦ βασίλειου τῆς δικαιοσύνης στὸν οὐρανό, χρειάστηκε πολλοὺς αἰῶνες γιὰ νὰ θριαμβεύσει στὴν Εὐρώπη. Πρέπει, λοιπόν, νὰ ἐκπλαγοῦμε μετὰ ἀπ' αὐτὸ γιὰ τὸ ὅτι ὁ σοσιαλισμός, ποὺ ἔχει θέσει στὸν ἑαυτό του ἕνα πρόβλημα κατὰ τὰ ἄλλα πολὺ πιὸ δύσκολο, ἐκεῖνο τῆς οἰκοδόμησης τῆς δικαιοσύνης πάνω στὴ γῆ, δὲ θριάμβευσε σὲ μερικὰ χρόνια;

Εἶναι ἀνάγκη, κύριοι, ν' ἀποδείξουμε ὅτι ὁ σοσιαλι-

σμός δὲν εἶναι νεκρός; Γιὰ νὰ βεβαιωθοῦμε γι' αὐτό, δὲν χρειάζεται παρὰ νὰ στρέψουμε τὰ μάτια μας σ' αὐτὸ ποὺ συμβαίνει σήμερα σ' ὁλόκληρη τὴν Εὐρώπη. Πίσω ἀπ' ὅλες τὶς διπλωματικὲς σπερμολογίες κι ὅλους τοὺς πολεμικοὺς θορύβους ποὺ γεμίζουν τὴν Εὐρώπη μετὰ τὸ 1852, ποιὸ σοβαρὸ πρόβλημα ἔχει τεθεῖ σ' ὅλες τὶς χῶρες, ποὺ νὰ μὴν εἶναι τὸ κοινωνικὸ ζήτημα; Εἶναι ὁ μεγάλος ἄγνωστος ποὺ ὅλος ὁ κόσμος αἰσθάνεται τὴν παρουσία του, ποὺ κάνει τὸν καθένα νὰ τρέμει καὶ γιὰ τὸν ὁποῖο ὅμως κανεὶς δὲν τολμᾶ νὰ μιλήσει... Ἀλλὰ μιλάει γιὰ τὸν ἑαυτό του καὶ πάντα πιὸ δυνατά! Οἱ ἐργατικὲς συνεταιριστικὲς ἑνώσεις, αὐτὲς οἱ τράπεζες ἀμοιβαίας βοηθείας καὶ πίστωσης στὴν ἐργασία, αὐτὰ τὰ συνδικάτα κι αὐτὴ ἡ Διεθνὴς Λίγκα τῶν ἐργαζόμενων ὅλων τῶν χωρῶν, ὅλο αὐτὸ τὸ ἀνερχόμενο κίνημα τῶν ἐργαζόμενων στὴν Ἀγγλία, στὴν Γαλλία, στὸ Βέλγιο, στὴν Γερμανία, στὴν Ἰταλία, καὶ στὴν Ἑλβετία, δὲν ἀποδείχνει ὅτι δὲν ἔχουν καθόλου ἐγκαταλείψει τὸν στόχο τους, οὔτε ἔχουν χάσει τὴν πίστη τους στὴν προσεχῆ χειραφέτηση, κι ὅτι ταυτόχρονα ἔχουν καταλάβει πὼς γιὰ νὰ πλησιάσουν τὴν ὥρα τῆς ἀπολύτρωσής τους, δὲν πρέπει νὰ ὑπολογίζουν πιὰ στὰ Κράτη, οὔτε στὴν λίγο - πολὺ ὑποκριτικὴ συνδρομὴ τῶν προνομιούχων τάξεων, ἀλλὰ στοὺς ἑαυτούς τους καὶ στὶς ἀνεξάρτητες, ἐντελῶς αὐθόρμητες ἑνώσεις τους;

Στὴν πλειοψηφία τῶν χωρῶν τῆς Εὐρώπης αὐτὸ τὸ κίνημα ποὺ φαινομενικὰ τουλάχιστο εἶναι ξένο πρὸς τὴν πολιτική, διατηρεῖ ἀκόμα ἕνα χαρακτήρα ἀποκλειστικὰ οἰκονομικὸ καί, γιὰ νὰ τὸ ποῦμε ἔτσι, ἰδιωτικό. Ἀλλὰ στὴν Ἀγγλία, ἔχει τεθεῖ ἤδη τετραγωνικὰ πάνω στὸ καυτὸ τερραίν τῆς πολιτικῆς καί, ὀργανωμένο σὲ μιὰ φοβερὴ λίγκα, τὴν «Λίγκα τῆς Μεταρρύθμισης», ἔχει ἤδη πετύχει μιὰ μεγάλη νίκη ἐνάντια στὸ πολιτικὰ ὀργανωμένο προνόμιο τῆς ἀριστοκρατίας καὶ τῆς ἀνώτερης μπουρζουαζίας. Μὲ μιὰ ὑπομονὴ καὶ μιὰ πρακτικὴ συνέπεια γνήσια ἀγγλική, ἡ Μεταρρυθμιστικὴ Λίγκα ἔχει χαράξει γιὰ τὸν ἑαυτό της ἕνα σχέδιο ἐκστρατείας, δὲν ἀπηυδίζει μὲ τίποτα, δὲν τρομάζει καὶ δὲν σταματάει μπροστὰ σὲ κανένα ἐμπόδιο. «Σὲ δέκα χρόνια τὸ ἀργότερο», λένε, «ὑποθέτοντας καὶ τὰ πιὸ μεγάλα ἐμπόδια, θἄχουμε τὴν καθολικὴ ψῆφο, καὶ τότε...», τότε θὰ κάνουν τὴν κοινωνικὴ ἐπανάσταση!

Στὴν Γαλλία, ὅπως καὶ στὴν Γερμανία, προχωρώντας σιωπηρὰ διαμέσου τῆς ὁδοῦ τῶν ἰδιωτικῶν οἰκονομ-

κῶν ἑνώσεων, ὁ σοσιαλισμὸς ἔχει ἤδη φτάσει σὲ τέτοιο ὑψηλὸ βαθμὸ δύναμης μέσα στὶς ἐργαζόμενες τάξεις, ὥστε ὁ Ναπολέων III ἀπὸ τὴν μιὰ μεριά, καὶ ὁ κόμης Βίσμαρκ ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἀρχίζουν νὰ ζητοῦν τὴν συμμαχία του. Ὅπου νἄναι στὴν Ἰταλία καὶ τὴν Ἱσπανία, μετὰ τὸ ἀξιοθρήνητο φιάσκο ὅλων τῶν πολιτικῶν κομμάτων, κι ἂν ληφτεῖ ὑπόψη ἡ τρομακτικὴ ἀθλιότητα ὅπου καὶ ἡ μιὰ καὶ ἡ ἄλλη βρίσκονταν βουτηγμένες, κάθε ἄλλο ζήτημα τείνει σύντομα νὰ χαθεῖ μέσ' τὸ οἰκονομικὸ καὶ κοινωνικὸ ζήτημα. Στὴ Ρωσία καὶ τὴν Πολωνία ὑπάρχει στὸ βάθος κανένα ἄλλο ζήτημα; Εἶναι αὐτὸ ποὺ ἔρχεται νὰ γκρεμίσει τὶς τελευταῖες ἐλπίδες τῆς παλιᾶς ἱστορικῆς Πολωνίας τῶν εὐγενῶν· εἶναι αὐτὸ ποὺ ἀπειλεῖ καὶ ποὺ θὰ ρημάξει τὴν ἤδη κλονισμένη ὕπαρξη αὐτῆς τῆς ἀπεχθοῦς Αὐτοκρατορίας πασῶν τῶν Ρωσιῶν. Στὴν ἴδια τὴν Ἀμερική, ὁ σοσιαλισμὸς δὲν εἶδε πλήρως τὸ φῶς στὴν πρόταση ἑνὸς ἐξαιρετικοῦ ἀνθρώπου, τοῦ κ. Τσάρλς Σάμνερ, γερουσιαστῆ τῆς Βοστώνης, νὰ μοιραστοῦν οἱ γαῖες στοὺς χειραφετημένους νέγρους τῶν Κρατῶν τοῦ Νότου;

Βλέπουμε λοιπόν, κύριοι, ὅτι ὁ σοσιαλισμὸς εἶναι παντοῦ καὶ ὅτι, παρὰ τὴν ἥττα του τὸν Ἰούνιο, μὲ ὑπόγεια δουλειά, ποὺ τὸν ἔχει κάνει νὰ διεισδύσει ἀργὰ στὸ βάθος τῆς πολιτικῆς ζωῆς ὅλων τῶν χωρῶν, ἔχει φτάσει στὸ σημεῖο νὰ γίνεται αἰσθητὸς παντοῦ, σὰν ἡ λανθάνουσα δύναμη τοῦ αἰώνα. Ἀκόμα λίγα χρόνια καὶ θὰ ἐκδηλωθεῖ σὰν μιὰ δραστήρια, φοβερὴ δύναμη.

Μὲ λίγες ἐξαιρέσεις, ὅλοι οἱ λαοὶ τῆς Εὐρώπης, πολλοὶ χωρὶς νὰ γνωρίζουν κἂν τὴν λέξη σοσιαλισμός, εἶναι σήμερα, σοσιαλιστές, δὲν ἀναγνωρίζουν ἄλλη σημαία ἀπὸ 'κείνην ποὺ τοὺς ἀναγγέλλει πρὶν ἀπ' ὅλα τὴν οἰκονομική τους χειραφέτηση καὶ θὰ παραιτοῦνταν χίλιες φορὲς ἀπὸ κάθε ἄλλο αἴτημα παρὰ ἀπ' αὐτό. Δὲν εἶναι λοιπὸν παρὰ μὲ τὸν σοσιαλισμὸ ποὺ μπορεῖ κανεὶς νὰ τοὺς προσελκύσει στὸ νὰ κάνουν πολιτικὴ καὶ μάλιστα καλὴ πολιτική.

Δὲν εἰπώθηκαν ἀρκετά, κύριοι, ὥστε νὰ πειστοῦμε ὅτι δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἀφαιρέσουμε τὸ σοσιαλισμὸ ἀπ' τὸ πρόγραμμά μας, κι ὅτι δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ ἀπομακρυνθοῦμε ἀπ' αὐτὸν χωρὶς νὰ καταδικάσουμε ὁλόκληρο τὸ ἔργο μας σὲ ἀδυναμία; Μὲ τὸ πρόγραμμά μας, διακηρυσσόμενοι ὁμοσπονδιακοὶ ρεπουμπλικανοί, ἔχουμε ἀποδειχτεῖ ἀρκετὰ ἐπαναστάτες, γι' ν' ἀπομακρύνουμε ἕνα μεγάλο μέρος τῆς μπουρζουαζίας: ὅλους ἐκείνους ποὺ κερδοσκοποῦν πάνω στὴν

ἀθλιότητα καὶ στὶς δυστυχίες τῶν λαῶν καὶ ποὺ ἐπωφελοῦνται ἀκόμη καὶ μέσα στὶς μεγάλες καταστροφὲς ποὺ, σήμερα περισσότερο ἀπὸ ποτὲ ἄλλοτε, χτυποῦν τὰ ἔθνη. Ἂν ἀφήσουμε κατὰ μέρος αὐτὸ τὸ δραστήριο, ἀεικίνητο, πανοῦργο, κερδοσκοπικὸ ποσοστὸ τῆς μπουρζουαζίας μᾶς μένει ἀκόμα ἡ πλειοψηφία τῶν ἤρεμων, ἐργατικῶν ἀστῶν ποὺ κάνουν μερικὲς φορὲς τὸ κακό, περισσότερο ἀπὸ ἀναγκαιότητα παρὰ ἀπὸ θέληση καὶ εὐχαρίστηση, καὶ ποὺ δὲ θὰ ζητοῦσαν τίποτα καλλίτερο ἀπὸ τὸ νὰ βλέπαν τοὺς ἑαυτούς τους ἀπαλλαγμένους ἀπ' αὐτὴ τὴ μοιραία ἀναγκαιότητα, ποὺ τοὺς βάζει σὲ συνεχὴ ἐχθρότητα μὲ τοὺς ἐργατικοὺς πληθυσμούς, καὶ ποὺ ταυτόχρονα τοὺς ρημάζει. Πρέπει νὰ τὸ ποῦμε καθαρά, ἡ μικροαστικὴ τάξη, τὸ μικρὸ ἐμπόριο καὶ ἡ μικρὴ βιομηχανία ἀρχίζουν νὰ ὑποφέρουν σήμερα σχεδὸν ὅσο καὶ οἱ ἐργατικὲς τάξεις κι ἂν τὰ πράγματα ἀκολουθήσουν τὸν ἴδιο δρόμο, αὐτὴ ἡ σεβαστὴ ἀστικὴ πλειοψηφία θὰ μποροῦσε κάλλιστα ἀπὸ τὴν οἰκονομική της θέση, νὰ συγχυστεῖ σύντομα μὲ τὸ προλεταριάτο. Τὸ μεγάλο ἐμπόριο, ἡ βιομηχανία καὶ ἡ μεγάλη καὶ ἀνέντιμη κερδοσκοπία τὴν συντρίβουν, τὴν καταβροχθίζουν καὶ τὴν σπρώχνουν στὴν ἄβυσσο. Ἡ κατάσταση τῆς μικροαστικῆς τάξης, γίνεται λοιπὸν ὅλο καὶ πιὸ ἐπαναστατική, κι οἱ ἰδέες της, ἀπὸ καιρὸ ἀντιδραστικές, ξεκαθαριζόμενες σήμερα χάρη σὲ τρομερὰ μαθήματα, πρέπει ἀναγκαστικὰ νὰ πάρουν ἀντίθετη κατεύθυνση. Οἱ πιὸ ἔξυπνοι ἀρχίζουν νὰ καταλαβαίνουν ὅτι δὲν ὑπάρχει ἄλλη σωτηρία, γιὰ τὴν τίμια μπουρζουαζία, παρὰ στὴ συμμαχία μὲ τὸν λαό, — κι ὅτι τὸ κοινωνικὸ ζήτημα τὴν ἐνδιαφέρει τὸ ἴδιο ἀκριβῶς ὅπως καὶ τὸ λαό.

Αὐτὴ ἡ προοδευτικὴ ἀλλαγὴ ἀπόψεων τῆς μικροαστικῆς τάξης στὴν Εὐρώπη, εἶναι ἕνα τόσο παρήγορο ὅσο καὶ ἀδιαμφισβήτητο γεγονός. Ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ μᾶς ἐξαπατᾶ: ἡ πρωτοβουλία τῆς νέας ἀνάπτυξης δὲν ἀνήκει σ' αὐτὴν ἀλλὰ στὸ λαό· στὴ Δύση, στοὺς ἐργάτες τῶν ἐργοστασίων καὶ τῶν πόλεων· σὲ μᾶς, στὴ Ρωσία, στὴν Πολωνία, καὶ στὴν πλειοψηφία τῶν σλαβικῶν χωρῶν, στοὺς ἐργάτες. Ἡ μικροαστικὴ τάξη ἔχει γίνει πολὺ φοβιτσιάρα, πολὺ δειλή, πολὺ σκεπτικιστικὴ γιὰ νὰ πάρει μιὰ ὁποιαδήποτε πρωτοβουλία· θ' ἀφεθεῖ νὰ παρασυρθεῖ, ἀλλὰ δὲν θὰ παρασύρει κανέναν· γιατὶ στὸν ἴδιο χρόνο ποὔναι φτωχὴ σὲ ἰδέες, ἡ πίστη καὶ τὸ πάθος τῆς λείπουν. Αὐτὸ τὸ πάθος ποὺ θρυμματίζει τὰ ἐμπόδια καὶ δημιουργεῖ νέους κόσμους, βρίσκεται ἀποκλειστικὰ στὸν λαό. Ἑπομένως στὸν

λαὸ ἀνήκει, χωρὶς καμιὰ ἀμφισβήτηση, ἡ πρωτοβουλία τῆς νέας κίνησης. Καὶ θ' ἀφαιρούσαμε τὸ λαὸ καὶ δὲν θὰ μιλούσαμε γιὰ σοσιαλισμὸ ποὔναι ἡ νέα θρησκεία τοῦ λαοῦ!

Ἀλλ' ὁ σοσιαλισμός, θὰ πεῖ κανείς, φαίνεται ὅτι τείνει νὰ συνάψει συμμαχία μὲ τὸν καισαρισμό. Ἀρχικά, αὐτὸ εἶναι συκοφαντία, εἶναι ἀντίθετα ὁ καισαρισμὸς ποὺ βλέποντας νὰ ὑποβόσκει στὸν ὁρίζοντα ἡ ἀπειλητικὴ δύναμη τοῦ σοσιαλισμοῦ, ἐπιζητεῖ τὶς συμπάθειές του γιὰ νὰ τὶς ἐκμεταλλευτεῖ μὲ τὸν τρόπο του. Ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει ἕνας παραπάνω λόγος, γιὰ μᾶς, νὰ μᾶς ἀπασχολήσει, γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ ἐμποδίσουμε αὐτὴ τὴν τερατώδη συμμαχία, τῆς ὁποίας ἡ σύναψη θἄταν χωρὶς ἀμφιβολία ἡ πιὸ μεγάλη δυστυχία ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ ἀπειλήσει τὴν ἐλευθερία τοῦ κόσμου;

Πρέπει νὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἀκόμη καὶ πέρα ἀπ' αὐτοὺς τοὺς πρακτικοὺς ὑπολογισμούς, γιατὶ ὁ σοσιαλισμὸς εἶναι ἡ δ ι κ α ι ο σ ύ ν η. Ὅταν μιλᾶμε γιὰ δικαιοσύνη, δὲν ἐννοοῦμε αὐτὸ ποὺ μᾶς προσφέρουν οἱ κώδικες καὶ ἡ ρωμαϊκὴ νομική, θεμελιωμένα κατὰ μεγάλο μέρος στὰ γεγονότα τῆς τετελεσμένης βίας τῆς δύναμης, καθαγιασμένα ἀπὸ τὸν χρόνο καὶ ἀπὸ τὶς εὐλογίες ὁποιασδήποτε ἐκκλησίας, χριστιανικῆς ἢ εἰδωλολατρικῆς, καὶ ἀποδεκτά, σὰν τέτοια, σὰν ἀπόλυτες ἀρχές, τῶν ὁποίων τὰ ὑπόλοιπα δὲν εἶναι παρὰ ἡ λογικὴ ἀπαγωγή[1] — μιλᾶμε γιὰ τὴν δικαιοσύνη ποὺ θεμελιώνεται ἀποκλειστικὰ πάνω στὴν συνείδηση τῶν ἀνθρώπων, ποὺ ξαναβρίσκεται σ' ἐκείνη κάθε ἀνθρώπου, ἀκόμη καὶ στὴν συνείδηση τῶν βρεφῶν, καὶ ποὺ μεταφράζεται σὲ ἁπλῆ ἐ ξ ί σ ω σ η.

Αὐτὴ ἡ τόσο παγκόσμια δικαιοσύνη ποὺ ὥστόσο, χάρη στὴν εἰσβολὴ τῆς βίας καὶ στὶς θρησκευτικὲς ἐπιδόσεις, δὲν ἔχει ἀκόμα ἐπικρατήσει, οὔτε στὸν πολιτικὸ κόσμο, οὔτε στὸν νομικὸ κόσμο, οὔτε στὸν οἰκονομικὸ κόσμο, πρέπει νὰ χρησιμέψει σὰν βάση γιὰ ἕνα νέο κόσμο. Χωρὶς

1. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη, ἡ ἐπιστήμη τοῦ δικαίου ἐμφανίζει μιὰ πλήρη ὁμοιότητα μὲ τὴν θεολογία· αὐτὲς οἱ δύο ἐπιστῆμες ξεκινοῦν ἐξίσου, ἡ μία ἀπό 'να πραγματικὸ ἀλλὰ ἄδικο γεγονός: τὴν ἰδιοποίηση μὲ τὴν βία, τὴν κατάκτηση· ἡ ἄλλη ἀπό 'να γεγονὸς μυθικὸ καὶ παράλογο: τὴν θεία ἀποκάλυψη, σὰν μιὰ ἀπόλυτη ἀρχή, καὶ θεμελιωμένες πάνω σ' αὐτὸ τὸν παραλογισμὸ ἢ σ' αὐτὴ τὴν ἀδικία, καταφεύγουν κι οἱ δυὸ στὴν πιὸ αὐστηρὴ λογική, γιὰ νὰ οἰκοδομήσουν ἐδῶ ἕνα θεολογικὸ σύστημα κι ἐκεῖ ἕνα νομικὸ σύστημα.

αὐτὴν δὲν ὑπάρχει καθόλου ἐλευθερία, καθόλου δημοκρατία, καθόλου εὐημερία, καθόλου εἰρήνη. Πρέπει ἑπομένως νὰ πρυτανεύσει σ' ὅλα τὰ ψηφίσματά μας, γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ συνεισφέρουμε ἀποτελεσματικὰ στὴν ἐγκαθίδρυση τῆς εἰρήνης.

Αὐτὴ ἡ δικαιοσύνη μᾶς ἐπιτάσσει νὰ πάρουμε στὰ χέρια μας τὴν ὑπόθεση τοῦ λαοῦ, ποὺ ὡς αὐτὴ τὴ στιγμὴ εἶναι τόσο φοβερὰ κακομεταχειρισμένος, καὶ νὰ τὴ διεκδικήσουμε γι' αὐτόν, μὲ τὴν πολιτικὴ ἐλευθερία, τὴν οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ χειραφέτηση.

Δὲν σᾶς προτείνουμε, κύριοι, αὐτὸ ἢ ἐκεῖνο τὸ σοσιαλιστικὸ σύστημα. Αὐτὸ ποὺ σᾶς ζητᾶμε, εἶναι νὰ διακηρύξουμε ἐκ νέου αὐτὴ τὴν μεγάλη ἀρχὴ τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης: κάθε ἄνθρωπος πρέπει νἄχει τὰ ὑλικὰ καὶ ἠθικὰ μέσα ν' ἀναπτύξει ὅλη τὴν ἀνθρωπιά του, ἀρχὴ ποὺ μεταφράζεται, γιὰ μᾶς στὸ ἀκόλουθο πρόβλημα:

Νὰ ὀργανώσουμε τὴν κοινωνία μὲ τέτοιο τρόπο ὥστε κάθε ἄτομο, ἄνδρας ἢ γυναῖκα, ποὔρχεται στὴν ζωή, νὰ μπορεῖ νὰ βρίσκει τὰ μέσα γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν διαφόρων ἱκανοτήτων του καὶ γιὰ τὴν ἀξιοποίησή τους ἀπὸ τὴν ἐργασία του· νὰ ὀργανώσουμε μιὰ κοινωνία πού, καθιστώντας γιὰ κάθε ἄτομο, ὅποιο καὶ νἄναι, ἀδύνατη τὴν ἐκμετάλλευση τοῦ ἄλλου, δὲν ἀφήνει κανένα νὰ συμμετάσχει στὴν ἀπόλαυση τοῦ κοινωνικοῦ πλούτου, ποὺ δὲν παράγεται στὴν πραγματικότητα παρὰ ἀπὸ τὴν ἐργασία, παρὰ μόνο ἐφόσον θἄχει συνεισφέρει ἄμεσα στὴν παραγωγή του μὲ τὴν δική του ἐργασία.

Ἡ πλήρης ὑλοποίηση αὐτοῦ τοῦ προβλήματος θἄναι χωρὶς ἀμφιβολία ἔργο τῶν αἰώνων. Ἀλλ' ἡ Ἱστορία τὸ ἔχει θέσει καὶ δὲν θὰ μπορέσουμε στὸ ἑξῆς νὰ τὸ παραγνωρίσουμε, χωρὶς νὰ καταδικάσουμε τὸν ἑαυτό μας σὲ πλήρη ἀδυναμία.

Σπεύδουμε νὰ προσθέσουμε ὅτι ἀπορρίπτουμε ἐνεργητικὰ κάθε ἀπόπειρα κοινωνικῆς ὀργάνωσης ποὺ ὄντας ξένη πρὸς τὴν πλήρη ἐλευθερία τόσο τοῦ ἀτόμου ὅσο καὶ τῶν συνεταιρισμῶν, θ' ἀπαιτοῦσε τὴν ἐγκαθίδρυση μιᾶς ρυθμιστικῆς ἐξουσίας ὁποιασδήποτε φύσης κι ἂν εἶναι, καὶ ὅτι στ' ὄνομα αὐτῆς τῆς ἐλευθερίας, ποὺ ἐμεῖς ἀναγνωρίζουμε σὰν τὸ μοναδικὸ θεμέλιο καὶ τὸν μοναδικὸ νόμιμο δημιουργὸ κάθε ὀργάνωσης τόσο οἰκονομικῆς ὅσο καὶ πολιτικῆς, διαμαρτυρόμαστε πάντα ἐνάντια σὲ κάθε τι ποὺ θὰ μοιάζει ἀπὸ κοντὰ ἢ ἀπὸ μακριὰ μὲ τὸν κομμουνισμὸ ἢ τὸν κρατικὸ σοσιαλισμό.

Τὸ μοναδικὸ πράγμα ποὺ, γιὰ μᾶς, τὸ κράτος θὰ μπορέσει καὶ θὰ ὀφείλει νὰ κάνει, θἆναι νὰ τροποποιήσει ἀρχικὰ λίγο-λίγο τὸ κληρονομικὸ δικαίωμα γιὰ νὰ φτάσουμε ὅσο τὸ δυνατὸ πιὸ σύντομα στὴν πλήρη κατάργησή του. Ἐπειδὴ τὸ κληρονομικὸ δικαίωμα εἶναι μιὰ καθαρὴ δημιουργία τοῦ Κράτους, ἡ μιὰ ἀκόμη ἀπ' τὶς οὐσιώδεις προϋποθέσεις τοῦ αὐταρχικοῦ καὶ Θεϊκοῦ Κράτους, μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ καταργηθεῖ ἀπὸ τὴν ἐλευθερία μέσα στὸ Κράτος —πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι τὸ Κράτος τὸ ἴδιο πρέπει νὰ διαλυθεῖ μές στὴν κοινωνία, λεύτερα ὀργανωμένη σύμφωνα μὲ τὴν δικαιοσύνη. Αὐτὸ τὸ δικαίωμα πρέπει νὰ καταργηθεῖ ἀναγκαστικά, κατὰ τὴ γνώμη μας, γιατὶ ὅσο θὰ ὑπάρχει ἡ κληρονομιά, θὰ ὑπάρχει κληρονομικὴ οἰκονομικὴ ἀνισότητα, ὄχι ἡ φυσικὴ ἀνισότητα τῶν ἀτόμων, ἀλλ' ἡ τεχνητὴ ἀνισότητα τῶν τάξεων — κι αὐτὴ θὰ μεταφράζεται ἀναγκαστικὰ πάντοτε στὴν κληρονομικὴ ἀνισότητα ἀνάπτυξης καὶ κουλτούρας καὶ θὰ συνεχίζει νἆναι ἡ πηγὴ καὶ ἡ ἐπικύρωση ὅλων τῶν πολιτικῶν καὶ οἰκονομικῶν ἀνισοτήτων.

Ἡ ἰσότητα μὲ ἀφετηρία τὴν ἔναρξη τῆς ζωῆς τοῦ καθένα, στὸ βαθμὸ ποὺ αὐτὴ ἡ ἰσότητα θὰ ἐξαρτιέται ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ ὀργάνωση τῆς κοινωνίας, καὶ γιὰ νὰ εἶναι ὁ καθένας, ἂν γίνει ἀφαίρεση τῶν διαφορετικῶν φύσεων, μόνο τὸ προϊὸν τῶν ἔργων του —αὐτὸ εἶναι τὸ πρόβλημα τῆς δικαιοσύνης. Γιὰ μᾶς, μοναδικὸς κληρονόμος ὅλων ὅσων πεθαίνουν πρέπει νὰ εἶναι τὸ κοινωνικὸ κεφάλαιο ἐκπαίδευσης καὶ κατάρτισης ὅλων τῶν νηπίων καὶ τῶν δυὸ φύλων, συμπεριλαμβανόμενης καὶ τῆς συντήρησής τους, ἀπὸ τὴ γέννησή τους ὡς τὴν ἐνηλικίωση. Προσθέτουμε, σὲ συνάρτηση μὲ τοὺς Σλάβους καὶ τοὺς Ρώσους, ὅτι σὲ μᾶς ἡ κοινωνικὴ ἰδέα, θεμελιωμένη πάνω στὸ γενικὸ καὶ παραδοσιακὸ ἔνστικτο τῶν πληθυσμῶν μας, εἶναι πὼς ἡ γῆ, ὄντας ἰδιοκτησία ὅλου τοῦ λαοῦ, δὲν πρέπει νὰ κατέχεται παρὰ μόνο ἀπὸ κείνους ποὺ τὴν καλλιεργοῦν μὲ τὰ χέρια τους.

Ἔχουμε πειστεῖ, κύριοι, ὅτι αὐτὴ ἡ ἀρχὴ εἶναι δίκαιη, ὅτι εἶναι μιὰ οὐσιώδης καὶ ἀναπόφευκτη προϋπόθεση κάθε σοβαρῆς κοινωνικῆς μεταρρύθμισης καὶ ὅτι, κατὰ συνέπεια, ἡ Δυτικὴ Εὐρώπη, μὲ τὴν σειρά της, δὲν θὰ παραλείψει νὰ τὴν ἀποδεχτεῖ καὶ νὰ τὴν ἀναγνωρίσει, παρ' ὅλες τὶς δυσκολίες ποὺ θὰ ἀντιμετωπίσει ἡ ὑλοποίησή της σ' ὁρισμένες χῶρες, ὅπως στὴν Γαλλία, γιὰ παράδειγμα,

ὅπου ἡ πλειοψηφία τῶν χωρικῶν ἀπολαμβάνει ἤδη τὴν ἰδιοκτησία τῆς γῆς, ἀλλὰ ὅπου ἀντίθετα, ἐπίσης τὸ πιὸ μεγάλο μέρος αὐτῶν τῶν ἴδιων τῶν χωρικῶν θὰ φτάσει σύντομα νὰ μὴν κατέχει τίποτα ἐξ αἰτίας τοῦ κατακερματισμοῦ ποὖναι ἡ ἀναπόφευκτη συνέπεια τοῦ πολιτικο - οἰκονομικοῦ συστήματος ποὺ ἐπικρατεῖ σήμερα σ' αὐτὴν τὴν χώρα. Δὲν κάνουμε καμιὰ πρόταση σ' αὐτὸ τὸ θέμα, ὅπως γενικὰ ἀπέχουμε ἀπὸ κάθε πρόταση, σὲ συνάρτηση μ' αὐτὸ ἢ ἐκεῖνο τὸ πρόβλημα τῆς κοινωνικῆς ἐπιστήμης καὶ πολιτικῆς, πεπεισμένοι ὅτι ὅλα αὐτὰ τὰ ζητήματα πρέπει νὰ γίνουν στὸ περιοδικό μας ἀντικείμενο σοβαρῆς καὶ βαθειᾶς συζήτησης. — Περιοριζόμαστε λοιπὸν σήμερα νὰ σᾶς προτείνουμε νὰ κάνουμε τὴν ἀκόλουθη διακήρυξη:

Πεπεισμένοι ὅτι ἡ σοβαρὴ πραγματοποίηση τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς εἰρήνης στὸν κόσμο θἄναι ἀδύνατη, ὅσο ἡ μεγάλη πλειοψηφία τῶν πληθυσμῶν θὰ παραμένει ἀπογυμνωμένη ἀπὸ κάθε ἀγαθό, στερημένη ἀπὸ τὴν ἐκπαίδευση καὶ καταδικασμένη στὴν πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ἐκμηδένιση καὶ σὲ μιὰ δουλεία ντὲ φάκτο ἂν ὄχι ντὲ γιοῦρε, ἀπὸ τὴν ἀθλιότητα καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν ἀνάγκη στὴν ὁποία βρίσκεται νὰ δουλεύει χωρὶς ἀνάπαυση ἢ σχόλη, παράγοντας ὅλα τὰ πλούτη, γιὰ τὰ ὁποῖα δοξάζεται ὁ κόσμος σήμερα καὶ κρατῶντας μόνο ἕνα τόσο μικρὸ μέρος ποὺ μόλις ἀρκεῖ γιὰ νὰ ἐξασφαλίσει τὸν ἐπιούσιο τῆς αὔριο.

Πεπεισμένοι ὅτι γιὰ ὅλους αὐτοὺς τοὺς πληθυσμοὺς ὡς τώρα τόσο φοβερὰ κακομεταχειρισμένους ἀπὸ τοὺς αἰῶνες, τὸ ζήτημα τοῦ ψωμιοῦ εἶναι ἐκεῖνο τῆς διανοητικῆς χειραφέτησης, τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀνθρωπιᾶς.

Ὅτι ἡ ἐλευθερία χωρὶς σοσιαλισμὸ εἶναι προνόμιο, ἀδικία κι ὅτι ὁ σοσιαλισμὸς χωρὶς ἐλευθερία εἶναι ὑποδούλωση καὶ βαρβαρότητα.

Ἡ Λίγκα διακηρύσσει ἀνοιχτὰ τὴν ἀνάγκη μιᾶς ριζικῆς οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς μεταρρύθμισης, ἔχοντας γιὰ στόχο τὴν ἀπαλλαγὴ τῆς λαϊκῆς ἐργασίας ἀπὸ τὸ ζυγὸ τοῦ κεφαλαίου καὶ τῶν ἰδιοκτητῶν, θεμελιωμένη πάνω στὴν πιὸ αὐστηρὴ δικαιοσύνη, ὄχι νομικὴ, οὔτε θεολογικὴ, οὔτε μεταφυσικὴ, ἀλλὰ ἁπλῶς ἀνθρώπινη, πάνω στὴν θετικὴ ἐπιστήμη καὶ τὴν πιὸ ἀπόλυτη ἐλευθερία.

Ἀποφασίζει ταυτόχρονα ὅτι τὸ περιοδικό της θ' ἀνοίξει πλατιὰ τὶς στῆλες του σ' ὅλες τὶς σοβαρὲς συζητήσεις πάνω στὰ οἰκονομικὰ καὶ κοινωνικὰ ζητήματα, ἐφ' ὅσον αὐτὲς θὰ ἐμπνέονται εἰλικρινὰ ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία τῆς

πιὸ πλατειᾶς λαϊκῆς χειραφέτησης, τόσο ἀπὸ ὑλικὴ πλευρά, ὅσο καὶ ἀπὸ πολιτικὴ καὶ διανοητικὴ ἄποψη.

Ἀφοῦ ἐκθέσαμε τὶς ἰδέες μας πάνω στὸ Φεντεραλισμὸ καὶ τὸ Σοσιαλισμό, πιστεύουμε ὅτι πρέπει, κύριοι, νὰ σᾶς ἀπασχολήσουμε γιὰ ἕνα τρίτο ζήτημα, ποὺ νομίζουμε ὅτι εἶναι ἀξεδιάλυτα δεμένο μὲ τὰ δύο προηγούμενα, δηλ. τὸ θρησκευτικὸ ζήτημα, καὶ ζητᾶμε τὴν ἄδεια σας νὰ συνοψίσουμε ὅλες τὶς ἰδέες μας γι' αὐτὸ τὸ θέμα μὲ μιὰ μόνο λέξη, ποὺ θὰ σᾶς φανεῖ ἴσως βάρβαρη:

III. ΑΝΤΙΘΕΟΛΟΓΙΣΜΟΣ

Κύριοι, εἴμαστε πεπεισμένοι ὅτι κανένας μεγάλος πολιτικὸς καὶ κοινωνικὸς μετασχηματισμὸς δὲν γίνεται στὸν κόσμο, χωρὶς νὰ συνοδεύεται καὶ συχνὰ νὰ προετοιμάζεται ἀπὸ 'να ἀνάλογο κίνημα στὶς φιλοσοφικὲς καὶ θρησκευτικὲς ἰδέες, ποὺ κατευθύνουν τὴν συνείδηση τόσο τῶν ἀτόμων ὅσο καὶ τῆς κοινωνίας.

Ἐπειδὴ ὅλες οἱ θρησκεῖες μὲ τοὺς θεούς τους δὲν ὑπῆρξαν ποτὲ τίποτα ἄλλο ἀπὸ δημιούργημα τῆς θρησκευτικῆς καὶ θρησκόληπτης φαντασίας τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ δὲν ἔχει φτάσει στὸ ὕψος τοῦ καθαροῦ στοχασμοῦ καὶ στὴν ἐλεύθερη σκέψη τὴν στηριζόμενη στὴν ἐπιστήμη, ὁ θρησκευτικὸς οὐρανὸς δὲν εἶναι παρὰ ἕνας καθρέφτης ὅπου ὁ ἄνθρωπος, ποὔχει ἐξυψωθεῖ ἀπὸ τὴν πίστη, ἔχει βρεῖ ἀπὸ καιρό τὴν εἰκόνα του, ἀλλά μεγενθυμένη καί ἀντεστραμμένη, δηλαδὴ θεοποιημένη.

Ἡ ἱστορία τῶν θρησκειῶν, ἐκείνη τοῦ μεγαλείου καὶ τῆς παρακμῆς τῶν θεῶν ποὺ ἀλληλοδιαδέχονται ὁ ἕνας τὸν ἄλλο δὲν εἶναι λοιπὸν τίποτ' ἄλλο ἀπ' τὴν ἱστορία τῆς ἀνάπτυξης τῆς συλλογικῆς εὐφυΐας καὶ συνείδησης τῶν ἀνθρώπων. Στὸ μέτρο ποὺ ἀνακαλύπτουν, εἴτε σ' αὐτούς, εἴτε πέρα ἀπ' αὐτοὺς τοὺς ἴδιους, μιὰ ἱκανότητα, μιὰ ὁποιαδήποτε ἰδιότητα, τὴν ἀποδίνουν στοὺς θεούς τους, ἀφοῦ τοὺς μεγαλώσουν, τοὺς διογκώσουν, πέρα ἀπὸ κάθε μέτρο, ὅπως κάνουν συνήθως τὰ νήπια, μὲ μιὰ πράξη θρησκευτικῆς φαντασίας. Ἔτσι ὥστε, χάρη σ' αὐτὴ τὴ μετριοπάθεια κι αὐτὴ τὴ γενναιοδωρία τῶν ἀνθρώπων, ὁ οὐρανὸς πλουτίζεται ἀπὸ τὴν ἀπογύμνωση τῆς γῆς, καὶ κατὰ μιὰ φυσικὴ ἀναγκαιό-

τητα, δσο πιὸ πολὺ ὁ οὐρανὸς γίνεται πλούσιος, τόσο πιὸ φτωχὴ γίνεται ἡ ἀνθρωπότητα. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἑδραιώθηκε ἡ θεότητα, ἀνακηρύχτηκε, φυσιολογικά, ἡ κύρια πηγή, ἡ δικαιοπάροχος ὅλων τῶν πραγμάτων: Ὁ πραγματικὸς κόσμος δὲν ἦταν πιὰ τίποτα, παρὰ μόνο διαμέσου αὐτῆς τῆς πηγῆς καὶ ὁ ἄνθρωπος, ἀφοῦ τὴ δημιούργησε στὴν ἄγνοιά του, ἔκλινε τὸ γόνυ μπροστά της καὶ διακηρύχτηκε δημιούργημά της, σκλάβος της. Ὁ χριστιανισμὸς εἶναι ἀκριβῶς ἡ κατ' ἐξοχὴν θρησκεία γιατὶ ἐκθέτει καὶ ἐκδηλώνει τὴν ἴδια τὴ φύση καὶ τὴν οὐσία κάθε θρησκείας ποὺ εἶναι: ἡ συστηματική, ἀπόλυτη φτώχεψη, ἡ ἐκμηδένιση κ' ἡ ὑποδούλωση τῆς ἀνθρωπότητας πρὸς ὄφελος τῆς θεότητας — ὕπατη ἀρχὴ ὄχι μόνο κάθε θρησκείας, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ κάθε μεταφυσικῆς, εἴτε θεϊστικῆς, εἴτε ἀκόμη καὶ πανθεϊστικῆς. Ἐγὼ ὁ θεὸς εἶναι τὸ πᾶν, ὁ πραγματικὸς κόσμος κι ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι τίποτα. Ἐγὼ ὁ Θεὸς εἶναι ἡ ἀλήθεια, ἡ δικαιοσύνη καὶ ἡ ἄπειρη ζωή, ὁ ἄνθρωπος εἶν' ἡ αὐταπάτη, ἡ ἀδικία κι ὁ θάνατος. Ἐγὼ ὁ θεὸς εἶναι ὁ κύριος, ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὁ σκλάβος. Ἀδύναμος νὰ βρεῖ μόνος του τὸ δρόμο τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἀλήθειας, πρέπει νὰ τὶς πάρει σὰν μιὰ ἀποκάλυψη ἐκ τῶν ἄνω, μὲ τὴ μεσολάβηση τῶν ἀπεσταλμένων καὶ τῶν ἐκλεκτῶν τῆς θείας χάρης. Αὐτὸς ποὺ λέει ἀποκάλυψη, λέει ἀποκαλυπτές, λέει προφῆτες, λέει παπάδες, κι αὐτοὶ ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἀναγνωρίστοῦν σὰν οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς θεότητας πάνω στὴ γῆ, σὰν οἱ καθοδηγητὲς καὶ οἱ ὑποκινητὲς τῆς ἀνθρωπότητας στὴν αἰώνια ζωή, παίρνουν ἀπ' αὐτὸ καὶ μόνο τὴν ἀποστολὴ νὰ τὴν διευθύνουν, νὰ τὴν κυβερνοῦν καὶ νὰ τὴν διατάσσουν ἐδῶ κάτω. Ὅλοι οἱ ἄνθρωποι τῆς ὀφείλουν πίστη καὶ ὑποταγὴ ἀπόλυτη· ὄντας σκλάβοι τοῦ Θεοῦ, πρέπει νἆναι καὶ σκλάβοι τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Κράτους στὸν βαθμὸ ποὺ αὐτὸ εὐλογεῖται ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία. Εἶναι αὐτὸ πού, ἀπ' ὅλες τὶς θρησκεῖες ποὺ ὑπάρχουν ἢ ἔχουν ὑπάρξει, ὁ χριστιανισμὸς μόνο τὄχει καταλάβει τέλεια, καὶ πού, μεταξὺ ὅλων τῶν χριστιανικῶν αἱρέσεων, ὁ ρωμαϊκὸς καθολικισμὸς μόνο ἔχει διακηρύξει καὶ πραγματοποιήσει μὲ ἄκαμπτη συνέπεια. Νὰ γιατὶ ὁ χριστιανισμὸς εἶναι ἡ ἀπόλυτη θρησκεία, ἡ τελευταία θρησκεία, καὶ γιατὶ ἡ ἀποστολικὴ καὶ ρωμαϊκὴ Ἐκκλησία εἶναι ἡ μόνη συνεπής, νόμιμη καὶ θεϊκή.

Ἂς μὴν ἀρέσει λοιπὸν σ' ὅλους τοὺς μισοφιλοσόφους, σ' ὅλους τοὺς λεγόμενους θρησκευτικοὺς στοχαστές: Ἡ ὕπαρξη τοῦ Θεοῦ σημαίνει τὴν παραίτηση ἀπ' τὴν ἀνθρώπι-

νη λογική καὶ δικαιοσύνη, εἶναι ἡ ἄρνηση τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας καὶ καταλήγει ἀναγκαστικὰ σὲ μιὰ σκλαβιὰ ὄχι μονάχα θεωρητικὴ ἀλλὰ καὶ πρακτική.

Ἂν δὲ θέλουμε λοιπὸν τὴν σκλαβιά, δὲν μποροῦμε οὔτε ὀφείλουμε νὰ κάνουμε τὴν παραμικρότερη ὑποχώρηση στὴν θεολογία, γιατὶ μέσα σ' αὐτὸ τὸ μυστικὸ καὶ ἄκαμπτα συνεπὲς ἀλφάβητο ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὸ Α πρέπει μοιραία νὰ φτάσουμε στὸ Ω κι ὅποιος θέλει νὰ λατρεύσει τὸν Θεό, θὰ πρέπει νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη ἐλευθερία καὶ ἀξιοπρέπειά του:

Ὁ Θεὸς ὑπάρχει, ἄρα ὁ ἄνθρωπος εἶναι δοῦλος.

Ὁ ἄνθρωπος εἶναι εὐφυής, δίκαιος, ἐλεύθερος, ἄρα ὁ Θεὸς δὲν ὑπάρχει.

Ἀψηφοῦμε τὰ πάντα γιὰ νὰ βγοῦμε ἀπ' αὐτὸ τὸν κύκλο καὶ τώρα πρέπει νὰ διαλέξουμε.

Ἐξ ἄλλου ἡ ἱστορία μᾶς δείχνει ὅτι οἱ παπάδες ὅλων τῶν θρησκειῶν, ἐκτὸς ἀπὸ κείνους τῶν καταδιωκόμενων ἐκκλησιῶν, ὑπῆρξαν σύμμαχοι τῆς τυραννίας. Κι αὐτοὶ οἱ τελευταῖοι οἱ ἴδιοι, μολονότι πολεμοῦσαν καὶ καταριόντουσαν τὶς δυνάμεις ποὺ τοὺς καταπίεζαν, δὲν πειθαρχοῦσαν ταυτόχρονα τοὺς πιστούς τους, καὶ μ' αὐτὸ δὲν προετοίμαζαν πάντα τὰ στοιχεῖα μιᾶς νέας τυραννίας; Ἡ διανοητικὴ δουλεία, ὁποιασδήποτε φύσεως κι ἂν εἶναι, θὰ ἔχει πάντα σὰν συνέπεια τὴν πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ δουλεία. Σήμερα ὁ Χριστιανισμός, κάτω ἀπ' ὅλες τὶς διαφορετικὲς μορφές του, καὶ μ' αὐτὸν ἡ δογματικὴ καὶ θεϊστικὴ μεταφυσική, ποὺ προέρχεται ἀπ' αὐτόν, καὶ ποὺ δὲν εἶναι στὸ βάθος παρὰ συγκαλυμμένη θεολογία, ἀποτελεῖ χωρὶς ἀμφιβολία τὸ πιὸ φοβερὸ ἐμπόδιο στὴ χειραφέτηση τῆς κοινωνίας καὶ ἀπόδειξη εἶναι ὅτι οἱ κυβερνήσεις, ὅλοι οἱ κρατιστὲς τῆς Εὐρώπης ποὺ δὲν εἶναι, οὔτε μεταφυσικοί, οὔτε θεολόγοι, οὔτε θεϊστὲς καὶ πού, στὸ βάθος τῆς καρδιᾶς τους δὲν πιστεύουν οὔτε στὸ θεὸ οὔτε στὸ διάβολο, προστατεύουν μὲ πάθος, μὲ λύσσα τὴ μεταφυσική, καθὼς καὶ τὴ θρησκεία, ὁποιαδήποτε θρησκεία καὶ νἆναι, δεδομένου ὅτι διδάσκει, ὅπως ὅλοι τὸ κάνουν ἐξάλλου, τὴν ὑπομονή, τὴν παραίτηση, τὴν ὑποταγή.

Αὐτὴ ἡ λύσσα, μὲ τὴν ὁποία τὶς ὑπερασπίζουν, μᾶς ἀποδείχνει πὼς εἶναι ἀναγκαῖο γιὰ μᾶς νὰ τὶς πολεμήσουμε καὶ νὰ τὶς ἀνατρέψουμε.

Εἶναι ἀνάγκη νὰ θυμηθοῦμε, κύριοι, μέχρι ποιὸ σημεῖο οἱ θρησκευτικὲς ἐπιδράσεις ἐξαχρειώνουν καὶ διαβρώ-

ναυν τοὺς λαούς: Σκοτώνουν σ' αὐτοὺς τὴ λογική, τὸ κύριο ὄργανο τῆς ἀνθρώπινης χειραφέτησης, καὶ τοὺς ὑποβιβάζουν στὴν ἠλιθιότητα, βασικὸ θεμέλιο κάθε δουλείας, γεμίζοντας τὸ πνεύμα τους μὲ θεϊκοὺς παραλογισμούς. Σκοτώνουν σ' αὐτοὺς τὴν ἐνεργητικότητα τῆς ἐργασίας ποὺ εἶναι ἡ δόξα τους καὶ ἡ σωτηρία τους: γιατὶ ἡ ἐργασία εἶναι ἡ πράξη μὲ τὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος, γινόμενος δημιουργός, διαμορφώνει τὸν κόσμο του, τὶς βάσεις καὶ τὶς συνθῆκες τῆς ἀνθρώπινης ὕπαρξής του καὶ κατακτᾶ ταυτόχρονα τὴν ἐλευθερία του καὶ τὴν ἀνθρωπιά του. Ἡ θρησκεία σκοτώνει σ' αὐτοὺς αὐτὴν τὴν παραγωγικὴ δύναμη, κάνοντάς τους νὰ ὑποτιμοῦν τὴν ἐπίγεια ζωή, μὲ προοπτικὴ μιὰ οὐράνια ὁμορφιά, καὶ παρουσιάζοντάς τους τὴν ἐργασία σὰν μιὰ κατάρα ἢ μιὰ ἐπάξια τιμωρία καὶ τὴν ἀεργία σὰν ἕνα θεϊκὸ προνόμιο. Τοὺς σκοτώνει τὴν δικαιοσύνη, αὐτὸ τὸν αὐστηρὸ φύλακα τῆς ἀδελφοσύνης κι αὐτὴ τὴν κυρίαρχη προϋπόθεση τῆς εἰρήνης, κάνοντας πάντα τὴν πλάστιγγα νὰ γέρνει πρὸς ὄφελος τῶν πιὸ ἰσχυρῶν, προνομιούχων ἀντικειμένων τῆς θεϊκῆς μέριμνας, χάρης καὶ εὐλογίας. Τελικὰ τοὺς σκοτώνει τὴν ἀνθρωπιά, ἀντικαθιστώντας την στὶς καρδιές τους μὲ τὴ θεϊκὴ σκληρότητα. Κάθε θρησκεία θεμελιώνεται στὸ αἷμα, γιατὶ ὅλες, ὅπως εἶναι γνωστό, στηρίζονται οὐσιαστικὰ πάνω στὴν ἰδέα τῆς αὐτοθυσίας, δηλ. πάνω στὸ συνεχὲς μακέλεμμα τῆς ἀνθρωπότητας στὴν ἀνεξάλειπτη ἐκδίκηση τῆς θεότητας. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ αἱματηρὸ μυστήριο, ὁ ἄνθρωπος εἶναι πάντα τὸ θῦμα, κι ὁ παπάς, ἄνθρωπος ἐπίσης, ἀλλὰ ἄνθρωπος προνομιοῦχος τῆς χάρης, εἶναι ὁ θεϊκὸς δήμιος. Αὐτὸ μᾶς ἐξηγεῖ γιατὶ οἱ παπάδες ὅλων τῶν θρησκειῶν, οἱ καλλίτεροι, οἱ πιὸ ἀνθρώπινοι, οἱ πιὸ ἤπιοι, ἔχουν πάντα στὸ βάθος τῆς καρδιᾶς τους, τουλάχιστο στὸ πνεῦμα καὶ στὴ φαντασία τους — καὶ γνωρίζει κανεὶς τὴν ἐπίδραση ποὺ ἡ μιὰ κι ἡ ἄλλη ἀσκοῦν στὴν καρδιὰ — κάποιο πράγμα σκληρὸ καὶ αἱματηρό: καὶ γιατί, ὅταν εἶχε παντοῦ ἀνακινηθεῖ τὸ ζήτημα τῆς κατάργησης τῆς ποινῆς τοῦ θανάτου, Ρωμαιοκαθολικοὶ ἱερεῖς, Μοσχοβίτες καὶ Ἕλληνες ὀρθόδοξοι, προτεστάντες, τάχτηκαν ὅλοι ὁμόθυμα ὑπὲρ τῆς διατήρησής της;

Ἡ Χριστιανικὴ θρησκεία, περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη θεμελιώθηκε καὶ ἱστορικὰ βαφτίστηκε στὸ αἷμα. Ἂς ὑπολογίσει κανεὶς τὰ ἑκατομμύρια τῶν θυμάτων ποὺ αὐτὴ ἡ θρησκεία τῆς ἀγάπης καὶ τῆς συγγνώμης μακέλεψε στὴν

ὠμὴ ἐκδίκηση τοῦ Θεοῦ της. Ἂς θυμηθεῖ κανεὶς τὰ βασανιστήρια ποὺ ἐπινόησε καὶ ποὺ ἐπέβαλλε. Ἔχει γίνει σήμερα πιὸ ἤπια καὶ πιὸ ἀνθρώπινη; Ὄχι, κλονισμένη ἀπὸ τὴν ἀδιαφορία καὶ τὸν σκεπτικισμό, ἔχει γίνει μονάχα ἀδύναμη, ἢ μᾶλλον πιὸ δυνατή, γιατὶ δυστυχῶς ἡ δύναμη τοῦ κακοῦ δὲν τῆς λείπει ἀκόμα, ἔστω καὶ σήμερα. Καὶ δέστε τὶς χῶρες ὅπου, γαλβανισμένη ἀπὸ ἀντιδραστικὰ πάθη, ἔχει τὸν ἀέρα ν' ἀναζωογονηθεῖ: ἡ πρώτη λέξη της δὲν εἶναι ἡ ἐκδίκηση καὶ τὸ αἷμα, ἡ δεύτερή της ἡ ἐγκατάλειψη τῆς ἀνθρώπινης λογικῆς, καὶ τὸ συμπέρασμά της ἡ δουλεία; Ὅσο ὁ χριστιανισμὸς κι οἱ χριστιανοὶ ἱερεῖς, ὁποιαδήποτε θεϊκὴ θρησκεία κι ἂν ὑπάρχει, συνεχίζουν νὰ ἀσκοῦν τὴν παραμικρότερη ἐπίδραση πάνω στὶς λαϊκὲς μάζες, ἡ λογική, ἡ ἐλευθερία, ἡ ἀνθρωπιά, ἡ δικαιοσύνη δὲν θὰ θριαμβεύσουν πάνω στὴ γῆ· γιατὶ ὅσο οἱ λαϊκὲς μάζες θάναι βουτηγμένες μέσα στὶς θρησκευτικὲς προλήψεις, θὰ χρησιμεύουν πάντοτε σὰν ὄργανο σ' ὅλους τοὺς δεσποτισμοὺς ποὺ συνασπίζονται ἐνάντια στὴν χειραφέτηση τῆς ἀνθρωπότητας.

Μᾶς ἐνδιαφέρει, λοιπόν, πολὺ νὰ ἀπαλλάξουμε τὶς μάζες ἀπὸ τὴν θρησκευτικὴ πρόληψη, ὄχι μόνο γιὰ τὴν δική τους ἀγάπη, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἀγάπη τοῦ ἑαυτοῦ μας, γιὰ νὰ σώσουμε τὴν ἐλευθερία μας καὶ τὴν ἀσφάλειά μας. Ἀλλὰ δὲν μποροῦμε νὰ πετύχουμε αὐτὸν τὸν στόχο παρὰ μὲ δύο μέσα: τὴν ὀρθολογικὴ ἐπιστήμη καὶ τὴν προπαγάνδα τοῦ σοσιαλισμοῦ.

Λέγοντας ὀρθολογικὴ ἐπιστήμη ἐννοοῦμε ἐκείνη πού, ὄντας ἀπαλλαγμένη ἀπὸ ὅλα τὰ φαντάσματα τῆς μεταφυσικῆς καὶ τῆς θρησκείας, διακρίνεται ἀπὸ τὶς καθαρὰ πειραματικὲς καὶ κριτικὲς ἐπιστῆμες, ἀρχικὰ κατὰ τὸ ὅτι δὲν περιορίζει τὶς ἔρευνές της σ' αὐτὸ ἢ ἐκεῖνο τὸ καθορισμένο ἀντικείμενο, ἀλλὰ ἀναγκάζεται νὰ ἀγκαλιάσει ὁλόκληρο τὸ σύμπαν, ὅσο εἶναι γνωστό, γιατὶ δὲν ἔχει τίποτα νὰ κάνει μὲ τὸ ἄγνωστο· καὶ στὴν συνέχεια ὅσο δὲν χρησιμοποιεῖ, ὅπως οἱ ἐπιστῆμες ποὺ μνημονεύτηκαν μόλις παραπάνω, ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο τὴν ἀναλυτικὴ μέθοδο, ἀλλὰ ἐπιτρέπει στὸν ἑαυτό της νὰ καταφεύγει καὶ στὴν σύνθεση, προχωρώντας ἀρκετὰ συχνὰ μὲ τὴν ἀναλογία καὶ τὴν ἀναγωγή, φροντίζοντας πάντα νὰ μὴν ἀναγνωρίζει σ' αὐτὲς τὶς συνθέσεις παρὰ μιὰ ὑποθετικὴ ἀξία, ὥσπου αὐτὲς νὰ ἐπικυρωθοῦν ἐντελῶς ἀπὸ τὴν πιὸ αὐστηρὴ πειραματικὴ καὶ κριτικὴ ἀνάλυση.

Οἱ ὑποθέσεις τῆς ὀρθολογικῆς ἐπιστήμης διακρίνονται ἀπ' αὐτὲς τῆς μεταφυσικῆς, κατὰ τὸ ὅτι αὐτὴ ἡ τελευταία, διαμορφώνοντας τὶς δικές της (ὑποθέσεις) σὰν λογικὲς συνέπειες ἑνὸς ἀπόλυτου συστήματος, ἰσχυρίζεται πὼς ἀναγκάζει τὴν φύση νὰ τὶς ἀποδεχτεῖ· ἐνῶ οἱ ὑποθέσεις τῆς ὀρθολογικῆς ἐπιστήμης, προερχόμενες ὄχι ἀπὸ 'να ὑπερβατικὸ σύστημα, ἀλλ' ἀπὸ μιὰ σύνθεση ποὺ δὲν εἶναι ποτὲ ἡ ἴδια παρὰ τὸ καταστάλαγμα, ἡ γενικὴ ἔκφραση μιᾶς σειρᾶς γεγονότων ποῦχουν ἀποδειχτεῖ ἀπὸ τὴν ἐμπειρία, δὲν μποροῦν ποτὲ νἄχουν αὐτὸν τὸν ἐπιτακτικὸ ὑποχρεωτικὸ χαραχτῆρα, παρουσιαζόμενες πάντα, ἀντίθετα, μὲ τρόπο ποὺ νὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ τὶς ἀποσύρει στὸ βαθμὸ ποὺ ἀναιροῦνται ἀπὸ νέες ἐμπειρίες.

Ἡ ὀρθολογικὴ φιλοσοφία ἢ ἡ καθολικὴ ἐπιστήμη δὲν προχωροῦν οὔτε ἀριστοκρατικά, οὔτε αὐταρχικὰ ὅπως ἡ μακαρίτισσα κυρία μεταφυσική. Ἡ τελευταία ὀργανώνεται πάντα ἀπὸ πάνω πρὸς τὰ κάτω, διαμέσου τῆς ἀπαγωγῆς καὶ τῆς σύνθεσης, προφασιζόμενη ἐπίσης ὅτι ἀναγνωρίζει σαφῶς τὴν αὐτονομία καὶ τὴν ἐλευθερία τῶν ἰδιαίτερων ἐπιστημῶν, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα τὶς περιόριζε φοβερά, ὡς τὸ σημεῖο ποὺ νὰ ἐπιβάλλει νόμους, ἀκόμη καὶ γεγονότα ποὺ ἦταν συχνὰ ἀδύνατο νὰ ἀνευρεθοῦν στὴν φύση καὶ νὰ τὶς ἐμποδίζει νὰ ἀφιερωθοῦν σὲ ἐμπειρίες, τῶν ὁποίων τὰ συμπεράσματα θὰ μποροῦσαν νὰ ὑποβιβάσουν ὅλες τὶς θεωρητικολογίες της στὸ μηδέν. — Ἡ μεταφυσικὴ ὅπως βλέπουμε, συμπεριφέρεται σύμφωνα μὲ τὴν μέθοδο τῶν συγκεντρωτικῶν Κρατῶν.

Ἡ ὀρθολογικὴ φιλοσοφία, ἀντίθετα, εἶναι μιὰ ἐπιστήμη ἐντελῶς δημοκρατική. Ὀργανώνεται ἀπὸ κάτω πρὸς τὰ πάνω, ἐλεύθερα, κι ἔχει σὰν μοναδικὸ θεμέλιο τὴν ἐμπειρία. Τίποτα ἀπὸ 'κεῖνα ποὺ δὲν ἔχουν πραγματικὰ ἀναλυθεῖ καὶ ἐπιβεβαιωθεῖ ἀπὸ τὴν ἐμπειρία ἢ ἀπὸ τὴν πιὸ δριμεία κριτικὴ δὲν μπορεῖ νὰ γίνει ἀποδεκτὸ ἀπ' αὐτήν. Κατὰ συνέπεια, ὁ Θεός, τὸ Ἄπειρο, τὸ Ἀπόλυτο, ὅλα αὐτὰ τὰ τόσο ἀγαπημένα ἀντικείμενα τῆς μεταφυσικῆς, ἐξαλείφονται ἀπόλυτα ἀπ' αὐτήν. Τὰ ἀποστρέφεται μὲ ἀδιαφορία, θεωρώντας τα ἰσάριθμα εἴδωλα ἢ φαντάσματα. Ἀλλὰ ὅπως τὰ εἴδωλα καὶ τὰ φαντάσματα ἀποτελοῦνε ἕνα οὐσιῶδες μέρος τῆς ἀνάπτυξης τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος, γιατὶ ὁ ἄνθρωπος δὲν φτάνει συνήθως στὴν γνώση τῆς ἁπλῆς ἀλήθειας, παρὰ ἀφοῦ φαντασθεῖ, ἐξαντλήσει ὅλες τὶς δυνατὲς αὐταπάτες, κι ὅπως ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπινου πνεύ-

ματος εἶναι ἕνα πραγματικὸ ἀντικείμενο τῆς ἐπιστήμης — ἡ φυσικὴ φιλοσοφία τοὺς ἀπονέμει τὴν πραγματική τους θέση, χωρὶς νὰ ἀπασχολεῖται μ' αὐτὲς παρὰ ἀπὸ τὴν σκοπιὰ τῆς θεώρησης τῆς ἱστορίας — καὶ καταγίνεται νὰ μᾶς δείξει ταυτόχρονα τόσο τὶς φυσιολογικὲς ὅσο καὶ τὶς ἱστορικὲς αἰτίες ποὺ ἐξηγοῦν τὴν γέννηση, τὴν ἀνάπτυξη καὶ τὴν παρακμὴ τῶν θρησκευτικῶν καὶ μεταφυσικῶν ἰδεῶν καθὼς καὶ τῆς σχετικῆς καὶ παραδοσιακῆς ἀναγκαιότητάς τους μέσα στὴν ἐξέλιξη τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος. Κατὰ τὸν τρόπο αὐτό, τοὺς ἀποδίδει τὴν δικαιοσύνη τὴν ὁποία δικαιοῦνται, καὶ κατόπιν τὶς ἀποστρέφεται γιὰ πάντα.

Τὸ ἀντικείμενό της εἶναι ὁ πραγματικὸς καὶ γνωστὸς κόσμος. Στὰ μάτια τοῦ ὀρθολογικοῦ φιλοσόφου δὲν ὑπάρχει παρὰ μόνο ἕνα ὂν στὸν κόσμο καὶ μιὰ ἐπιστήμη. Κατὰ συνέπεια καταπιάνεται νὰ ἀγκαλιάσει καὶ νὰ συντονίσει ὅλες τὶς ἰδιαίτερες ἐπιστῆμες σ' ἕνα μόνο σύστημα. Αὐτὸς ὁ συντονισμὸς ὅλων τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν σὲ μιὰ μόνο ἀνθρώπινη γνώση συνιστᾶ τὴν θ ε τ ι κ ὴ Φ ι λ ο σ ο φ ί α ἢ τὴν καθολικὴ ἐπιστήμη. Κληρονόμος καὶ ταυτόχρονα ἀπόλυτη ἄρνηση τῆς θρησκείας καὶ τῆς μεταφυσικῆς, αὐτὴ ἡ φιλοσοφία, παρουσιαζόμενη καὶ προετοιμαζόμενη ἀπὸ καιρὸ ἀπὸ τὰ πιὸ εὐγενικὰ πνεύματα, συνελήφθηκε γιὰ πρώτη φορὰ σὰν τέλειο σύστημα, ἀπὸ τὸν μεγάλο Γάλλο στοχαστὴ Αὔγουστο Κόντ, ποὺ χάραξε τὸ πρῶτο σχέδιο ἑνὸς σοφοῦ καὶ δύσκολου δρόμου.

Ὁ συντονισμὸς ποὺ θεμελίωσε τὴ θετικὴ φιλοσοφία δὲν εἶναι καθόλου μιὰ ἁπλῆ ἀντιπαράθεση, εἶναι ἕνα εἶδος ὀργανικῆς κλιμάκωσης, μὲ τὴν ὁποία, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴν πιὸ ἀφηρημένη ἐπιστήμη, ἐκείνη ποὔχει γιὰ ἀντικείμενο τὴν τάξη τῶν πιὸ ἁπλῶν γεγονότων, τὰ μαθηματικά, ἀνεβαίνει κανεὶς ἀπὸ βαθμὸ σὲ βαθμὸ στὶς συγκριτικὰ πιὸ συγκεκριμένες ἐπιστῆμες ποὔχουν σὰν ἀντικείμενο ὅλο καὶ πιὸ σύνθετα γεγονότα. Ἔτσι, ἀπὸ τὰ καθαρὰ μαθηματικὰ ἀνεβαίνει κανεὶς στὴν μηχανική, στὴν ἀστρονομία, μετὰ στὴν φυσική, στὴν χημεία, τὴν γεωλογία καὶ τὴν βιολογία (περιλαμβανόμενης τῆς ταξινόμησης, τῆς συγκριτικῆς ἀνατομίας καὶ φυσιολογίας τῶν φυτῶν ἀρχικά, κατόπιν τοῦ ζωϊκοῦ βασιλείου) καὶ τελειώνει μὲ τὴν κοινωνιολογία ποὺ ἀγκαλιάζει ὅλη τὴν ἀνθρώπινη ἱστορία σὰν ἀνάπτυξη τοῦ συλλογικοῦ καὶ ἀτομικοῦ ἀνθρώπινου Ὄντος, μέσα στὴν πολιτική, οἰκονομική, κοινωνική, θρησκευτική, καλλιτεχνικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ ζωή. Δὲν ὑπάρχει

μεταξὺ ὅλων αὐτῶν τῶν ἐπιστημῶν, ποὺ ἀλληλοδιαδέχονται, ἡ μιὰ τὴν ἄλλη, ἀπὸ τὰ μαθηματικὰ ὡς τὴν κοινωνιολογία, καμιὰ διακοπὴ τῆς συνέχειας. Ἕνα μόνο Ὂν, μιὰ μόνο γνώση, καὶ στὸ βάθος, πάντα ἡ ἴδια μέθοδος, ἀλλὰ ποὺ περιπλέκεται ἀναγκαστικὰ στὸ μέτρο ποὺ τὰ γεγονότα ποὺ παρουσιάζονται σ' αὐτὴν γίνονται πιὸ περίπλοκα· κάθε ἐπιστήμη ποὺ ἀκολουθεῖ, στηρίζεται πλατιὰ καὶ ἀπόλυτα στὴν προηγούμενη ἐπιστήμη, καί, ὅσο τὸ ἐπιτρέπει ἡ τωρινὴ κατάσταση τῶν πραγματικῶν γνώσεών μας, παρουσιάζεται σὰν ἡ ἀναγκαία της ἀνάπτυξη.

Εἶναι περίεργο νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ἡ ταξινόμηση τῶν ἐπιστημῶν ποὺ ἐπινοήθηκε ἀπὸ τὸν Αὔγουστο Κόντ, εἶναι κατὰ κάποιο τρόπο ἡ ἴδια μ' ἐκείνη τῆς ἐγκυκλοπαίδειας τοῦ Χέγκελ, τοῦ πιὸ μεγάλου μεταφυσικοῦ τῶν τωρινῶν καὶ παρελθόντων χρόνων καὶ ὁ ὁποῖος εἶχε τὴν τιμὴ καὶ τὴν δόξα νὰ συνεισφέρει στὴν ἀνάπτυξη τῆς θεωρητικολογοῦσας φιλοσοφίας στὸ ἀποκορύφωμά της, αὐτὸς ποὺ ἔκανε ὥστε, σπρωγμένη στὸ ἑξῆς ἀπὸ τὴν δική της διαλεκτική, ἔπρεπε νὰ καταστρέψει τὸν ἑαυτό της. Ἀλλὰ μεταξὺ Αὔγουστου Κὸντ καὶ Χέγκελ ὑπάρχει μιὰ τεράστια διαφορά. Μολονότι ὁ τελευταῖος, σὰν ἀληθινὸς μεταφυσικὸς ποὺ ἦταν, εἶχε πνευματικοποιήσει τὴν ὕλη καὶ τὴν φύση, κάνοντάς τες νὰ προέρχονται ἀπὸ τὴν λογική, δηλαδὴ ἀπὸ τὸ πνεῦμα, ὁ Αὔγουστος Κόντ ὑλικοποίησε τὸ πνεῦμα, θεμελιώνοντάς το ἀποκλειστικὰ πάνω στὴν ὕλη. Σ' αὐτὸ συνίσταται ἡ τεράστια δόξα του.

Ἔτσι ἡ ψυχολογία, αὐτὴ ἡ τόσο σπουδαία ἐπιστήμη ποὺ συνιστοῦσε τὴν ἴδια τὴν βάση τῆς μεταφυσικῆς, καὶ ποὺ ἡ θεωρητικολογοῦσα φιλοσοφία θεωροῦσε σὰν ἕναν ἀπόλυτο κόσμο, αὐθόρμητο καὶ ἀνεξάρτητο ἀπὸ κάθε ὑλικὴ ἐπίδραση, δὲν ἔχει πλέον, μέσα στὸ σύστημα τοῦ Αὔγουστου Κὸντ ἄλλη βάση ἀπὸ τὴν φυσιολογία καὶ δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη αὐτῆς ἐδῶ· ἔτσι ὥστε αὐτὸ ποὺ ἀποκαλοῦμε εὐφυΐα, φαντασία, μνήμη, αἴσθημα, αἴσθηση καὶ θέληση, δὲν εἶναι πιὰ στὰ μάτια μας τίποτα ἄλλο ἀπὸ τὶς διάφορες ἱκανότητες, λειτουργίες ἢ δραστηριότητες τοῦ ἀνθρώπινου σώματος.

Εἰδωμένος κάτω ἀπ' αὐτὴν τὴν σκοπιὰ θεώρησης, ὁ ἀνθρώπινος κόσμος, ἡ ἀνάπτυξή του, ἡ ἱστορία του, — ποὺ ὡς τώρα εἴχαμε θεωρήσει σὰν μιὰ ἐκδήλωση μιᾶς θεολογικῆς, μεταφυσικῆς καὶ νομικο - πολιτικῆς ἰδέας, ποὺ σήμερα ὀφείλουμε νὰ ξαναρχίσωμε τὴ μελέτη της — παίρνον-

τας σὰν σημεῖο ἐκκίνησης ὅλη τὴν φύση καὶ σὰν κατευθυντήριο νῆμα τὴν φυσιολογία τοῦ ἀνθρώπου, θὰ μᾶς φανεῖ κάτω ἀπὸ ἕνα ἐντελῶς καινούργιο φῶς, πιὸ φυσικός, πιὸ πλατύς, πιὸ ἀνθρώπινος καὶ πιὸ γόνιμος σὲ διδάγματα γιὰ τὸ μέλλον.

Εἶναι ἔτσι ποὺ ἐπιταχύνει κανεὶς σ' αὐτὸν τὸν δρόμο τὸν ἐρχομὸ μιᾶς νέας ἐπιστήμης τῶν γενικῶν νόμων ποὺ πρυτανεύουν σ' ὅλες τὶς ἐξελίξεις τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας. Θἆναι ἡ τελευταία λέξη καὶ τὸ ἐπιστέγασμα τῆς θετικῆς φιλοσοφίας. Ἡ ἱστορία καὶ ἡ στατιστικὴ μᾶς ἀποδείχνουν ὅτι τὸ κοινωνικὸ σῶμα, ὅπως κάθε ἄλλο φυσικὸ σῶμα, ὑπακούει, στὶς ἐξελίξεις καὶ μεταβολές του, σὲ γενικοὺς νόμους ποὺ ἐμφανίζονται νἆναι ἐξ ἴσου ἀναγκαῖοι ὅπως καὶ ἐκεῖνοι τοῦ φυσικοῦ κόσμου. Ἡ ἄντληση αὐτῶν τῶν νόμων ἀπὸ τὰ περασμένα συμβάντα καὶ ἀπὸ τὴν μάζα τῶν τωρινῶν γεγονότων, πρέπει ν' ἀποτελέσει τὸ ἀντικείμενο αὐτῆς τῆς ἐπιστήμης. Πέρ' ἀπὸ τὸ τεράστιο ἐνδιαφέρον ποὺ παρουσιάζει ἤδη γιὰ τὸ πνεῦμα, μᾶς ὑπόσχεται στὸ μέλλον μιὰ τεράστια πρακτικὴ χρησιμότητα· γιατὶ ὅπως δὲν μποροῦμε νὰ κυριαρχήσουμε στὴν φύση καὶ νὰ τὴν μετασχηματίσουμε σύμφωνα μὲ τὶς προοδευτικὲς ἀνάγκες μας παρὰ μόνο χάρη στὴν γνώση, τῶν νόμων της, ποὺ ἔχουμε ἀποκτήσει, δὲν μποροῦμε νὰ πραγματώσουμε τὴν ἐλευθερία μας, καὶ τὴν εὐημερία μας στὸ κοινωνικὸ πεδίο παρὰ μόνο παίρνοντας ὑπόψη τοὺς φυσικοὺς καὶ σταθεροὺς νόμους ποὺ τὴν κυβερνοῦν. Καὶ ἀπὸ τὴν στιγμὴ ποὔχουμε ἀναγνωρίσει ὅτι ἡ ἄβυσσος, ποὺ στὴ φαντασία τῶν θεολόγων καὶ τῶν μεταφυσικῶν, θεωροῦνταν πὼς χώριζε τὸ πνεῦμα ἀπὸ τὴν φύση, δὲν ὑπάρχει καθ' ὁλοκληρία, ὀφείλουμε νὰ θεωρήσουμε τὴν ἀνθρώπινη κοινωνία σὰν ἕνα σῶμα χωρὶς ἀμφιβολία πολὺ πιὸ περίπλοκο ἀπὸ τ' ἄλλα, ἀλλὰ καὶ ἐπίσης ὁλότελα φυσικό, καὶ ποὺ ὑπακούει στοὺς ἴδιους νόμους, ἐπὶ πλέον ἐκείνων ποὺ τοῦ προσιδιάζουν ἀποκλειστικά. Μόλις γίνει τοῦτο παραδεκτὸ γίνεται σαφὲς ὅτι ἡ γνώση κι ἡ στενὴ παρατήρηση αὐτῶν τῶν νόμων γίνεται ἀπαραίτητη, γιὰ νὰ εἶναι βιώσιμοι οἱ κοινωνικοὶ μετασχηματισμοὶ ποὺ θὰ ἐπιχειρήσουμε.

'Αλλ' ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ξέρουμε ὅτι ἡ κοινωνιολογία εἶναι μιὰ ἐπιστήμη μόλις γεννημένη, ὅτι εἶναι ἀκόμα σ' ἀναζήτηση τῶν στοιχείων της κι ἂν κρίνουμε γιὰ αὐτὴ τὴν ἐπιστήμη, τὴν πιὸ δύσκολη ἀπ' ὅλες, κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν ἄλλων, θὰ πρέπει ν' ἀναγνωρί-

σουμε ὅτι θὰ χρειαστοῦν αἰῶνες, ἕνας αἰώνας τουλάχιστο, γιὰ νὰ συγκροτηθεῖ ὁριστικὰ καὶ νὰ γίνει μιὰ ἐπιστήμη σοβαρή, κάπως πιὸ ἱκανοποιητικὴ καὶ πλήρης. Τί θὰ γίνει λοιπόν; Θὰ χρειαστεῖ νὰ ὑποφέρει ἡ ἀνθρωπότητα, γιὰ νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπ' ὅλες τὶς ἀθλιότητες ποὺ τὴν καταπιέζουν, νὰ περιμένει ἀκόμα ἕναν αἰώνα καὶ πλέον, ὡς τὴν στιγμὴ ποὺ ἡ θετικὴ κοινωνιολογία, συγκροτημένη ὁριστικά, θάρθει νὰ τῆς διακηρύξει ὅτι εἶναι ἐπιτέλους σὲ θέση νὰ τῆς δώσει τὶς ὑποδείξεις καὶ τὶς ὁδηγίες ποὺ ἀπαιτεῖ ὁ ὀρθολογικὸς μετασχηματισμός της;

Ὄχι, χίλιες φορὲς ὄχι! Ἀρχικά, γιὰ νὰ περιμένουμε λίγους αἰῶνες ἀκόμα, πρέπει νάχουμε τὴν ὑπομονή... γιὰ νὰ ἐνδώσουμε σὲ μιὰ παληὰ συνήθεια, θέλουμε νὰ ποῦμε τὴν ὑπομονὴ τῶν Γερμανῶν, ἀλλὰ ἔχουμε ἀναχαιτιστεῖ ἀπὸ τοῦτο τὸν στοχασμό, ὅτι στὴν ἄσκηση αὐτῆς τῆς ἀρετῆς ἄλλοι λαοὶ ἔχουν σήμερα ξεπεράσει τοὺς Γερμανούς. Καὶ συνεπῶς, ὑποθέτοντας ἀκόμα ὅτι ἔχουμε τὴν δυνατότητα καὶ τὴν ὑπομονὴ νὰ περιμένουμε, τί θἄταν μιὰ κοινωνία ποὺ δὲν θὰ μᾶς παρουσίαζε τίποτα παραπάνω ἀπὸ τὴν μετάφραση στὴν πρακτικὴ ἢ τὴν ἐφαρμογὴ μιᾶς ἐπιστήμης, ἀκόμη κι ἂν αὐτὴ ἡ ἐπιστήμη θἄταν ἡ πιὸ τέλεια κι ἡ πιὸ πλήρης τοῦ κόσμου; μιὰ ἀθλιότητα. Φανταστεῖτε ἕνα σύμπαν ποὺ δὲν θὰ περιεῖχε τίποτ' ἄλλο ἀπὸ τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα ποὺ ὡς τώρα νοήθηκε, ἀναγνωρίστηκε καὶ κατανοήθηκε — δὲν θἄταν μιὰ ἄθλια καλύβα μπροστὰ στὸ σύμπαν ποὺ ὑπάρχει; Τρέφουμε ἀπόλυτο σεβασμὸ γιὰ τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴν ἀναγνωρίζουμε σὰν ἕναν ἀπὸ τοὺς πιὸ πολύτιμους θησαυρούς, σὰν μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ σπάνιες δόξες τῆς ἀνθρωπότητας. Μ' αὐτὴν ὁ ἄνθρωπος διακρίνεται ἀπὸ τὸ ζῶο, σήμερα ἀδελφό του, τότε πρόγονό του, καὶ γίνεται ἱκανὸς γιὰ τὴν ἐλευθερία. Ὡστόσο εἶναι ἀναγκαῖο ν' ἀναγνωρίσουμε ἐπίσης τὰ ὅρια τῆς ἐπιστήμης καὶ νὰ τῆς θυμίσουμε ὅτι δὲν εἶναι τὸ πᾶν, ὅτι δὲν εἶναι παρὰ ἕνα μέρος, κι ὅτι τὸ πᾶν εἶναι ὅλη ἡ ζωή, ἡ συμπαντιακὴ ζωὴ τῶν κόσμων, ἢ γιὰ νὰ μὴν χαθοῦμε στὸ ἄγνωστο καὶ τὸ ἄπειρο: ἐκείνη τοῦ ἡλιακοῦ μας συστήματος ἢ ἀκόμη μόνο τῆς γήϊνης σφαίρας μας, τελικὰ ἂν περιοριστοῦμε ἀκόμη πιὸ πολύ: ὁ ἀνθρώπινος κόσμος — ἡ κίνηση, ἡ ἀνάπτυξη, ἡ ζωὴ τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας πάνω στὴν Γῆ. Ὅλο αὐτὸ εἶναι ἄπειρα πιὸ ἐκτεταμένο, πιὸ πλατύ, πιὸ βαθὺ καὶ πιὸ πλούσιο ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη, καὶ δὲν θὰ ἐξαντληθεῖ ποτὲ ἀπ' αὐτήν.

Ἡ ζωή, παρμένη μ' αὐτὴν τὴν καθολικὴ ἔννοια, δὲν εἶναι καθόλου ἡ ἐφαρμογὴ ὁποιασδήποτε ἀνθρώπινης ἢ θεϊκῆς θεωρίας, εἶναι μιὰ δημιουργία, θὰ λέγαμε εὐχάριστα, ἂν δὲν φοβόμασταν μὴ δώσουμε λαβὴ γιὰ μιὰ παρεξήγηση μ' αὐτὴν τὴν λέξη· καί, συγκρίνοντας τοὺς λαούς, τοὺς δημιουργοὺς τῆς ἱστορίας τους, μὲ τοὺς Καλλιτέχνες, θἄπρεπε νὰ ρωτήσουμε ἂν οἱ μεγάλοι ποιητὲς περίμεναν ποτὲ ν' ἀνακαλύψει ἡ ἐπιστήμη τοὺς νόμους τῆς ποιητικῆς δημιουργίας γιὰ νὰ δημιουργήσουν τ' ἀριστουργήματά τους; ὁ Αἰσχύλος καὶ ὁ Σοφοκλῆς δὲν ἔφτιαξαν τὶς μεγαλειώδεις τραγωδίες τους πολὺ πρὶν ὁ Ἀριστοτέλης ἀποτυπώσει πάνω στὰ ἴδια τὰ ἔργα τους τὴν πρώτη αἰσθητική; Ὁ Σαίξπηρ ἄφησε ποτὲ νὰ ἐμπνευσθεῖ ἀπὸ καμιὰ θεωρία καὶ ὁ Μπετόβεν πλάτυνε καθόλου τὶς βάσεις τῆς ἀντίστιξης μὲ τὴν δημιουργία τῶν συμφωνιῶν του; καί τί θἄταν ἕνα ἔργο τέχνης φτιαγμένο σύμφωνα μὲ τὶς συνταγὲς τῆς πιὸ ἄμορφης αἰσθητικῆς τοῦ κόσμου; Ἀκόμη μιὰ φορὰ ἕνα ἄθλιο πράγμα. Ἀλλ' οἱ λαοὶ ποὺ δημιουργοῦν τὴν ἱστορία τους δὲν εἶναι πιθανὸν λιγώτερο πλούσιοι σὲ ἔνστικτο οὔτε λιγώτερο δυνατοὶ δημιουργοί, οὔτε περισσότερο ἐξαρτημένοι ἀπὸ ὅτι οἱ κ.κ. σοφοί, ἀπὸ τοὺς καλλιτέχνες!

Ἂν διστάζουμε νὰ κάνουμε χρήση τῆς λέξης δημιουργία, εἶναι γιατὶ φοβόμαστε ὅτι τῆς προσδίνουν μιὰ ἔννοια ποὔναι ἀδύνατο ν' ἀποδεχτοῦμε. Ὅποιος λέει δημιουργία, φαίνεται νὰ λέει δημιουργὸς καὶ ἀποκρούουμε τὴν ὕπαρξη ἑνὸς μοναδικοῦ δημιουργοῦ τόσο γιὰ τὸν ἀνθρώπινο κόσμο, ὅσο καὶ γιὰ τὸν φυσικὸ κόσμο, ποὺ κι οἱ δυό, κατὰ τ' ἄλλα, δὲν σχηματίζουν παρὰ ἕναν μοναδικὸ στὰ μάτια μας. Ἀκόμη κι ὅταν μιλᾶμε γιὰ λαούς, δημιουργοὺς τῆς δικῆς τους ἱστορίας, ἔχουμε συνείδηση ὅτι χρησιμοποιοῦμε μιὰ μεταφορικὴν ἔκφραση, μιὰ ἀκατάλληλη σύγκριση. Κάθε λαὸς εἶναι ἕνα συλλογικὸ ὂν ποὺ διαθέτει χωρὶς ἀμφιβολία ἰδιαίτερες ἰδιότητες τόσο φυσιο - ψυχολογικὲς ὅσο καὶ πολιτικο - κοινωνικές, πού, διακρίνοντάς τον ἀπὸ τοὺς ἄλλους λαούς, τὸν ἐξατομικεύουν κατὰ κάποιο τρόπο: ἀλλὰ δὲν εἶναι ποτὲ ἕνα ἄτομο, ἕνα ὂν μοναδικὸ καὶ ἀδιαίρετο, στὴν πραγματικὴ ἔννοια τοῦ ὅρου. Ὁσοδήποτε ἀναπτυγμένη κι ἂν εἶναι ἡ συλλογική του συνείδηση καὶ ὁσοδήποτε συγκεντρωμένο κι ἂν μπορεῖ νἆναι, τὴν στιγμὴ μιᾶς μεγάλης ἐθνικῆς κρίσης, τὸ πάθος ἢ αὐτὸ ποὺ ἀποκαλεῖ κανεὶς λαϊκὴ βούληση πρὸς ἕνα μοναδικὸ σκοπό, ποτὲ αὐτὴ ἡ συγκέντρωση δὲν θὰ φτάσει ἐκείνη ἑνὸς πραγματικοῦ ἀτόμου.

Μὲ μιὰ λέξη, κανένας λαὸς ὁσοδήποτε ἑνωμένος καὶ νὰ αἰσθάνεται, δὲν θὰ μπορέσει ποτὲ νὰ πεῖ: θέλω! πρέπει πάντα νὰ πεῖ: θέλουμε. Τὸ ἄτομο μόνο ἔχει τὴν συνήθεια νὰ λέει: θέλω! Κι ὅταν ἐννοεῖτε νὰ λέτε στ' ὄνομα ἑνὸς ὁλόκληρου λαοῦ: θέλει! νἄστε βέβαιοι ὅτι κάποιος σφετεριστής, ἄνθρωπος ἢ κόμμα, κρύβεται ἀπὸ πίσω.

Μὲ τὴν λέξη δημιουργία, δὲν ἐννοοῦμε λοιπὸν ἐδῶ οὔτε τὴν θεολογικὴ ἢ μεταφυσικὴ δημιουργία, οὔτε τὴν καλλιτεχνική, οὔτε τὴ βιομηχανικὴ δημιουργία, οὔτε ἀδιάφορο πιὰ δημιουργία, πίσω ἀπὸ τὴν ὁποία βρίσκεται ἕνα μοναδικὸ ἄτομο. Ἐννοοῦμε ἐντελῶς ἁπλὰ μ' αὐτὴ τὴν λέξη τὸ ἄπειρα πολύπλοκο προϊὸν μιᾶς ἀναρίθμητης ποσότητας πολὺ διαφορετικῶν αἰτίων, μεγάλων καὶ μικρῶν, μερικῶν γνωστῶν, ἀλλὰ τῶν ὁποίων τὸ πιὸ μεγάλο μέρος παραμένει ἀκόμη ἄγνωστο, καὶ ποὺ, σὲ δεδομένη στιγμή, συνδυαζόμενα, ὄχι χωρὶς λόγο, χωρὶς ἀμφιβολία, ἀλλὰ χωρὶς ἐκ τῶν προτέρων χαραγμένο σχέδιο καὶ χωρὶς καμιὰ προκαταβολικὴ σκέψη, παρήγαγαν τὸ γεγονός.

Ἀλλὰ τότε, θὰ πεῖ κανεὶς ἡ ἱστορία καὶ τὰ πεπρωμένα τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας δὲν θὰ παρουσιάζονταν σὰν χάος καὶ δὲν θἄταν κάτι περισσότερο ἀπὸ ἕνα παιχνίδι τῆς τύχης; Ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο, ἀπὸ τὴν στιγμὴ ποὺ ἡ ἱστορία εἶναι ἐλεύθερη ἀπὸ κάθε αὐθαιρεσία θεϊκὴ ἢ ἀνθρώπινη, εἶναι τότε, καὶ μόνο τότε ποὺ παρουσιάζεται στὰ μάτια μας σ' ὅλο τὸ ἐπιβλητικό της καὶ ταυτόχρονα ὀρθολογικὸ μεγαλεῖο μιᾶς ἀνάπτυξης ἀναγκαίας ὅπως ἡ ὀργανικὴ καὶ ἡ ἀνόργανη φύση, τῆς ὁποίας εἶναι ἡ ἄμεση συνέχιση. Αὐτὴ ἡ τελευταία, παρὰ τὸν ἀνεξάντλητο πλοῦτο καὶ ποικιλία τῶν πραγματικῶν ὄντων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα συντίθεται, δὲν μᾶς παρουσιάζει καθόλου τὸ χάος, ἀλλ' ἀντίθετα ἕνα κόσμο μεγαλειωδῶς ὀργανωμένο ὅπου κάθε μέρος διατηρεῖ, γιὰ νὰ τὸ ποῦμε ἔτσι, μιὰ σχέση ἀναγκαστικὰ λογικὴ μ' ὅλα τ' ἄλλα. Ἀλλὰ τότε, θὰ πεῖ κανείς, δὲν ὑπάρχει κάποιος ταξινομητής; Καθόλου, ἕνας ταξινομητὴς ἔστω κι ἕνας Θεός, δὲν θἄκανε τίποτα ἄλλο παρὰ νὰ παρακωλύει μὲ τὴν προσωπική του αὐθαιρεσία τὴν φυσικὴ διάταξη καὶ τὴν λογικὴ ἀνάπτυξη τῶν πραγμάτων κι εἴδαμε ὅτι ἡ κύρια ἰδιότητα τῆς θεότητας, σ' ὅλες τὶς θρησκεῖες, ἔγκειται ἀκριβῶς στὸ ν' ἀποτελεῖ ἕνα ὂν ἀνώτερο, δηλ. ἀντίθετο σὲ κάθε λογική, καὶ νὰ μὴν ἔχει πάντα παρὰ μιὰ καὶ μοναδικὴ λογική: ἐκείνη τῆς φυσικῆς ἀδυνα-

τότητας ἢ τοῦ παραλογισμοῦ[1]. Γιατί τί εἶναι ἡ λογική, ἂν δὲν εἶναι ἡ φυσικὴ πορεία, καὶ ἀνάπτυξη τῶν πραγμάτων ἢ μᾶλλον ἡ φυσικὴ διαδικασία, μὲ τὴν ὁποία πολλὰ καθοριστικὰ αἴτια παράγουν ἕνα γεγονός. Κατὰ συνέπεια, μποροῦμε νὰ ἀντλήσουμε αὐτὸ τὸ τόσο ἁπλὸ καὶ ταυτόχρονα τόσο ἀποφασιστικὸ ἀξίωμα: Κάθε τί τὸ φυσικὸ εἶναι λογικό, καὶ κάθε τί τὸ λογικὸ πραγματώνεται ἢ πρέπει νὰ πραγματώνεται μέσα στὸν πραγματικὸ κόσμο, μέσα στὴν φύση μὲ στενὴ ἔννοια, καὶ μέσα στὴν μεταγενέστερή της ἀνάπτυξη — τὴν φυσικὴ ἱστορία τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας.

Τὸ πρόβλημα εἶναι λοιπὸν νὰ ξέρουμε αὐτὸ ποῦναι λογικὸ μέσα στὴν φύση καθὼς καὶ στὴν ἱστορία. Δὲν εἶναι ἐπίσης εὔκολο νὰ καθορίσουμε ὅτι μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ σκεφτεῖ ἀπὸ πρώτη - πρώτη ἄποψη. Γιατί, γιὰ νὰ τὸ γνωρίσουμε σὲ τελειότητα, κατὰ τρόπο ποὺ νὰ μὴν ἀπατηθοῦμε ποτέ, θἄπρεπε νἄχουμε γνώση ὅλων τῶν αἰτίων, ἐπιρροῶν, δράσεων καὶ ἀντιδράσεων ποὺ καθορίζουν τὴν φύση ἑνὸς πράγματος κι ἑνὸς γεγονότος χωρὶς νὰ ἐξαιρεῖται μιὰ καὶ μόνη, ἔστω κι ἡ πιὸ ἀπομακρυσμένη ἢ ἡ πιὸ ἀδυνατισμένη. Καὶ ποιὰ εἶναι ἡ φιλοσοφία ἢ ἡ ἐπιστήμη ποὺ θὰ μπορέσει νὰ καυχηθεῖ ὅτι μπορεῖ ποτὲ νὰ τὶς ἀγκαλιάσει ὅλες καὶ νὰ τὶς ἐξαντλήσει μὲ τὴν ἀνάλυσή της; Θἄπρεπε νἄναι πολὺ φτωχὴ σὲ πνεῦμα, πολὺ λίγο συνειδητὴ τοῦ ἄπειρου πλούτου τοῦ πραγματικοῦ κόσμου, γιὰ νὰ τὸ προφασιστεῖ.

Πρέπει ἐξαιτίας αὐτοῦ νὰ ἀμφιβάλλουμε γιὰ τὴν ἐπιστήμη; Πρέπει, ἐπειδὴ δὲν μᾶς δίνει αὐτὸ ποὺ μπορεῖ νὰ μᾶς δώσει νὰ τὴν ἀπορρίψουμε; Αὐτὸ θἆταν μιὰ ἄλλη ἀνοησία καὶ πολὺ πιὸ χειρότερη ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴν πρώτη. Χάστε τὴν ἐπιστήμη, καὶ θὰ στερηθεῖτε τὸ φῶς, θὰ ἐπιστρέψετε στὴν κατάσταση τοῦ γορίλλα, τοῦ προγόνου μας,

1. Τὸ νὰ ποῦμε ὅτι ὁ Θεὸς δὲν εἶναι ἀντίθετος στὴ λογικὴ ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸ νὰ ἐπιβεβαιώνουμε ὅτι εἶναι ἀπόλυτα ταυτόσημος μ' αὐτή, ὅτι δὲν εἶναι ὁ ἴδιος τίποτα ἄλλο, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ λογική, δηλαδὴ ὅτι ἡ φυσικὴ πορεία καὶ ἀνάπτυξη τῶν ἀληθινῶν πραγμάτων, δηλαδὴ ὁ Θεός, δὲν ὑπάρχει. Ἡ ὕπαρξη τοῦ Θεοῦ δὲν μπορεῖ νἄχει λοιπὸν ἀξία παρὰ σὰν ἄρνηση τῶν φυσικῶν νόμων, ἀπ' ὅπου ἀπορρέει αὐτὸ τὸ ἀναναίρετο δίλημμα: Θεὸς ὑπάρχει, ἄρα δὲν ὑπάρχουν καθόλου φυσικοὶ νόμοι κι ὁ κόσμος παρουσιάζει ἕνα χάος. Ὁ κόσμος δὲν εἶναι καθόλου χάος, εἶναι διατεταγμένος ἀπὸ μόνος του, ἄρα δὲν ὑπάρχει Θεός.

καὶ κατ' ἀνάγκη θὰ καταστρέψετε στὴν διάρκεια ἀκόμη καὶ χιλίων ἐτῶν ὅλο τὸν δρόμο ποὺ ἡ ἀνθρωπότητα ἔπρεπε νὰ διανύσει, μέσα ἀπὸ τὶς φαντασμαγορικὲς ἀνταύγειες τῆς θρησκείας καὶ τῆς μεταφυσικῆς, γιὰ νὰ φτάσει ξανὰ στὸ ἀτελὲς εἶναι ἀλήθεια, ἀλλὰ τουλάχιστο πολὺ σίγουρο φῶς ποὺ κατέχουμε ἤδη σήμερα.

Ὁ πιὸ μεγάλος κι ὁ πιὸ ἀποφασιστικὸς θρίαμβος ποὺ ἐπιτεύχτηκε ἀπὸ κείνη στὶς μέρες μας, ὑπῆρξε, ὅπως παρατηρήσαμε ἤδη, τὸ ὅτι ἔχει ἐνσωματώσει τὴν ψυχολογία στὴν βιολογία· ὅτι ἔχει ἀποδείξει πῶς οἱ διανοητικὲς καὶ ἠθικὲς πράξεις ποὺ διακρίνουν τὸν ἄνθρωπο ἀπ' ὅλα τ' ἄλλα ἤδη ζώων, ὅπως ἡ σκέψη, ἡ δράση τῆς ἀνθρώπινης εὐφυΐας καὶ οἱ ἐκδηλώσεις τῆς σκεπτόμενης βούλησης, ἔχουν τὴν μοναδικὴ πηγή τους στὴν ὀργάνωση, χωρὶς ἀμφιβολία πολὺ τελειοποιημένη, ἀλλὰ μολαταῦτα ἐντελῶς ὑλικὴ τοῦ ἀνθρώπου, χωρὶς τὴν σκιὰ μιᾶς ὁποιασδήποτε πνευματικῆς ἢ ἔξω - ὑλικῆς παρέμβασης· ὅτι εἶναι μὲ μιὰ λέξη προϊόντα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸν συνδυασμὸ τῶν διάφορων φυσιολογικῶν λειτουργιῶν τοῦ ἐγκεφάλου.

Αὐτὴ ἡ ἀνακάλυψη εἶναι τεράστια τόσο ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἐπιστήμης ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ζωῆς. Χάρη σ' αὐτήν, ἡ ἐπιστήμη τοῦ ἀνθρώπινου κόσμου, περιλαμβανομένης τῆς ἀνθρωπολογίας, τῆς ψυχολογίας, τῆς λογικῆς, τῆς ἠθικῆς, τῆς κοινωνικῆς οἰκονομίας, τῆς πολιτικῆς, τῆς αἰσθητικῆς, ἀκόμη καὶ τῆς Θεολογίας καὶ τῆς μεταφυσικῆς, ἡ ἱστορία, μὲ μιὰ λέξη ὅλη ἡ κοινωνιολογία, γίνεται τελικὰ δυνατή. Μεταξὺ τοῦ ἀνθρώπινου κόσμου καὶ τοῦ φυσικοῦ κόσμου, δὲν ὑπάρχει πλέον λύση τῆς συνέχειας· ἀλλά, ὅπως ἀκριβῶς ὁ ὀργανικὸς κόσμος ποὺ μολονότι ἀποτελεῖ μιὰ μὴ διακεκομμένη καὶ ἄμεση ἀνάπτυξη τοῦ ἀνόργανου κόσμου, διακρίνεται ὡστόσο ἀπ' αὐτὸν βαθειὰ μὲ τὴν εἰσαγωγὴ ἑνὸς νέου ἐνεργοῦ στοιχείου: τῆς ὀργανικῆς ὕλης ποὺ παράγεται ὄχι ἀπὸ τὴν παρέμβαση ὁποιασδήποτε ἔξω - κοσμικῆς αἰτίας, ἀλλὰ μὲ ἄγνωστους ὡς τώρα σὲ μᾶς συνδυασμοὺς τῆς ἴδιας τῆς ἀνόργανης ὕλης, καὶ ποὺ παράγει μὲ τὴν σειρά της, πάνω στὴν βάση καὶ μέσα στὶς συνθῆκες αὐτοῦ τοῦ ἀνόργανου κόσμου, τοῦ ὁποίου ἡ ἴδια εἶναι τὸ πιὸ ὑψηλὸ προϊὸν ὅλο τὸν πλοῦτο τῆς φυτικῆς καὶ ζωϊκῆς ζωῆς· ἔτσι κι ὁ ἀνθρώπινος κόσμος, μολονότι εἶναι ἐπίσης ἡ ἄμεση συνέχιση τοῦ ὀργανικοῦ κόσμου, διακρίνεται οὐσιωδῶς ἀπὸ ἕνα νέο στοιχεῖο: τ ὴ ν σ κ έ ψ η, ποὺ παράγεται ἀπὸ τὴν καθαρὰ φυσιολο-

γική δραστηριότητα τοῦ ἐγκεφάλου καὶ ποὺ παράγει ταυτόχρονα στὸ ἐσωτερικὸ αὐτοῦ τοῦ ὑλικοῦ κόσμου καὶ μέσα στὶς ὀργανικὲς καὶ ἀνόργανες συνθῆκες, τῶν ὁποίων εἶναι, γιὰ νὰ τὸ ποῦμε ἔτσι, ἡ τελευταία σύνοψη, κάθε τι ποὺ ἀποκαλοῦμε διανοητικὴ καὶ ἠθική, πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπου — τὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας.

Γιὰ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ σκέπτονται πραγματικὰ μὲ βάση τὴ λογικὴ καὶ τῶν ὁποίων ἡ εὐφυία ἔχει ὑψωθεῖ στὸ τωρινὸ ὕψος τῆς ἐπιστήμης — αὐτὴ ἡ ἑνότητα τοῦ Κόσμου καὶ τοῦ εἶναι ἀποτελεῖ στὸ ἑξῆς ἕνα κατακτημένο γεγονός. Ἀλλ' εἶναι ἀδύνατο νὰ μὴν ἀναγνωριστεῖ καθόλου ὅτι αὐτὸ τὸ γεγονὸς τὸ τόσο ἁπλὸ καὶ ἔτσι προφανές, ὅσο καὶ κάθε τί ποὺ ἀντιτίθεται σ' αὐτό, μᾶς ἐμφανίζεται στὸ ἑξῆς σὰν παράλογο, ὅτι αὐτὸ τὸ γεγονός, λέμε, δὲν βρίσκεται σὲ κραυγαλέα ἀντίθεση μὲ τὴν καθολικὴ συνείδηση τῆς ἀνθρωπότητας, πού, ἂν ἀφήσουμε κατὰ μέρος τὴν διαφορὰ τῶν μορφῶν κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἐκδηλώνεται στὴν ἱστορία, ἔχει πάντα ἀποδεχτεῖ ὁμόθυμα τὴν ὕπαρξη δύο ξεχωριστῶν κόσμων: τοῦ πνευματικοῦ κόσμου καὶ τοῦ ὑλικοῦ κόσμου, τοῦ Θεϊκοῦ κόσμου καὶ τοῦ πραγματικοῦ κόσμου; Μετὰ τοὺς χονδροειδεῖς φετιχιστές, ποὺ λατρεύουν στὸν κόσμο ποὺ τοὺς περιβάλλει τὴν δράση μιᾶς ὑπερφυσικῆς δύναμης, ἐνσαρκωμένης σὲ κάποιο ὑλικὸ ἀντικείμενο, ὅλοι οἱ λαοὶ ἔχουν πιστέψει, πιστεύουν ὅλοι ἀκόμη καὶ σήμερα, στὴν ὕπαρξη μιᾶς κάποιας θεότητας.

Αὐτὴ ἡ ἐπιβλητικὴ ὁμοθυμία, σύμφωνα μὲ τὴν γνώμη πολλῶν προσώπων ἀξίζει περισσότερο ἀπ' ὅλες τὶς ἀποδείξεις τῆς ἐπιστήμης καί, ἂν ἡ λογικὴ ἑνὸς μικροῦ ἀριθμοῦ συνετῶν ἀλλὰ ἀπομονωμένων στοχαστῶν εἶναι ἀντίθετη σ' αὐτή, τόσο τὸ χειρότερο, λένε, γι' αὐτήν, γιατὶ ἡ ὁμόθυμη συγκατάνευση, ἡ καθολικὴ υἱοθέτηση μιᾶς ἰδέας θεωρήθηκε ἀνέκαθεν σὰν ἡ πιὸ συντριπτικὴ ἀπόδειξη τῆς ἀλήθειας της, καὶ τοῦτο πολὺ εὔλογα γιατὶ τὸ αἴσθημα ὅλου τοῦ κόσμου καὶ ὅλων τῶν καιρῶν δὲν μποροῦσε ν' ἀπατᾶται· πρέπει νἄχει τὴν ρίζα του σὲ μιὰ ἀναγκαιότητα οὐσιωδῶς ἐγγενῆ στὴν ἴδια τὴν φύση τῆς ἀνθρωπότητας. Ἀλλ' ἂν εἶναι ἀλήθεια ὅτι, σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴν ἀναγκαιότητα, ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἀπόλυτα ἀνάγκη νὰ πιστεύει στὴν ὕπαρξη ἑνὸς Θεοῦ, ἐκεῖνος ποὺ δὲν πιστεύει σ' αὐτόν, ὅποια καὶ νἄναι ἡ λογικὴ ποὺ τὸν ὁδηγεῖ σ' αὐτὸ τὸν σκεπτικισμό, εἶναι μιὰ ἀνώμαλη ἐξαίρεση, ἕνα τέρας.

Νὰ ἡ ἀγαπημένη ἐπιχειρηματολογία πολλῶν θεολόγων καὶ μεταφυσικῶν τῶν ἡμερῶν μας καὶ τοῦ ἴδιου μάλιστα τοῦ περιβόητου Μαντσίνι ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ τὰ βγάλει πέρα χωρὶς ἕνα καλὸ Θεὸ γιὰ νὰ θεμελιώσει τὴν ἀσκητικὴ δημοκρατία του καὶ γιὰ νὰ τὴν κάνει νὰ γίνει ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὶς λαϊκὲς μάζες, τῶν ὁποίων θυσιάζει συστηματικὰ τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν εὐημερία μπροστὰ στὸ μεγαλεῖο ἑνὸς ἰδεώδους Κράτους.

Ἔτσι λοιπὸν ἡ ἀρχαιότητα καὶ ἡ καθολικότητα τῆς πίστης στὸν Θεὸ θἄταν ἐνάντια σ' ὅλη τὴν ἐπιστήμη καὶ σ' ὅλη τὴν λογική, οἱ ἀναντίρρητες ἀποδείξεις τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ. Καὶ γιατί ὄχι; Ὡς τὸν αἰώνα τοῦ Κοπέρνικου καὶ τοῦ Γαλιλαίου, ὅλος ὁ κόσμος, ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ τοὺς Πυθαγόρειους, πίστευε ὅτι ὁ ἥλιος γυρίζει γύρω ἀπὸ τὴν γῆ: μήπως αὐτὴ ἡ πίστη ἦταν ἀπόδειξη αὐτῆς τῆς Προκατάληψης; Ἀπὸ καταβολῆς τῆς ἱστορικῆς κοινωνίας ὡς τὶς μέρες μας, ὑπῆρχε παντοῦ καὶ πάντα ἡ ἐκμετάλλευση τῆς ἀναγκαστικῆς ἐργασίας τῶν ἐργαζομένων τάξεων, δούλων ἢ μισθωτῶν, ἀπὸ κάποια καταχτητικὴ μειονότητα· Μήπως συνάγεται ὅτι ἡ ἐκμετάλλευση τῆς ἐργασίας τοῦ ἄλλου ἀπὸ τὰ παράσιτα δὲν εἶναι μιὰ ἀδικία, μιὰ ἀφαίμαξη ἢ μιὰ κλοπή; Νὰ δύο παραδείγματα ποὺ ἀποδείχνουν ὅτι ἡ ἐπιχειρηματολογία τῶν σύγχρονῶν μας θεϊστῶν δὲν ἀξίζει τίποτα.

Τίποτα δὲν εἶναι, πραγματικά, οὔτε τόσο καθολικό, οὔτε τόσο ἀρχαῖο ὅσο τὸ παράλογο κι εἶναι ἡ ἀλήθεια, ἀντίθετα, ποὺ εἶναι σχετικὰ πολὺ νέα, ὄντας πάντα τὸ ἀποτέλεσμα, τὸ προϊόν, ποτὲ ἡ ἀρχὴ τῆς ἱστορίας· γιατὶ ὁ ἄνθρωπος, ἀπὸ τὴν καταγωγή του, ἐξάδελφος, ἂν ὄχι ἄμεσος ἀπόγονος τοῦ γορίλλα, ξεκίνησε ἀπὸ τὸ βαθὺ σκοτάδι τοῦ ζωώδους ἐνστίκτου γιὰ νὰ φτάσει στὸ φῶς τοῦ πνεύματος, πράγμα ποὺ ἐξηγεῖ πολὺ φυσικὰ ὅλες τὶς περασμένες παρεκκλίσεις του καὶ μᾶς παρηγορεῖ ἐν μέρει γιὰ τὰ τωρινά του σφάλματα. Ὅλη ἡ ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι λοιπὸν ἄλλο πράγμα ἀπὸ τὴν προοδευτικὴ ἀπομάκρυνσή του ἀπὸ τὴν καθαρὴ ζωϊκότητα μὲ τὴν δημιουργία τῆς ἀνθρωπινότητάς του. Ἀπ' αὐτὸ συνάγεται ὅτι ἡ ἀρχαιότητα μιᾶς ἰδέας, μακριὰ ἀπὸ τοῦ νὰ ἀποδείχνει κάτι πρὸς ὄφελος αὐτῆς, πρέπει ἀντίθετα νὰ μᾶς κάνει σκεφτικούς. Ὡς πρὸς τὴν καθολικότητα ἑνὸς σφάλματος αὐτὴ δὲν ἀποδείχνει παρὰ ἕνα πράγμα: Τὴν ταυτότητα τῆς ἀνθρώπινης φύσης σ' ὅλους τοὺς καιροὺς καὶ σ' ὅλα τὰ κλίματα. Καὶ ἀφοῦ ὅλοι οἱ

λαοί σ' ὅλες τίς ἐποχὲς πίστεψαν καὶ πιστεύουν στὸν Θεό, χωρὶς νὰ ἀφηνόμαστε νὰ καταβληθοῦμε ἀπ' αὐτὸ τὸ γεγονός, ποὔναι χωρὶς ἀμφιβολία ἀναντίρρητο, ἀλλὰ ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ κυριαρχήσει στὸ πνεῦμα μας, οὔτε ἐνάντια στὴν λογική, οὔτε ἐνάντια στὴν ἐπιστήμη, πρέπει νὰ συμπεράνουμε ἁπλῶς ὅτι ἡ θεϊκὴ ἰδέα, προερχόμενη χωρὶς ἀμφιβολία ἀπὸ μᾶς τοὺς ἰδίους, εἶναι ἕνα ἀναγκαῖο σφάλμα στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἀνθρωπότητας καὶ νὰ ρωτήσουμε: πῶς καὶ γιατί γεννήθηκε, γιατί παραμένει ἀκόμα ἀναγκαία γιὰ τὴν συντριπτικὴ πλειψηφία τοῦ ἀνθρώπινου γένους;

Ὅσο δὲν γνωρίζουμε νὰ αἰτιολογήσουμε τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἡ ἰδέα ἑνὸς ὑπερφυσικοῦ ἢ θεϊκοῦ κόσμου παράγεται, καὶ πρέπει νὰ παράγεται ἀναγκαστικὰ μέσα στὴν φυσικὴ ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος καὶ τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας διὰ τῆς ἱστορίας, μποροῦμε κάλλιστα νἄμαστε ἐπιστημονικὰ πεισμένοι γιὰ τὸ παράλογο αὐτῆς τῆς ἰδέας, (ἀλλὰ) δὲν θὰ μπορούσαμε ποτὲ νὰ τὴν καταστρέψουμε στὴν γνώμη τοῦ κόσμου, γιατὶ χωρὶς αὐτὴ τὴν γνώση δὲν θὰ μπορούσαμε ποτὲ νὰ τὴν προσβάλλουμε στὰ ἴδια τὰ βάθη τοῦ ἀνθρώπινου εἶναι, ὅπου ἔχει ριζώσει καὶ καταδικασμένοι σὲ μιὰ στεῖρα καὶ χωρὶς τέλος πάλη, θἄπρεπε νὰ ἱκανοποιούμαστε μὲ τὸ νὰ τὴν πολεμᾶμε μόνο στὴν ἐπιφάνεια, στὶς χίλιες της ἐκδηλώσεις, τῶν ὁποίων ὁ παραλογισμός, ἐλάχιστα χτυπημένος ἀπὸ τὰ πλήγματα τῆς σωστῆς αἴσθησης, θὰ ἐμφανίζεται ἀμέσως μὲ μιὰ νέα κι ὄχι λιγώτερο ἀνόητη μορφή, γιατὶ ὅσο ἡ ρίζα τῆς πίστης στὸν Θεὸ μένει ἀνέπαφη, θὰ παράγει πάντα νέους βλαστούς. Νὰ ὁ λόγος ποὺ σὲ μερικὲς σφαῖρες τῆς σημερινῆς πολιτισμένης κοινωνίας, ὁ πνευματισμὸς τείνει νὰ θεμελιωθεῖ σήμερα πάνω στὰ ἐρείπια τοῦ χριστιανισμοῦ.

Ἐπὶ πλέον, μᾶς εἶναι ἀπαραίτητο νὰ τὴν αἰτιολογήσουμε μόνοι μας, γιατὶ μποροῦμε κάλλιστα νὰ λεγόμαστε ἄθεοι, (ἀλλὰ) ὅσο δὲν μποροῦμε νὰ καταλάβουμε τὴν ἱστορική, φυσικὴ γένεση τῆς ἰδέας τοῦ Θεοῦ στὴν ἀνθρώπινη κοινωνία, θ' ἀφηνόμαστε νὰ κυριαρχούμαστε λίγο - πολὺ ἀπὸ τὶς κραυγὲς αὐτῆς τῆς παγκόσμιας συνείδησης, τῆς ὁποίας δὲν θἄχουμε καταλάβει τὸ μυστικό, δηλ. τὸν φυσικὸ λόγο, καί, λαμβανομένης ὑπόψη τῆς φυσικῆς ἀδυναμίας τοῦ ἀτόμου ἀπέναντι στὸ κοινωνικὸ πεδίο ποὺ τὸ περιβάλλει, θὰ διατρέχουμε πάντα τὸν κίνδυνο νὰ ξαναπέσουμε γρήγορα ἢ ἀργὰ στὴν ἄβυσσο τοῦ θρησκευτικοῦ παραλογισμοῦ. — Τὰ παραδείγματα αὐτῶν τῶν θλιβερῶν μεταστροφῶν εἶναι συχνὰ στὴν σημερινὴ κοινωνία.

Εἴμαστε περισσότερο ἀπὸ ποτὲ πεισμένοι, κύριοι, γιὰ τὴν ἐπιτακτικότητα ποὺ ὑφίσταται σήμερα νὰ λύσουμε πλήρως τὸ ἀκόλουθο ζήτημα:

Ἀφοῦ ὁ ἄνθρωπος σχηματίζει μ' ὅλη τὴν φύση ἕνα καὶ μόνο ὂν καὶ δὲν εἶναι παρὰ τὸ ὑλικὸ προϊὸν μιᾶς ἄπειρης ποσότητας ἀποκλειστικὰ ὑλικῶν αἰτίων, πῶς αὐτὴ ἡ δυαδικότητα: ἡ ὑπόθεση δύο ἀντιτιθεμένων κόσμων, τοῦ ἑνὸς πνευματικοῦ, τοῦ ἄλλου ὑλικοῦ, τοῦ ἑνὸς θεϊκοῦ τοῦ ἄλλου φυσικοῦ, γεννήθηκε ἐγκαθιδρύθηκε καὶ ρίζωσε τόσο βαθιὰ στὴν ἀνθρώπινη συνείδηση;

Εἴμαστε τόσο πεισμένοι ὅτι ἀπὸ τὴν λύση αὐτοῦ τοῦ σημαντικοῦ ζητήματος ἐξαρτᾶται ἡ ὁριστικὴ καὶ πλήρης χειραφέτησή μας ἀπὸ τὶς ἁλυσσίδες κάθε θρησκείας, ὥστε σᾶς ζητᾶμε τὴν ἄδεια νὰ σᾶς ἐκθέσουμε τὶς ἰδέες μας παρακάτω.

Μπορεῖ νὰ φανεῖ παράξενο σὲ πολλὰ πρόσωπα ἄν, σ' ἕνα πολιτικὸ καὶ σοσιαλιστικὸ γραφτό, διαπραγματευόμαστε ζητήματα μεταφυσικῆς καὶ θεολογίας. Ἀλλὰ αὐτὸ συμβαίνει γιατί, σύμφωνα μὲ τὴν πιὸ βαθιὰ πεποίθησή μας, αὐτὰ τὰ ζητήματα δὲν πρέπει πιὰ νὰ ξεχωρίζονται ἀπὸ κεῖνα τοῦ σοσιαλισμοῦ καὶ τῆς πολιτικῆς. Ὁ ἀντιδραστικὸς κόσμος, γίνεται ὅλο καὶ πιὸ πολὺ θρησκευόμενος. Ὑποστηρίζει τὸν Πάπα στὴν Ρώμη, καταδιώκει τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες στὴν Ρωσία, βάζει σ' ὅλες τὶς χῶρες, τὶς στρατιωτικὲς καὶ ἀστικές, πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς ἀδικίες του κάτω ἀπὸ τὴν προστασία τοῦ καλοῦ Θεοῦ, ποὺ τὸν προστατεύει δυναμικὰ μὲ τὴν σειρά του, μέσα στὶς ἐκκλησίες καὶ τὶς σχολές, μὲ τὴν βοήθεια μιᾶς ὑποκριτικὰ θρησκευόμενης, δουλόπρεπης, αὐτάρεσκης, δογματικῆς ἐπιστήμης καὶ μ' ὅλα τὰ μέσα ποὺ διαθέτει τὸ Κράτος. Ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ στὸν Οὐρανό, ποὺ μεταφράζεται ἀπὸ τὴν ἀνοικτὴ ἡ συγκεκαλυμμένη Βασιλεία τοῦ Κνούτου κι ἀπὸ τὴ συστηματικὴ ἐκμετάλλευση τῆς ἐργασίας τῶν ὑποδουλωμένων μαζῶν πάνω στὴν γῆ — αὐτὴ εἶναι σήμερα ἡ θρησκευτική, κοινωνική, πολιτικὴ καὶ ἀπόλυτα λογικὴ ἰδέα τῆς ἀντίδρασης στὴν Εὐρώπη. Ἀντίθετα καὶ κατὰ ἀντίστροφο λόγο ἡ ἐπανάσταση πρέπει νἄναι ἄθεη: γιατὶ ἡ ἱστορικὴ καὶ λογικὴ ταυτόχρονα ἐμπειρία ἔχει ἀποδείξει ὅτι ἀρκεῖ ἕνας καὶ μόνο ἀφέντης στὸν οὐρανό, γιὰ νὰ δημιουργήσει χιλιάδες πάνω στὴν γῆ.

Τέλος ὁ σοσιαλισμός, ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ἀντικείμενό του, ποὖναι ἡ πραγματοποίηση τῆς εὐημερίας κι ὅλων τῶν ἀν-

θρώπινων πεπρωμένων ἐδῶ κάτω, πέραν ἀπὸ κάθε οὐράνια ἀποζημίωση, δὲν εἶναι ἡ ἐκπλήρωση καὶ κατὰ συνέπεια ἡ ἄρνηση κάθε θρησκείας, πού, ἀπὸ τὴν στιγμὴ ποὺ οἱ βλέψεις της πραγματοποιοῦνται, δὲν θἄχει κανένα λόγο ὕπαρξης;*

Ἐκθέτοντας τὶς ἰδέες μας πάνω στὴ καταγωγὴ τῆς θρησκείας, βρισκόμαστε ἀναγκασμένοι νἄμαστε ἐξ ἴσου σύντομοι καὶ ἤπιοι, ὅσο εἶναι δυνατόν, ἀναφορικὰ μὲ τυχὸν ἀφαιρέσεις.

Χωρὶς νὰ θέλουμε νὰ βαθύνουμε τὶς φιλοσοφικὲς θεωρήσεις πάνω στὴν φύση τοῦ Ὄντος πιστεύουμε ὅτι μποροῦμε νὰ καθιερώσουμε σὰν ἀξίωμα τὴν ἀκόλουθη πρόταση: Κάθε τι ποὺ ὑπάρχει, τὰ ὄντα ποὺ συγκροτοῦν τὴν ἄπειρη ἑνότητα τοῦ Σύμπαντος, ὅλα τὰ πράγματα ποὺ ὑπάρχουν στὸν κόσμο, ὁποιαδήποτε καὶ νἆναι κατὰ τὰ ἄλλα ἡ φυση τους, τόσο ἀπὸ ἄποψη ποιότητας ὅσο καὶ ποσότητας, μεγάλα, μέτρια ἢ ἄπειρα μικρά, κοντινὰ ἢ ἄπειρα μακρυνά, ἀσκοῦν, χωρὶς νὰ τὸ θέλουμε καὶ χωρὶς νὰ μποροῦμε ἀκόμη καὶ νὰ τὸ σκεφτοῦμε, τὰ μὲν πάνω στὰ δὲ καὶ καθένα πάνω σ' ὅλα, εἴτε ἄμεσα εἴτε ἔμμεσα, μιὰν ἀέναη δράση καὶ ἀντίδραση πού, συνδυαζόμενες σὲ μιὰ καὶ μόνη κίνηση, συγκροτοῦν αὐτὸ ποὺ ἀποκαλοῦμε καθολικὴ ἀλληλεγγύη, ζωὴ καὶ αἰτιότητα. Ἀποκαλέστε αὐτὴ τὴν ἀλληλεγγύη Θεό, ἀπόλυτο, ἂν αὐτὸ σᾶς εὐχαριστεῖ, λίγο μᾶς ἐνδιαφέρει, δοσμένου ὅτι δὲν θὰ δίνατε σ' αὐτὸ τὸν Θεὸ καμμιὰ ἄλλη ἔννοια ἐκτὸς ἀπὸ κείνη ποὺ ἀμέσως ἐξειδικεύουμε: ἐκείνη τοῦ καθολικοῦ, φυσικοῦ, ἀναγκαίου μὰ καθόλου προκαθορισμένου οὔτε προβλεμμένου συνδυασμοῦ μιᾶς ἀπειρότητας ἰδιαιτέρων δράσεων καὶ ἀντιδράσεων. Αὐτὴ ἡ ἀλληλεγγύη πάντα κινούμενη καὶ ἐνεργητική, αὐτὴ ἡ συμπαντικὴ ζωὴ μπορεῖ κάλλιστα νὰ προϋποτεθεῖ ἀπὸ μᾶς ὀρθολογικά, ἀλλὰ δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ ἀγκαλιαστεῖ πραγματικά, ἀκόμη κι ἀπὸ τὴν φαντασία μας κι ἀκόμη λιγώτερο ν' ἀναγνωριστεῖ. Γιατὶ δὲν μποροῦμε ν' ἀναγνωρίσουμε παρὰ ἐκεῖνο ποὺ μᾶς γίνεται φανερὸ ἀπ' τὶς αἰσθήσεις μας κι αὐτὲς ἐδῶ δὲν μποροῦν ποτὲ ν' ἀγκαλιάσουν παρὰ μόνο ἕνα ἄπειρα μικρὸ μέρος τοῦ Σύμπαντος. Βέβαια ἀποδεχόμαστε αὐτὴ τὴν ἀλληλεγγύη, ὄχι ὡς αἰτία ἀπόλυ-

---

* Σ.τ.Μ. Τὸ ἐρωτηματικὸ δὲν βρίσκεται στὸ κείμενο τοῦ Νεττλὼ ἀλλὰ νομίζουμε ὅτι ἐξυπακούεται. Αὐτὸ συμβαίνει σὲ πολλὲς περιπτώσεις στὸ προκείμενο γραφτό.

τη καὶ πρωταρχική, ἀλλὰ ἐντελῶς ἀντίθετα ὡς ἀποτέλεσμα[1] ποὺ παράγεται καὶ ἀναπαράγεται πάντα ἀπ' τὴν ταυτόχρονη δράση ὅλων τῶν ἰδιαίτερων αἰτιῶν — δράση ποὺ συνιστᾶ ἀκριβῶς τὴν συμπαντικὴ αἰτιότητα. Ἔχοντάς το προσδιορίσει ἔτσι, μποροῦμε νὰ ποῦμε τώρα, χωρὶς νὰ φοβόμαστε ὅτι θὰ προκαλέσουμε μ' αὐτὸ ὁποιαδήποτε παρεξήγηση, ὅτι ἡ συμπαντικὴ ζωὴ δημιουργεῖ τοὺς κόσμους. Εἶναι αὐτὴ ποὔχει καθορίσει τὴν γεωλογική, κλιματολογικὴ καὶ γεωγραφικὴ διαμόρφωση τῆς Γῆς μας καὶ πού, ἀφοῦ κάλυψε τὴν ἐπιφάνειά της μ' ὅλο τὸ μεγαλεῖο τῆς ὀργανικῆς ζωῆς, συνεχίζει νὰ δημιουργεῖ ἀκόμα τὸν ἀνθρώπινο κόσμο: τὴν κοινωνία μ' ὅλες τὶς περασμένες, τωρινὲς καὶ μελλοντικές της ἀναπτύξεις.

Ἀντιλαμβάνεται κανεὶς τώρα ὅτι, στὴν δημιουργία ποὺ νοεῖται ἔτσι, δὲν μπορεῖ νὰ γίνει λόγος γιὰ πιότερες ἰδέες, οὔτε γιὰ προκαθορισμένους, προηγούμενα γνωστοὺς νόμους. Μέσα στὸν πραγματικὸ κόσμο, ὅλα τὰ γεγονότα, παραγόμενα ὑπὸ μιὰ συρροὴ ἀναριθμήτων ἐπιδράσεων καὶ προϋποθέσεων ἔρχονται πρὶν — κατόπιν ἔρχεται μαζὶ μὲ τὸν σκεπτόμενον ἄνθρωπο ἡ συνείδηση αὐτῶν τῶν γεγονότων καὶ ἡ λίγο - πολὺ λεπτομερειακὴ καὶ τέλεια γνώση τοῦ τρόπου, μὲ τὸν ὁποῖο ἔχουν παραχθεῖ: κι ὅταν μέσα σὲ μιὰ τάξη ὁποιωνδήποτε γεγονότων, παρατηροῦμε ὅτι ὁ ἴδιος τρόπος ἢ τὰ ἴδια προηγούμενα ἐπαναλαμβάνονται συχνὰ ἢ σχεδὸν πάντα, αὐτὸ τὸ ὀνομάζουμε νόμο τῆς φύσης.

Μ' αὐτὴ τὴν λέξη, φύση, δὲν ἐννοοῦμε μιὰ κάποια μυστικιστικὴ ἰδέα, πανθεϊστικὴ ἢ ἐξιδανικευμένη, ἀλλὰ πολὺ ἁπλὰ τὸ σύνολο τῶν ὄντων, τῶν πραγματικῶν γεγονότων καὶ τῶν διαδικασιῶν ποὺ παράγουν αὐτὰ τὰ τελευταῖα. Εἶναι κατάφωρο ὅτι μέσα στὴν φύση ποὺ ὁρίζεται ἔτσι, — χάρη, χωρὶς ἀμφιβολία, στὴν συνδρομὴ τῶν ἴδιων συνθηκῶν καὶ ἐπιδράσεων κι ἴσως χάρη στὶς τάσεις ποὺ ἐμφανίζονται σὲ δεδομένη στιγμὴ ἀπὸ τὴ ροὴ τῆς ἀέναης δημιουργίας, — τάσεις ποὺ μὲ βάση τὸ ὅτι ἔχουν πολὺ συχνὰ ἐπαναληφθεῖ, ἔχουν γίνει μόνιμες, εἶναι φανερό, λέμε, ὅτι μέσα σ' ὁρισμένες τάξεις γεγονότων, ἀναπαράγονται πάντα

---

1. Ὅπως κάθε ἀνθρώπινο ἄτομο δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρὰ τὸ ἀποτέλεσμα ὅλων τῶν αἰτίων ποὔχουν κυριαρχήσει κατὰ τὴν γέννησή του, συνδυασμένων μ' ὅλες τὶς συνθῆκες τῆς μεταγενέστερης ἀνάπτυξής του.

οἱ ἴδιοι νόμοι, καὶ δὲν εἶναι παρὰ ἐξ αἰτίας αὐτῆς τῆς μονιμότητας τῶν διαδικασιῶν μέσα στὴν φύση, ποὺ τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα, ἔχει μπορέσει νὰ διαπιστώσει καὶ ν' ἀναγνωρίσει αὐτὸ ποὺ ἀποκαλοῦμε μηχανικούς, φυσικούς, χημικοὺς καὶ φυσιολογικοὺς νόμους· δὲν εἶναι παρὰ μ' αὐτὸ ποὺ ἐξηγεῖται ἐπίσης ἡ οἱονεὶ — σταθερὴ ἐπανάληψη τῶν γενῶν, τῶν εἰδῶν καὶ τῶν ποικιλιῶν τόσο τῶν φυτικῶν ὅσο καὶ τῶν ζωϊκῶν μέσα στὶς ὁποῖες ἔχει ἀναπτυχθεῖ ὡς τώρα ἡ ὀργανικὴ ζωὴ πάνω στὴν Γῆ. Αὐτὴ ἡ σταθερότητα κι αὐτὴ ἡ ἐπανάληψη δὲν εἶναι καθόλου ἀπόλυτες. Ἀφήνουν πάντα ἕνα πλατὺ πεδίο σ' αὐτὸ ποὺ ἀποκαλοῦμε, ἀκατάλληλα, ἀνωμαλίες καὶ ἐξαιρέσεις — τρόπος τοῦ λέγειν πολὺ ἀνακριβής, γιατὶ τὰ γεγονότα στὰ ὁποῖα ἀναφέρεται ἀποδείχνουν μόνο ὅτι αὐτοὶ οἱ γενικοὶ κανόνες, ποὺ ἀναγνωρίζονται ἀπὸ μᾶς σὰν φυσικοὶ νόμοι, μὴ ὄντας τίποτ' ἄλλο ἀπὸ ἀφαιρέσεις ποὺ ἀποσπάστηκαν ἀπὸ τὸ πνεῦμα μας ἀπὸ τὴν πραγματικὴ ἀνάπτυξη τῶν πραγμάτων, δὲν εἶναι σὲ θέση ν' ἀγκαλιάσουν, νὰ ἐξαντλήσουν, νὰ ἐξηγήσουν ὅλο τὸν ἄπειρο πλοῦτο αὐτῆς τῆς ἀνάπτυξης. Ἐξ ἄλλου, ὅπως τὄχει σωστὰ ἀποδείξει ὁ Δαρβίνος, αὐτὲς οἱ ὑποτιθέμενες ἀνωμαλίες συνδυαζόμενες πολὺ συχνὰ μεταξύ τους καὶ ἐξαιτίας αὐτοῦ σταθεροποιούμενες περισσότερο, δημιουργώντας, γιὰ νὰ τὸ ποῦμε ἔτσι, νέες συνήθως διαδικασίες, νέους τρόπους ἀναπαράγεσθαι καὶ εἶναι στὴν φύση, εἶναι ἀκριβῶς ὁ δρόμος μὲ τὸν ὁποῖο ἡ ὀργανικὴ ζωὴ γεννάει νέες ποικιλίες καὶ εἴδη. Ἔτσι εἶναι ποὺ ἔχοντας ἀρχίσει ἀπὸ ἕνα ἁπλὸ μόλις ὀργανωμένο κύτταρο καὶ κάνοντάς το νὰ περάσει ἀπ' ὅλες τὶς μεταμορφώσεις τῆς ἀρχικὰ φυτικῆς καὶ ἀργότερα ζωϊκῆς ὀργάνωσης, δημιούργησε τὸν ἄνθρωπο.

Θἄναι πάντα ὁ ἄνθρωπος τὸ τελευταῖο καὶ πιὸ τέλειο ὀργανικὸ προϊὸν πάνω στὴ Γῆ; Ποιὸς θὰ μποροῦσε ν' ἀπαντήσει καὶ νὰ κρίνει ὅτι σὲ μερικὲς δωδεκάδες ἢ ἑκατοντάδες αἰώνων δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ἀποσπαστεῖ ἀπὸ τὴν πιὸ ὑψηλὴ ποικιλία τοῦ ἀνθρώπινου εἴδους ἕνα εἶδος ὄντων ἀνωτέρων ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ ποὺ θὰ εἶχε τὴν ἴδια σχέση μ' αὐτόν, τὴν ὁποία ἔχει σήμερα αὐτὸς ὁ ἴδιος μὲ τὸν γορίλλα; Σ' ὅλες τὶς περιπτώσεις ποὺ ἐπικυρώνεται ἡ ματαιοδοξία μας. Οἱ διαδικασίες τῆς φύσης εἶναι πολὺ ἀργές, καὶ τίποτα μέσα στὸ τωρινὸ στάδιο τῆς ἀνθρωπότητας δὲν δείχνει ἀκόμα τὴν πιθανότητα ὅτι θὰ γεννήσει ἕνα ἀνώτερο εἶδος. Κατὰ τ' ἄλλα, ἡ φύση δὲν συνεχίζει

πάντα ἄμεσα τὸ ἔργο της τῆς ἀέννανης δημιουργίας μέσα στὶς ἱστορικὲς ἀναπτύξεις τοῦ ἀνθρώπινου κόσμου. Δὲν εἶναι δικό της λάθος, ἂν ἔχουμε διαχωρίσει στὸ πνεῦμα μας αὐτὸν τὸ κόσμο, τὴν ἀνθρώπινη κοινωνία, ἀπ' αὐτὸ ποὺ ὀνομάζουμε ἀποκλειστικὰ φυσικὸ κόσμο.

Ὁ λόγος αὐτοῦ τοῦ χωρισμοῦ βρίσκεται μέσα στὴν ἴδια τὴν φύση τοῦ πνεύματός μας, ποὺ διαχωρίζει οὐσιαστικὰ τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὰ ζῶα ὅλων τῶν ἄλλων εἰδῶν. Πρέπει μολαταῦτα ν' ἀναγνωρίσουμε ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι τὸ μόνο εὐφυὲς ζῶο πάνω στὴν γῆ. Μακρυὰ ἀπ' αὐτό, ἡ συγκριτικὴ ψυχολογία μᾶς ἀποδείχνει ὅτι δὲν ὑπάρχει κανένα ζῶο ποὺ νἆναι στερημένο νοημοσύνης κι ὅσο περισσότερο ἕνα εἶδος, μὲ τὴν ὀργάνωση καὶ προπαντὸς τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐγκεφάλου του, πλησιάζει τὸ ἀνθρώπινο εἶδος, τόσο ἀναπτύσσεται καὶ ἐπίσης ἀνεβαίνει. Ἀλλὰ μόνο στὸν ἄνθρωπο φτάνει στὸ σημεῖο νὰ μπορεῖ νὰ ὀνομαστεῖ ἱκανότητα σκέψης, δηλαδὴ συνδυασμοῦ τῶν παραστάσεων τῶν ἀντικειμένων, τόσο τῶν ἐξωτερικῶν ὅσο καὶ τῶν ἐσωτερικῶν, ποὺ μᾶς δίδονται ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις μας, ταξινόμησής τους σὲ ὁμάδες, κατόπιν σύγκρισής τους καὶ συνδυασμοῦ τους ἐκ νέου σὲ διαφορετικὲς ὁμάδες, ποὺ δὲν εἶναι πιὰ πραγματικὰ ὄντα, ἀντικείμενα τῶν αἰσθήσεών μας, ἀλλὰ ἔννοιες σχηματισμένες σὲ μᾶς μὲ τὴν πρώτη ἐξάσκηση αὐτῆς τῆς ἱκανότητας ποὺ ἀποκαλοῦμε κρίση, ποὺ συγκρατοῦνται ἀπὸ τὴν μνήμη μας, καὶ τῶν ὁποίων ὁ μεταγενέστερος συνδυασμὸς ἀπ' αὐτὴν τὴν ἴδια τὴν ἱκανότητα συνιστᾶ ἐκεῖνο ποὺ ἀποκαλοῦμε ἰδέες — γιὰ νὰ βγάλουμε ἀπ' αὐτὲς τὶς συνέπειες ἢ μᾶλλον τὶς λογικὰ ἀναγκαῖες ἐφαρμογές. Συναντᾶμε, ἀλλοίμονο! πολὺ συχνὰ ἀνθρώπους ποὺ δὲν ἔχουν ἀκόμα φτάσει στὴν πλήρη ἀνάπτυξη αὐτῆς τῆς ἱκανότητας, ἀλλὰ δὲν ἔχουμε ποτὲ δεῖ, οὔτε ἀκόμη διανοηθεῖ νὰ μιλήσουμε γιὰ κανένα πλάσμα κατώτερου εἴδους, ποὺ νὰ μὴν τὴν ἔχει ἐξασκήσει ποτέ, τοὐλάχιστο ἂν δὲν θέλει κανεὶς νὰ μᾶς παραθέσει τὸ παράδειγμα τοῦ γαϊδάρου τοῦ Βαλαάμ ἢ μερικῶν ἄλλων ζώων ποὺ συνιστῶνται στὴν πίστη μας καὶ στὸν σεβασμό μας γιὰ μιὰ ὁποιαδήποτε θρησκεία. Μποροῦμε ἑπομένως νὰ ποῦμε, χωρὶς φόβο νὰ ἀνασκευαστοῦμε, ὅτι ἀπ' ὅλα τὰ ζῶα αὐτοῦ τοῦ Πλανήτη, μόνο ὁ ἄνθρωπος σκέφτεται.

Μόνον αὐτὸς εἶναι προικισμένος μ' αὐτὴ τὴν ἱκανότητα ἀφαίρεσης, ποὺ ἐνισχύεται καὶ ἀναπτύσσεται χωρὶς ἀμφιβολία μέσα στὸ εἶδος ἀπὸ τὴν ἐξάσκηση τῶν αἰώνων καὶ

πού ὑψώνοντάς τον διαδοχικὰ πάνω ἀπ' ὅλα τ' ἀντικείμενα πού τὸν περιβάλλουν, πάνω ἀπὸ κάθε τι ποὺ ὀνομάζουμε ἐξωτερικὸ κόσμο κι ἀκόμα πάνω ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν ἑαυτό του, τοῦ ἐπιτρέπει νὰ συλλάβει, νὰ δημιουργήσει τὴν Ἰδέα τῆς ὁλότητας τῶν ὄντων, τοῦ Σύμπαντος, τοῦ Ἄπειρου καὶ τοῦ ἀπόλυτου — Ἰδέα ἐντελῶς ἀφηρημένη καὶ κενὴ ἀπὸ ὁποιοδήποτε περιεχόμενο ἀλλὰ ταυτόχρονα, ἐξ ἴσου παντοδύναμη καὶ αἰτία ὅλων τῶν μεταγενεστέρων καταχτήσεων τοῦ ἀνθρώπου, γιατὶ αὐτὴ καὶ μόνη τὸν ἀποσπᾶ ἀπὸ τὶς ὑποτιθέμενες ὀμορφιὲς καὶ τὴν ἀθώα ἠλιθιότητα τοῦ ζωϊκοῦ παραδείσου, γιὰ νὰ τὸν ρίξει στοὺς θριάμβους καὶ τὰ ἄπειρα βάσανα μιᾶς ἀνάπτυξης χωρὶς ὅρια...

Χάρη σ' αὐτὴ τὴν ἱκανότητα ἀφαίρεσης, ὁ ἄνθρωπος ὑψωνόμενος πάνω ἀπὸ τὴν ἄμεση πίεση ποὺ ὅλα τὰ ἐξωτερικὰ ἀντικείμενα δὲν παραλείπουν ποτὲ νὰ ἐξασκοῦν πάνω σὲ κάθε ἄτομο, μπορεῖ νὰ συγκρίνει τὰ μὲν μὲ τὰ δέ, νὰ παρατηρήσει τὶς σχέσεις τους. — Νὰ ἡ ἀρχὴ τῆς ἀνάλυσης καὶ τῆς πειραματικῆς ἐπιστήμης. Χάρη σ' αὐτὴ τὴν ἴδια τὴν ἱκανότητα, διπλασιάζεται καί, χωριζόμενος ἀπὸ τὸν ἑαυτό του στὸν ἑαυτό του ὑψώνεται πάνω ἀπ' τὶς δικές του κινήσεις, τὰ ἔνστικτά του καὶ τὶς διάφορες ὀρέξεις του, σὰν παροδικὲς καὶ ἰδιαίτερες, πράγμα ποὺ τοῦ δίνει τὴν δυνατότητα νὰ τὶς συγκρίνει, ὅπως συγκρίνει τὰ ἀντικείμενα καὶ τὶς ἐξωτερικὲς κινήσεις καὶ νὰ πάρει τὸ μέρος τῶν μὲν ἐνάντια στὶς δέ, ἀνάλογα μὲ τὸ (κοινωνικὸ) ἰδεῶδες ποὺ σχηματίζεται μέσα του. Νὰ τὸ ξύπνημα τῆς σ υ ν ε ί δ η σ η ς κι αὐτοῦ ποὺ ἀποκαλοῦμε θέληση. Ἔχει πραγματικὰ ὁ ἄνθρωπος μιὰν ἐλεύθερη θέληση; Ναὶ καὶ ὄχι, ἀνάλογα μὲ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο τὸ ἐννοεῖ κανείς. Ἄν, λέγοντας ἐλεύθερη θέληση*, θέλει κανεὶς νὰ πεῖ ἐλεύθερη βούληση*, δηλαδὴ τὴν ὑποτιθέμενη ἱκανότητα τοῦ ἀνθρώπου νὰ καθορίζεται αὐθόρμητα, ἀφ' ἑαυτοῦ του, ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε ἐξωτερικὴ ἐπίδραση· ἄν, ὅπως τὸ κάνουν ὅλες οἱ θρησκεῖες κι ὅλοι οἱ μεταφυσικοί, μ' αὐτὴ τὴν ὑποτιθέμενη ἐλεύθερη θέληση, θέλουν νὰ ἀποσπάσουν τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὸ ρεῦμα τῆς συμπαντικῆς αἰτιότητας ποὺ καθορίζει τὴν ὕπαρξη κάθε πράγματος καὶ ποὺ κάνει τὸ

---

* Σ.τ.Μ. Διατηροῦμε αὐτὴ τὴν ὀνομασία μολονότι φαίνεται σὰν ταυτολογικὸς διπλασιασμὸς (δημοτικὸς - καθαρολογικὸς ὅρος) γιὰ λόγους (φιλοσοφικῆς) παράδοσης.

καθένα νὰ ἐξαρτιέται ἀπ' ὅλα τ' ἄλλα, δὲν μποροῦμε νὰ κάνουμε ἀλλιῶς παρὰ νὰ τὴν ἀπορρίψουμε σὰν ἀνοησία, γιατὶ τίποτα δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει πέρ' ἀπ' αὐτὴ τὴν αἰτιότητα.

Ἡ ἀκατάπαυστη δράση καὶ ἀντίδραση ὅλων πάνω σὲ κάθε σημεῖο καὶ κάθε σημείου πάνω σ' ὅλα, συνιστοῦν, ἔχουμε πεῖ, τὴν ζωή, τὸν γενικὸ ἀνώτατο νόμο καὶ τὴν ὁλότητα τῶν ὄντων, ποὺ εἶναι παντοῦ, καὶ ταυτόχρονα καὶ παραγωγὸς καὶ προϊόν· αἰώνια, ἐνεργητική, παντοδύναμη, αὐτὴ ἡ συμπαντικὴ ἀλληλεγγύη, αὐτὴ ἡ ἀμοιβαία αἰτιότητα ποὺ θ' ἀποκαλοῦμε ἀπὸ δῶ καὶ πέρα φύση, ἔχει δημιουργήσει, ἔχουμε πεῖ, ἀνάμεσα σὲ μιὰ ἀναρίθμητη ποσότητα ἄλλων κόσμων, τὴ Γῆ μας μ' ὅλη τὴν κλίμακα τῶν ὄντων της ἀπὸ τὰ μέταλλα ὥς τὸν ἄνθρωπο. Τὰ ἀναπαράγει παντοῦ, τ' ἀναπτύσσει, τὰ τρέφει, τὰ διατηρεῖ, κατόπιν ὅταν φτάσει τὸ τέλος τους, καὶ συχνὰ ἀκόμη καὶ πρὶν φτάσει, τὰ καταστρέφει ἢ μᾶλλον τὰ μετασχηματίζει σὲ νέα ὄντα. Εἶναι λοιπὸν μιὰ παντοδυναμία, ἐνάντια στὴν ὁποία δὲν εἶναι δυνατὴ οὔτε ἡ ἀνεξαρτησία οὔτε ἡ αὐτονομία — τὸ ἀθάνατο ὂν ποὺ ἀγκαλιάζει καὶ ποτίζει μὲ τὴν ἀκατανίκητη δράση του ὅλη τὴν ὕπαρξη τῶν ὄντων, καὶ μεταξὺ τῶν ἔμβιων ὄντων, δὲν ὑπάρχει οὔτε ἕνα ποὺ νὰ μὴν φέρει μέσα του, χωρὶς ἀμφιβολία λίγο - πολὺ ἀνεπτυγμένο, τὸ αἴσθημα ἢ τὴν αἴσθηση αὐτῆς τῆς ἀνώτατης ἐπίδρασης κι αὐτῆς τῆς ἀπόλυτης ἐξάρτησης. — Ἔ! λοιπόν, αὐτὴ ἡ αἴσθηση κι αὐτὸ τὸ συναίσθημα συνιστοῦν τὴν ἴδια τὴν βάση κάθε θρησκείας.

Ἡ θρησκεία, ὅπως βλέπουμε, ὅπως κι ὅλα τ' ἄλλα ἀνθρώπινα πράγματα, ἔχει τὴν πρωταρχική της αἰτία στὴν ζωώδικη ζωή. Εἶναι ἀδύνατο νὰ μὴν ποῦμε ὅτι κανένα ζῶο, μὲ ἐξαίρεση τὸν ἄνθρωπο, δὲν ἔχει θρησκεία· γιατὶ κάθε θρησκεία ἀκόμη καὶ ἡ πιὸ χονδροειδὴς προϋποθέτει ἕναν ὁρισμένο βαθμὸ στόχασης, ποὺ κανένα ζῶο, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, δὲν ἔχει ποτὲ ὑψωθεῖ. Ἀλλ' εἶναι ἐπίσης ἐντελῶς ἀδύνατο ν' ἀρνηθοῦμε ὅτι στὴν ὕπαρξη ὅλων τῶν ζώων, χωρὶς νὰ ἐξαιρέσουμε κανένα, δὲν ὑπάρχουν ὅλα τὰ συστατικά, γιὰ νὰ τὸ ποῦμε ἔτσι ὑλικά, στοιχεῖα τῆς θρησκείας ἐκτός, χωρὶς ἀμφιβολία, ἀπὸ τὴν ἰδεατὴ πλευρά της, τὴν ἴδια, ἀκριβῶς ἐκείνη ποὺ πρόκειται, ἀργὰ ἢ γρήγορα νὰ τὴν καταστρέψει, τὴ σκέψη. Στ' ἀλήθεια, ποιά εἶναι ἡ πραγματικὴ οὐσία κάθε θρησκείας; Εἶναι ἀκριβῶς αὐτὸ τὸ αἴσθημα τῆς ἀπόλυτης ἐξάρτησης τοῦ παροδικοῦ

ἀτόμου ἀπ' τὴν αἰώνια καὶ παντοδύναμη φύση.

Μᾶς εἶναι δύσκολο νὰ παρατηρήσουμε αὐτὸ τὸ αἴσθημα καὶ νὰ ἀναλύσουμε ὅλες του τὶς ἐκδηλώσεις στὰ ζῶα τῶν κατώτερων εἰδῶν· μολαταῦτα, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι τὸ ἔνστικτο τῆς αὐτοσυντήρησης, ποὺ ἀπαντᾶ κανεὶς στὶς σχετικὰ φτωχὲς ὀργανώσεις, χωρὶς ἀμφιβολία σὲ βαθμὸ μικρότερο ἀπὸ τὶς ἀνώτερες ὀργανώσεις, δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπὸ ἕνα εἶδος συνηθισμένης σοφίας ποὺ σχηματίζεται στὴν κάθε μιὰ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση αὐτοῦ τοῦ αἰσθήματος ποὺ δὲν εἶναι ἄλλο, ἔχουμε πεῖ, ἀπὸ τὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα. Στὰ ζῶα ποὖναι προικισμένα μὲ μιὰ πλήρη ὀργάνωση καὶ ποὺ πλησιάζουν περισσότερο στὸν ἄνθρωπο, ἐκδηλώνεται κατὰ ἕνα ὁρισμένο τρόπο πιὸ αἰσθητὸ σὲ μᾶς, στὸν ἐνστικτώδη φόβο καὶ τὸν πανικό, γιὰ παράδειγμα, ποὺ τὰ καταλαμβάνει κάθε φορὰ ποὺ πλησιάζει κάποια μεγάλη φυσικὴ καταστροφή, ὅπως σεισμικὴ δόνηση, πυρκαϊὰ στὸ δάσος ἢ ἰσχυρὴ θύελλα. Καὶ γενικά, μποροῦμε νὰ ποῦμε, ὅτι ὁ φόβος εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ κυρίαρχα αἰσθήματα στὴν ζωώδη ζωή. Ὅλα τὰ ζῶα ποὺ ζοῦνε σ' ἐλευθερία εἶναι φοβιτσιάρικα, πράγμα ποὺ δείχνει ὅτι ζοῦν μέσα σ' ἕνα ἐνστικτώδικο, ἀκατάπαυστο φόβο, ὅτι ἔχουν πάντα τὸ αἴσθημα τοῦ κινδύνου, δηλαδὴ μιᾶς παντοδύναμης ἐπίδρασης ποὺ τὰ κυνηγᾶ, τὰ διαπερνάει καὶ τὰ ἀγκαλιάζει πάντα καὶ παντοῦ. Αὐτὸ τὸ δέος, τὸ δέος τοῦ Θεοῦ, θὰ ποῦν οἱ θεολόγοι, εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς σοφίας*, δηλαδὴ τῆς θρησκείας. Ἀλλὰ στὰ ζῶα δὲν γίνεται θρησκεία, γιατὶ τοὺς λείπει αὐτὴ ἡ δύναμη τῆς στόχασης, ποὺ στερεώνει τὸ συναίσθημα, τοῦ καθορίζει τὸν στόχο καὶ τὸ μετασχηματίζει σὲ συνείδηση, σὲ σκέψη. Ἔχουν λοιπὸν δίκιο νὰ ἰσχυρίζονται ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι θρῆσκος ἀπὸ τὴν φύση του, εἶναι ὅπως ὅλα τὰ ἄλλα ζῶα — ἀλλ' αὐτὸς μόνο, πάνω σ' αὐτὴ τὴ Γῆ, ἔχει συνείδηση τῆς θρησκείας του.

Ἡ θρησκεία, ἔχουν πεῖ, εἶναι τὸ πρῶτο σκίρτημα τῆς λογικῆς: ναί, ἀλλὰ κάτω ἀπὸ τὴν μορφὴ τοῦ παράλογου. Ἡ θρησκεία, τὸ βλέπουμε κάθε στιγμή, ἀρχίζει μὲ τὸν φόβο. Καὶ πραγματικὰ ὁ ἄνθρωπος, ξυπνώντας στὶς πρῶτες ἀχτίνες αὐτοῦ τοῦ ἐσωτερικοῦ ἥλιου, ποὺ ἀποκαλοῦμε συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του, καὶ βγαίνοντας ἀργά, βῆμα πρὸς

* Σ.τ.Μ. Πρβλ. τὴν ἀναρκτήρια φράση τῆς «Σοφίας Σολομῶντος»: «Ἀρχὴ σοφίας φόβος Κυρίου».

θημα, ἀπ' αὐτὸν τὸν μαγνητικὸ μισο-ὕπνο, ἀπ' αὐτὴ τὴν ὁλότελα ἐνστικτώδη ὕπαρξη ποὺ περνοῦσε ὅταν βρισκόταν ἀκόμα στὴν κατάσταση τῆς καθαρῆς ἀθωότητας, δηλαδὴ τὴν ζωώδη — ὄντας κατὰ τὰ ἄλλα γεννημένος, ὅπως κάθε ζῶο, μέσα στὸν φόβο τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, ποὺ τὸν παράγει καὶ τὸν τρέφει, εἶναι ἀλήθεια, ἀλλὰ καὶ ποὺ ταυτόχρονα τὸν καταπιέζει, τὸν συντρίβει καὶ τὸν ἀπειλεῖ νὰ τὸν καταπιεῖ κάθε στιγμὴ — ὁ ἄνθρωπος ἔπρεπε νἄχει ἀναγκαστικά, γιὰ πρῶτο ἀντικείμενο τῆς γεννώμενης στόχασής του, αὐτὸν τὸν ἴδιο τὸν φόβο. Μπορεῖ κανεὶς νὰ πάρει σὰ δοσμένο ὅτι στὸν πρωτόγονο ἄνθρωπο, μὲ τὸ ξύπνημα τῆς νοημοσύνης του, αὐτὸς ὁ ἐνστικτώδης τρόμος ἔπρεπε νἄναι πιὸ ἰσχυρὸς ἀπ' ὅ,τι στὰ ἄλλα ζῶα ὅλων τῶν ἄλλων εἰδῶν· πρῶτα γιατὶ γεννιέται πολὺ λιγώτερο ὁπλισμένος ἀπὸ τ' ἄλλα, καὶ στὴ συνέχεια γιατὶ αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ στόχαση, ποὺ μόλις εἶχε ἀναδυθεῖ καὶ δὲν εἶχε ἀκόμη φτάσει σ' ἕνα ἱκανοποιητικὸ βαθμὸ ὡριμότητας καὶ δύναμης γιὰ νὰ ἀναγνωρίσει καὶ νὰ χρησιμοποιήσει τὰ ἐξωτερικὰ ἀντικείμενα, ἔπρεπε μολαταῦτα νὰ ἀποσπάσει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴν ἕνωση, ἀπὸ τὴν συμφωνία, ἀπὸ τὴν ἐνστικτώδη ἁρμονία, στὴν ὁποία, σὰν ἐξάδελφος τοῦ γορίλλα, ἔπρεπε νὰ βρίσκεται μὲ τὴν ὑπόλοιπη φύση, προτοῦ ξυπνήσει σ' αὐτὸν ἡ σκέψη· ἔτσι ἡ στόχαση τὸν ἀπομόνωνε ἀπ' τὸ περιβάλλον αὐτῆς τῆς φύσης, ποὺ, γίνοντάς του ἔτσι ξένη, ἔπρεπε νὰ τοῦ ἐμφανίζεται μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα τῆς φαντασίας του, διεγερμένης καὶ διευρυμένης ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἐπίδραση αὐτῆς τῆς ἀρχόμενης στόχασης, σὰν μιὰ λιτὴ καὶ μυστηριώδης δύναμη, ἄπειρα πιὸ ἐχθρικὴ καὶ πιὸ ἀπειλητικὴ ἀπ' ὅ,τι ἦταν στὴν πραγματικότητα.

Μᾶς εἶναι ὑπερβολικὰ δύσκολο, ἂν ὄχι ἀδύνατο, νὰ κάνουμε ἀπολογισμὸ τῶν πρώτων θρησκευτικῶν αἰσθημάτων καὶ φαντασιῶν τοῦ ἄγριου ἀνθρώπου. Στὶς λεπτομέρειές τους, πρέπει νἄναι τόσο διαφορετικὲς ὅσο οἱ ἰδιαίτερες φύσεις τῶν πρωτόγονων φυλῶν ποὺ τὶς ἐπέδειξαν, καθὼς καὶ τὰ κλίματα, ἡ φύση τῶν τόπων κι ὅλων τῶν ἄλλων ἐξωτερικῶν περιστάσεων καὶ προσδιορισμῶν, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες ἀναπτύχτηκαν. Ἀλλὰ καθὼς τελικὰ ἦσαν ἀνθρώπινες αἰσθήσεις καὶ φαντασιώσεις, ἔπρεπε, παρ' ὅλη αὐτὴ τὴν διαφοροποίηση τῶν λεπτομερειῶν, νὰ συνοψίζονται σὲ μερικὰ ἁπλᾶ ταυτόσημα σημεῖα γενικοῦ χαραχτήρα, καὶ ποὺ πρόκειται ν' ἀναλάβουμε νὰ τὰ καθορίσουμε. Ὅποια καὶ νἄναι ἡ προέλευση τῶν διάφορων ἀνθρώπινων μονά-

δων καὶ τοῦ χωρισμοῦ τῶν ἀνθρώπινων φυλῶν πάνω στὴ γῆ· εἴτε ὅλοι οἱ ἄνθρωποι δὲν εἶχαν παρὰ ἕνα καὶ μόνο 'Αδὰμ - γορίλλα ἢ ξάδερφο τοῦ γορίλλα σὰν πρόγονο, εἴτε προέρχονται ἀπὸ πολλούς, ποὺ ἡ φύση τοὺς δημιούργησε σὲ διαφορετικὰ σημεῖα καὶ σὲ διαφορετικὲς ἐποχές, ἀνεξάρτητα τοὺς μὲν ἀπὸ τοὺς δέ, ἡ ἱκανότητα ποὺ συνιστᾶ ἰδιαίτερα καὶ ποὺ δημιουργεῖ τὴν ἀνθρωπιὰ ὅλων τῶν ἀνθρώπων: ἡ στόχαση, ἡ δύναμη τῆς ἀκρίβειας, ὁ λόγος, ἡ σκέψη, μὲ μιὰ λέξη, ἡ ἱκανότητα σχηματισμοῦ ἰδεῶν, παραμένουν, ἀκριβῶς ὅπως κι οἱ νόμοι ποὺ καθορίζουν τὴν ἐκδήλωση αὐτῆς τῆς ἱκανότητας, σ' ὅλους τοὺς χρόνους καὶ ὅλους τοὺς τόπους, ταυτόσημοι παντοῦ καὶ πάντα οἱ ἴδιοι, μ' ἕνα τρόπο ποὺ καμμιὰ ἀνθρώπινη ἀνάπτυξη δὲν θὰ μποροῦσε νὰ γίνει ἐνάντια σ' αὐτοὺς τοὺς νόμους. Αὐτὸ μᾶς δίνει τὸ δικαίωμα νὰ θεωροῦμε ὅτι οἱ βασικὲς φάσεις ποὺ παρατηρήθηκαν στὴν πρώτη θρησκευτικὴ ἀνάπτυξη ἑνὸς καὶ μόνου λαοῦ, ὄφειλαν ν' ἀναπαραχθοῦν σ' ἐκείνη ὅλων τῶν πληθυσμῶν τῆς Γῆς.

Κρίνοντας σύμφωνα μὲ τὶς ὁμόφωνες περιγραφὲς τῶν ταξιδιωτῶν πού, ἀπὸ τὸν περασμένο αἰώνα ἐπισκέφτηκαν τὰ νησιὰ τῆς 'Ωκεανίας, καθὼς καὶ ἐκείνων ποὺ στὶς μέρες μας ἔχουν διεισδύσει στὸ ἐσωτερικὸ τῆς 'Αφρικῆς, ὁ Φετιχισμὸς πρέπει νᾆναι ἡ πρώτη θρησκεία, ἐκείνη ὅλων τῶν ἄγριων φυλῶν, ποὖναι λιγώτερο ἀπομακρυσμένες ἀπὸ τὴν φυσικὴ κατάσταση. 'Αλλὰ ὁ Φετιχισμὸς δὲν εἶναι ἄλλο πράγμα ἀπὸ τὴν θρησκεία τοῦ φόβου. Εἶναι ἡ πρώτη ἀνθρώπινη ἔκφραση αὐτῆς τῆς αἴσθησης τῆς ἀπόλυτης ἐξάρτησης, ἀναμιγμένη μὲ τὸν ἐνστικτώδη τρόμο ποὺ ἀνακαλύπτουμε στὴ βάση κάθε ζωώδικης ζωῆς καὶ πού, ὅπως ἔχουμε ἤδη πεῖ, συνιστᾶ τὴν θρησκευτικὴ σχέση τῶν ἀτόμων ἀκόμη καὶ τῶν πιὸ κατώτερων εἰδῶν μὲ τὴν παντοδυναμία τῆς φύσης. Ποιός δὲν ξέρει τὴν ἐπίδραση ποὺ ἀσκοῦν καὶ τὴν ἐντύπωση ποὺ παράγουν σ' ὅλα τὰ ἔμβια ὄντα, χωρὶς νὰ ἐξαιρέσουμε ἀκόμη καὶ τὰ φυτά, τὰ μεγάλα κανονικὰ φαινόμενα τῆς φύσης, ὅπως ἡ ἀνατολὴ κι ἡ δύση τοῦ ἥλιου, τὸ φῶς τῆς σελήνης, ἡ διαδοχὴ τῶν ἐποχῶν, ἡ ἐναλλαγὴ τοῦ ψύχους καὶ τῆς ζέστης, ἡ μόνιμη καὶ ἰδιαίτερη δράση τοῦ ὠκεανοῦ, τῶν βουνῶν, τῆς ἐρήμου ἢ ἀκόμη καὶ τῶν φυσικῶν καταστροφῶν, ὅπως οἱ θύελλες, οἱ ἐκλείψεις, οἱ σεισμοὶ τῆς γῆς, καθὼς κι οἱ τόσο ποικίλες κι ἀμοιβαῖα καταστροφικὲς σχέσεις τῶν ζωϊκῶν εἰδῶν μεταξύ τους καὶ μὲ τὰ φυτικὰ εἴδη' — ὅλα αὐτὰ ἀποτελοῦν

γιὰ κάθε ζῶο μιὰ ὁλότητα συνθετικῶν ὑπάρξεων, ἕνα χαρακτήρα, μιὰ φύση· καὶ θὰ μποῦμε στὸν πειρασμὸ νὰ ποῦμε σχεδὸν μιὰ ἰδιαίτερη λατρεία, γιατὶ σ' ὅλα τὰ ζῶα, σ' ὅλα τὰ ἔμβια ὄντα, θὰ ξαναβροῦμε ἕνα εἶδος λατρείας τῆς φύσης, ἀνάμικτο μὲ φόβο καὶ χαρά, μὲ ἐλπίδα κι ἀδυναμία, καὶ ποὺ τὸ συναίσθημα πλησιάζει πολὺ στὴν ἀνθρώπινη θρησκεία. Ἡ παράκληση ἀκόμη καὶ ἡ προσευχὴ δὲν λείπουν ἐδῶ. Φανταστεῖτε τὸν ἐξημερωμένο σκύλο ποὺ ἀναζητᾶ ἕνα χάδι, ἕνα βλέμμα τοῦ ἀφεντικοῦ του· δὲν εἶναι ἡ εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου γονατισμένου μπροστὰ στὸ Θεό του; Αὐτὸς ὁ σκύλος δὲν μεταφέρει μὲ τὴν φαντασία του κι ἀκόμη μὲ μιὰ ἀπαρχὴ στόχασης, ποὺ ἡ ἐμπειρία ἔχει αναπτύξει σ' αὐτόν, τὴν φυσικὴ παντοδυναμία ποὺ τὸν καταδυναστεύει στὸ ἀφεντικό του, ὅπως ὁ ἄνθρωπος ποὺ πιστεύει τὴν μεταφέρει στὸ Θεό; Ποιά εἶναι λοιπὸν ἡ διαφορὰ μεταξὺ τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος τοῦ ἀνθρώπου κι ἐκείνου τοῦ σκύλου; Δὲν εἶναι κἂν ἡ στόχαση, εἶναι ὁ βαθμὸς τῆς στόχασης, ἢ μᾶλλον ἡ ἱκανότητα νὰ τὴν ἀποκρυσταλλώνει καὶ νὰ τὴν συλλαμβάνει σὰν ἀφηρημένη σκέψη, νὰ τὴν γενικεύει ὀνομάζοντάς την — γιατὶ ἡ ἀνθρώπινη ὁμιλία ἔχει αὐτὸ τὸ ἰδιαίτερο ὅτι, ὄντας ἀδύναμη νὰ ὀνομάζει τὰ πράγματα ποὺ πέφτουν ἄμεσα στὶς αἰσθήσεις μας, δὲν ἐκφράζει παρὰ μόνο τὴν ἔννοια ἢ τὴν ἀφηρημένη γενικότητά τους· κι ὅπως ἡ ὁμιλία κι ἡ σκέψη εἶναι οἱ δύο διαφορετικές, ἀλλὰ ἀδιαχώριστες μορφὲς μιᾶς καὶ τῆς ἴδιας πράξης, τῆς ἀνθρώπινης στόχασης, αὐτὴ ἡ τελευταία, καθορίζοντας τὸ ἀντικείμενο τοῦ τρόμου καὶ τῆς λατρείας τῶν ζώων ἢ τῆς πρώτης φυσικῆς λατρείας τοῦ ἀνθρώπου, τὸ καθολικοποιεῖ, τὸ μεταμορφώνει σ' ἕνα ἀφηρημένο ὂν καὶ ἐπιδιώκει νὰ τὸ περιγράψει μ' ἕνα ὄνομα. Τὸ ἀντικείμενο ποὺ λατρεύεται πραγματικὰ ἀπὸ αὐτὸ ἢ ἐκεῖνο τὸ ἄτομο, παραμένει πάντα αὐτὸ ἐδῶ· αὐτὴ ἡ πέτρα, αὐτὸ τὸ κομμάτι ξύλου, ὄχι ἕνα ἄλλο· ἀλλ' ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὔχει καθοριστεῖ μὲ τὴν ὁμιλία, γίνεται ἕνα ἀφηρημένο ἀντικείμενο ἢ ἔννοια, ἕνα κομμάτι ξύλου ἢ μιὰ πέτρα, γενικά. Ἔτσι, μὲ τὸ πρῶτο ξύπνημα τῆς σκέψης, ὅπως ἐκδηλώνεται μὲ τὴν ὁμιλία, εἶναι ποὺ ἀρχίζει ὁ ἀποκλειστικὰ ἀνθρώπινος κόσμος, ὁ κόσμος τῶν ἀφαιρέσεων.

Χάρη σ' αὐτὴ τὴν ἱκανότητα ἀφαίρεσης, ἔχουμε πεῖ, ὁ ἄνθρωπος, γεννημένος μέσα στὴν φύση, καὶ παραγμένος ἀπ' αὐτήν, δημιουργεῖ διαμέσου καὶ μέσα στὶς ἴδιες τὶς συνθῆκες αὐτῆς τῆς φύσης, μιὰ δεύτερη ὕπαρξη, σύμφωνη μὲ τὸ ἰδεῶδες του καὶ προοδευτικὴ ὅπως αὐτός.

Κάθε τί πού ζεῖ, θὰ προσθέσουμε, γιὰ νὰ ἐξηγηθοῦμε καλλίτερα, τείνει νὰ πραγματωθεῖ στὴν πληρότητα τοῦ εἶναι του. Ὁ ἄνθρωπος, ὂν ἔμβιο καὶ σκεπτόμενο ταυτόχρονα, γιὰ νὰ πραγματωθεῖ πρέπει πρῶτα νὰ γνωρίσει τὸν ἑαυτό του. Αὐτὴ εἶναι ἡ αἰτία τῆς τεράστιας καθυστέρησης πού παρατηροῦμε στὴν ἀνάπτυξή του καὶ πού κάνει ὥστε, γιὰ νὰ φτάσουμε στὸ τωρινὸ στάδιο τῆς κοινωνίας στὶς πιὸ πολιτισμένες χῶρες, — κι ἂν ἦταν ἀκόμη ἔστω καὶ λίγο σύμφωνη μὲ τὸ ἰδεῶδες πού τείνουμε σήμερα — νὰ χρειαστεῖ ἡ παρέλευση πολλῶν ἑκατοντάδων αἰώνων. Θἄλεγε κανεὶς ὅτι, στὴν ἀναζήτηση τοῦ ἑαυτοῦ του, μέσα ἀπ' ὅλες τὶς φυσιολογικὲς καθὼς καὶ ἱστορικὲς περιπλανήσεις, ὁ ἄνθρωπος ἔπρεπε νὰ ἐξαντλήσει ὅλες τὶς δυνατὲς βλακεῖες κι ὅλα τὰ κακά, προτοῦ μπορέσει νὰ πραγματώσει αὐτὴ τὴ λίγη λογικὴ καὶ τὴν λίγη δικαιοσύνη πού βασιλεύουν σήμερα στὸν κόσμο. Τὸ τελευταῖο τέρμα, ὁ ὕπατος στόχος κάθε ἀνθρώπινης ἀνάπτυξης, εἶναι ἡ ἐλευθερία. Ὁ Ζ. Ζ. Ρουσσὼ κι οἱ ὀπαδοί του εἶχαν ἄδικο νὰ ψάχνουν στὶς ἀπαρχὲς τῆς ἱστορίας, ἐνῶ ὁ ἄνθρωπος στερημένος ἀκόμα κάθε συνείδησης τοῦ ἑαυτοῦ του, καὶ κατὰ συνέπεια ἀδύναμος νὰ σχηματίσει ὁποιοδήποτε συμβόλαιο, ὑπάκουε πλήρως στὸ ζυγὸ αὐτοῦ τοῦ μοιραίου χαρακτήρα τῆς φυσικῆς ζωῆς, στὴν ὁποία βρίσκονται ὑποταγμένα ὅλα τὰ ζῶα, καὶ ἀπὸ τὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος δὲν μποροῦσε νὰ χειραφετηθεῖ, κατὰ μιὰ ὁρισμένη ἔννοια, παρὰ μὲ τὴν διαδοχικὴ χρήση τῆς λογικῆς του πού, ἀναπτυσσόμενη μὲ πολὺ βραδύτητα, εἶναι ἀλήθεια, μέσα στὴν ἱστορία, ἀναγνώρισε λίγο - λίγο τοὺς νόμους πού κυβερνοῦν τὸν ἐξωτερικὸ κόσμο, καθὼς ἐπίσης κι ἐκείνους ποὖναι ἐγγενεῖς στὴν φύση μας, τοὺς ἰδιοποιήθηκε γιὰ νὰ τὸ ποῦμε ἔτσι, μεταμορφώνοντάς τους σὲ οἱονεὶ — αὐθόρμητες δημιουργίες τοῦ ἐγκεφάλου μας — καὶ ἔτσι μολονότι συνέχισε νὰ ὑπακούει σ' αὐτοὺς τοὺς νόμους, ὁ ἄνθρωπος δὲν ὑπάκουε πιὰ παρὰ μόνο στὶς δικές του σκέψεις. Αὐτὸ εἶναι ἀπέναντι στὴ φύση, γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ἡ μόνη δυνατὴ ἀξιοπρέπεια κι ὅλη ἡ ἐλευθερία. Δὲν θἆναι ποτὲ ἀλλοιῶς· γιατί οἱ φυσικοὶ νόμοι εἶναι ἀμεταχίνητοι, μοιραῖοι. Εἶναι ἡ ἴδια ἡ βάση κάθε ὕπαρξης καὶ ἀποτελοῦν τὸ εἶναι μας, ἔτσι ὥστε κανεὶς δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ἐξεγερθεῖ ἐναντίον τους, χωρὶς νὰ φτάσει ἀμέσως στὸ παράλογο καὶ νὰ αὐτοκτονήσει μονομιᾶς. Ἀλλὰ ἀναγνωρίζοντάς τους καὶ ἰδιοποιούμενός τους ἀπὸ τὸ πνεῦμα, ὁ ἄνθρωπος ὑψώνεται πάνω ἀπὸ τὴν ἄμεση μο-

νομανία τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, κατόπιν γινόμενος δημιουργὸς μὲ τὴ σειρά του, μὴν ὑπακούοντας ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα παρὰ μόνο στὶς δικές του ἰδέες, μετασχηματίζει αὐτὸν τὸν τελευταῖο λίγο - πολὺ ἀνάλογα μὲ τὶς προοδευτικές του ἀνάγκες καὶ τοῦ ἐμπνέει κατὰ κάποιο τρόπο τὴν εἰκόνα τῆς ἀνθρωπιᾶς του.

Ἔτσι αὐτὸ ποὺ ἀποκαλοῦμε ἀνθρώπινο κόσμο δὲν ἔχει καθόλου ἄλλον ἄμεσο δημιουργὸ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο ποὺ τὸν παράγει κατακτώντας, βῆμα πρὸς βῆμα, πάνω στὸν ἐξωτερικὸ κόσμο καὶ στὴ δική του ζωϊκότητα, τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπειά του. Τὰ κατακτᾶ, σπρωγμένος ἀπὸ μιὰ δύναμη ἀνεξάρτητη ἀπ' αὐτόν, ἀκατανίκητη καὶ ποὖναι ἐξίσου ἐγγενὴς σ' ὅλα τὰ ἔμβια ὄντα. Αὐτὴ ἡ δύναμη, εἶναι ὅλο τὸ καθολικὸ ρεῦμα τῆς ζωῆς, αὐτὴ ἀκριβῶς ποὖχουμε ἀποκαλέσει συμπαντικὴ ἀλληλεγγύη, φύση, καὶ ποὺ μεταφράζεται σ' ὅλα τὰ ἔμβια ὄντα, φυτὰ ἢ ζῶα, μὲ τὴν τάση νὰ πραγματώσουν, καθένα γιὰ τὸν ἑαυτό του, τὶς ζωτικὲς συνθῆκες τοῦ εἴδους του — δηλαδὴ νὰ ἱκανοποιήσουν τὶς ἀνάγκες τους. Αὐτὴ ἡ τάση, ὕπατη καὶ οὐσιώδης ἐκδήλωση τῆς ζωῆς, ἀποτελεῖ τὴν ἴδια τὴ βάση αὐτοῦ ποὺ ἀποκαλοῦμε θέληση: μοιραία καὶ ἀκατανίκητη σ' ὅλα τὰ ζῶα, χωρὶς νὰ ἐξαιρέσουμε τὸν πιὸ πολιτισμένο ἄνθρωπο· ἐνστικτώδικη δηλαδή, θὰ μποροῦσε νὰ πεῖ κανεὶς μηχανικὴ στοὺς κατώτερους ὀργανισμούς, ἀλλὰ εὐφυὴς στὰ ἀνώτερα εἴδη, δὲν φτάνει σὲ πλήρη σύλληψη τοῦ ἑαυτοῦ της παρὰ στὸν ἄνθρωπο, χάρη στὴν νοημοσύνη του (ποὺ τὸν ὑψώνει πάνω ἀπὸ κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς ἐνστικτώδικες κινήσεις του καὶ τοῦ ἐπιτρέπει νὰ συγκρίνει, νὰ κρίνει καὶ νὰ κατατάξει τὶς ἴδιες του τὶς ἀνάγκες), μόνο αὐτὸς ἀπ' ὅλα τὰ ζῶα αὐτῆς τῆς γῆς, κατέχει ἕνα ἐσκεμμένο προσδιορισμὸ τοῦ ἑαυτοῦ του, μιὰν ἐλεύθερη θέληση.

Βέβαια, αὐτὴ ἡ ἐλευθερία τῆς ἀνθρώπινης θέλησης μπροστὰ στὸ καθολικὸ ρεῦμα τῆς ζωῆς ἢ αὐτῆς τῆς ἀπόλυτης αἰτιότητας, τῆς ὁποίας κάθε ἰδιαίτερη βούληση δὲν εἶναι, γιὰ νὰ τὸ ποῦμε ἔτσι, παρὰ ἕνα ρυάκι, δὲν ἔχει ἄλλη ἔννοια ἐδῶ παρὰ ἐκείνη ποὺ τῆς δίνει ἡ στόχαση, σὰν ἀντιτιθέμενη στὴν μηχανικὴ ἐκτέλεση ἢ ἀκόμη τὸ ἔνστικτο. Ὁ ἄνθρωπος συλλαμβάνει καὶ ἀντιλαμβάνεται τὶς φυσικὲς ἀναγκαιότητες ποὺ, ἀντανακλώμενες στὸν ἐγκέφαλό του, ξαναγεννιοῦνται μὲ μιὰ φυσιολογικὴ ἀντιδρασιακὴ διαδικασία, ποὺ δὲν εἶναι καὶ πολὺ γνωστή, ὡς μιὰ λογικὴ δια-

δοχὴ τῶν ἴδιων του τῶν σκέψεων· κι αὐτὴ ἡ κατανόηση διαμέσου τῆς ἀπόλυτης ἐξάρτησής του ποὺ δὲν διακόπτεται καθόλου, τοῦ δίνει τὸ αἴσθημα τοῦ δικοῦ του προσδιορισμοῦ, τῆς αὐθόρμητης στοχαζόμενης θέλησης καὶ τῆς ἐλευθερίας του. Ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ αὐτοκτονία, μερικὴ ἢ ὁλική, κανένας ἄνθρωπος δὲν θὰ φτάσει ποτὲ στὸ σημεῖο νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὶς φυσικές του ὀρέξεις, ἀλλὰ θὰ μπορέσει νὰ τὶς ρυθμίσει καὶ νὰ τὶς τροποποιήσει, ἀναγκάζοντάς τες νὰ συμμορφώνονται ὅλο καὶ περισσότερο σ' αὐτὸ ποὺ στὶς διάφορες φάσεις τῆς διανοητικῆς καὶ ἠθικῆς ἀνάπτυξης, θὰ ἀποκαλεῖται δίκαιο καὶ ὡραῖο.

Στὸ βάθος, τὰ κύρια σημεῖα τῆς πιὸ ἐξευγενισμένης ἀνθρώπινης ὕπαρξης καὶ τῆς λιγώτερο ἀφυπνισμένης ζωώδικης ὕπαρξης, εἶναι καὶ παραμένουν πάντα ταυτόσημα: γέννηση, ἀνάπτυξη καὶ μεγάλωμα, ἐργασία γιὰ φαΐ καὶ πιοτό, προφύλαξη καὶ ἄμυνα, διατήρηση τῆς ἀτομικῆς ὕπαρξης μέσα στὸ κοινωνικὸ ἰσοζύγιο τοῦ ἰδιαίτερου εἴδους, ἔρωτας, ἀναπαραγωγή, κατόπιν θάνατος. Σ' αὐτὰ τὰ σημεῖα, προστίθεται γιὰ τὸν ἄνθρωπο μονάχα ἕνα νέο: Εἶναι ἡ σκέψη καὶ ἡ γνώση (ἱκανότητα καὶ ἀνάγκη ποὺ ξαναβρίσκεται χωρὶς ἀμφιβολία σὲ κατώτερο βαθμό, ἀλλὰ ἤδη πολὺ αἰσθητά, στὰ εἴδη ζώων πού, ἀπὸ τὴν ὀργάνωσή τους, βρίσκονται πιὸ κοντὰ στὸν ἄνθρωπο, γιατὶ φαίνεται ὅτι στὴ φύση δὲν ὑπάρχουν καθόλου ἀπόλυτες ποιοτικὲς διαφορές, κι ὅτι ὅλες οἱ διαφορὲς τῆς ποιότητας ἀνάγονται σὲ τελευταία ἀνάλυση σὲ διαφορὲς ποσότητας), πού, στὸν ἄνθρωπο, φτάνουν σ' ἕνα βαθμὸ δύναμης τόσο ἐπιτακτικὸ καὶ κυριαρχικό, ὥστε μετασχηματίζουν μακροπρόθεσμα ὅλη τὴ ζωή του. Ὅπως ἔχει πολὺ σωστὰ παρατηρήσει, ἕνας ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους στοχαστὲς τῶν ἡμερῶν μας, ὁ Λουδοβίκος Φόϋερμπαχ, ὁ ἄνθρωπος κάνει αὐτὸ ποὺ κάνουν ὅλα τὰ ζῶα, μόνο ποὺ τὸ κάνει ὅλο καὶ πιὸ ἀνθρώπινα. Αὐτὴ εἶναι ὅλη ἡ δ ι α φ ο ρ ά, ἀλλὰ εἶναι τεράστια[1]. Περιλαμβάνει ὅλο τὸν πολιτισμὸ μ' ὅλα τὰ θαύματα τῆς βιομηχανίας, τῆς ἐπιστήμης καὶ τῶν τεχνῶν· μ' ὅλες τὶς φιλοσοφικές, θρησκευτικές, αἰσθητικές, πολιτικές, οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς προόδους* τῆς ἀνθρωπότητας, κοντολογῆς, ὅ-

1. Δὲ θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ ἐπαναλάβει ἀρκετὰ σὲ πολλοὺς ἐκπροσώπους τοῦ σύγχρονου νατουραλισμοῦ ἢ ὑλισμοῦ, ποὺ ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος ἔχει ξανάβρει τὴν πλήρη καὶ ὁλοκληρωτικὴ συγγένειά του μ' ὅλα τ' ἄλλα εἴδη ζώ-

λο τὸν κόσμο τῆς ἱστορίας. Ὁ ἄνθρωπος δημιουργεῖ αὐτὸν τὸν ἱστορικὸ κόσμο μὲ τὴν δύναμη μιᾶς δραστηριότητας ποὺ ξαναβρίσκουμε σ' ὅλα τὰ ἔμβια ὄντα, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ ἴδιο τὸ βάθρο κάθε ὀργανικῆς ζωῆς καὶ ποὺ τείνει νὰ συγχωνευθεῖ καὶ νὰ μετασχηματίσει τὸν ἐξωτερικὸ κόσμο σύμφωνα μὲ τὶς ἀνάγκες τοῦ καθενός, δραστηριότητα κατὰ συνέπεια ἐνστικτώδικη καὶ μοιραία, προγενέστερη σὲ κάθε σκέψη, ἀλλὰ πού, φωτισμένη ἀπ' τὴ λογικὴ τοῦ ἀνθρώπου καὶ προσδιορισμένη ἀπὸ τὴν στοχαζόμενη θέλησή του, μετασχηματίζεται σ' αὐτὸν καὶ γι' αὐτὸν σὲ ἐλεύθερη καὶ νοήμονα ἐργασία.

Μόνο μὲ τὴ σκέψη εἶναι ποὺ ὁ ἄνθρωπος φτάνει στὴ συνείδηση τῆς ἐλευθερίας του μέσα σ' αὐτὸ τὸ φυσικὸ πεδίο, τοῦ ὁποίου εἶναι προϊόν· ἀλλὰ εἶναι μόνο μὲ τὴν ἐργασία ποὺ τὴν πραγματοποιεῖ. Ἔχουμε παρατηρήσει ὅτι ἡ δραστηριότητα, ποὺ συνιστᾶ τὴν ἐργασία, δηλαδὴ τὸ τόσο ἀργὸ ἔργο τοῦ μετασχηματισμοῦ τῆς ἐπιφάνειας τοῦ πλανήτη μας μὲ τὴν φυσικὴ δύναμη κάθε ἔμβιου ὄντος, σύμ-

---

ων καὶ τὴν ἄμεση καὶ κατευθεία καταγωγή του ἀπὸ τὴν γῆ, κι ἐπειδὴ ἔχουν καταγγειλει τ.ς υπερβολὲς και τις ματαιὲς προκαταλήψεις ἑνὸς σπιριτουαλισμοῦ, ποὺ κάτω ἀπὸ τὸ πρόσχημα ὅτι τὸν δωρίζει μὲ μιὰ ἀπόλυτη ἐλευθερία, τὸν καταδίκαζε στὴν αἰώνια σκλαβιά, φαντάζονται ὅτι αὐτὸ τοὺς δίνει τὸ δικαίωμα νὰ ἀπεμπολοῦν κάθε σεβασμὸ γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ συγκρίνει αὐτοὺς ἐδῶ τοὺς ἀνθρώπους μὲ τοὺς λακέδες, πού, ἀνακαλύπτοντας τὴν πληβειακὴ καταγωγὴ ἑνὸς ἀνθρώπου ποὺ τοὺς ἐπιβλήθηκε μὲ τὴν φυσικὴ ἀξιοπρέπειά του, πιστεύουν ὅτι μποροῦν νὰ τὸν μεταχειριστοῦν σὰν ἴσο, γιὰ τὸν ἁπλὸ ἐκεῖνο λόγο ὅτι δὲν καταλαβαίνουν ἄλλη ἀξιοπρέπεια ἀπὸ 'κείνη ποὺ δημιουργεῖ στὰ μάτια τους μιὰ ἀριστοκρατικὴ καταγωγή. Ἄλλοι εἶναι τόσο εὐτυχισμένοι ποὺ ξαναβρῆκαν τὴν συγγένεια τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν γορίλλα, ὥστε θάθελαν νὰ τὸν κρατήσουν γιὰ πάντα στὴν κατάσταση τοῦ γορίλλα, κι ἀρνοῦνται νὰ καταλάβουν ὅτι ὅλη ἡ ἱστορικὴ ἀποστολή του, ὅλη ἡ ἀξιοπρέπειά του κι ὅλη ἡ ἐλευθερία του συνίστανται στὸ νὰ ξεμακρύνει ἀπ' αὐτά.

* Σ.τ.Μ. Ἡ μεταγενέστερη τραγικὴ ἀποκορύφωση τοῦ ἀπανθρωπισμοῦ κάτω ἀπὸ τὶς διάφορες «ὑλιστικὲς» (σταλινισμὸς) ἢ «ἐπιστημονικὲς» (ναζισμὸς) μορφές του δικαιώνει ἐδῶ ἀπόλυτα τὸν Μ. Μπακούνιν. Βλ. ἐπίσης σχετικὰ μὲ τὴν γενικώτερη προβληματικὴ τοῦ Μπακούνιν τὸ ἄρθρο γιὰ τὸν Μπ. σέ: Γ. Νταλιάνη, «Συμβουλὲς κλπ.», καθὼς καὶ τὸ ὑπὸ ἔκδοση: «Μετακριτικὴ τῆς Ἐξουσίας».

φωνα μὲ τὶς ἀνάγκες τοῦ καθενός, ἀνακαλύπτεται λίγο-πολὺ ἀνεπτυγμένη σ' ὅλες τὶς βαθμίδες τῆς ὀργανικῆς ζωῆς. Ἀλλὰ δὲν ἀρχίζει ν' ἀποτελεῖ τὴν ἰδιαίτερα ἀνθρώπινη ἐργασία, παρὰ μόνον ὅταν, κατευθυνόμενη ἀπὸ τὴν νοημοσύνη τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν στοχαζόμενη θέλησή του, χρησιμεύει στὴν ἱκανοποίηση ὄχι μόνο καθορισμένων καὶ μοιραῖα κανονισμένων ἀναγκῶν τῆς ἀποκλειστικὰ ζωώδικης ζωῆς, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ ἐκείνων τοῦ σκεπτόμενου ὄντος, ποὺ κατακτᾶ τὴν ἀνθρωπιά του μὲ τὸ νὰ ἐπιβεβαιώνει καὶ νὰ πραγματώνει τὴν ἐλευθερία του μέσα στὸν κόσμο.

Ἡ ἐκπλήρωση αὐτοῦ τοῦ τεράστιου, ἄπειρου καθήκοντος δὲν εἶναι μόνο ἔργο τῆς ἠθικῆς καὶ διανοητικῆς ἀνάπτυξης, εἶναι ταυτόχρονα κι ἕνα ἔργο ὑλικῆς χειραφέτησης. Ὁ ἄνθρωπος δὲν γίνεται ἀληθινὰ ἄνθρωπος, δὲν κατακτᾶ τὴν δυνατότητα τῆς ἐξέλιξης καὶ τῆς ἐσωτερικῆς του τελειοποίησης παρὰ μόνο ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι ἔχει σπάσει, σὲ ὁρισμένο βαθμὸ τουλάχιστον, τὶς ἁλυσσίδες τῆς σκλαβιᾶς τὶς ὁποῖες ἡ φύση φόρτωσε σ' ὅλα τὰ παιδιά της. Αὐτὲς εἶναι ἡ πεῖνα, οἱ στερήσεις κάθε εἴδους, ὁ πόνος, ἡ κλιματολογικὴ ἐπίδραση, ἡ ἐπίδραση τῶν ἐποχῶν καί, γενικά, οἱ χίλιες συνθῆκες τῆς ζωώδικης ζωῆς, ποὺ κρατοῦν τὸ ἀνθρώπινο ὂν σὲ μιὰ σχεδὸν ἀπόλυτη ἐξάρτηση ἀπέναντι στὸ περιβάλλον ποὺ τὸ περιτριγυρίζει· οἱ μόνιμοι κίνδυνοι πού, μὲ τὴ μορφὴ τῶν φυσικῶν φαινομένων, τὸν ἀπειλοῦν καὶ τὸν καταπιέζουν ἀπ' ὅλες τὶς μεριές· αὐτὸς ὁ συνεχὴς φόβος ποὺ ἀποτελεῖ τὴν βάση κάθε ζωώδικης ὕπαρξης καὶ ποὺ κυριαρχεῖ στὸ φυσικὸ καὶ ἄγριο ἄτομο σὲ σημεῖο ποὺ νὰ μὴ βρίσκει τίποτα στὸν ἑαυτό του ποὺ νὰ μπορεῖ νὰ τοῦ ἀντισταθεῖ καὶ νὰ τὸν πολεμήσει... μὲ μιὰ λέξη δὲν λείπει ἐδῶ κανένα ἀπὸ τὰ πιὸ ἀπόλυτα στοιχεῖα τῆς σκλαβιᾶς. Τὸ πρῶτο βῆμα ποὺ κάνει ὁ ἄνθρωπος γιὰ νὰ χειραφετηθεῖ ἀπ' αὐτὴ τὴ σκλαβιὰ συνίσταται, ἔχουμε πεῖ, στὴν ἀφαιρετικὴ ἐκείνη πράξη τῆς νοημοσύνης πού, ὑψωνόμενη πέρα ἀπὸ αὐτὸν τὸν ἴδιο, πάνω ἀπὸ τὰ πράγματα ποὺ τὸν περιβάλλουν, τοῦ ἐπιτρέπει νὰ μελετήσει τὶς σχέσεις τους καὶ τοὺς νόμους τους. Ἀλλὰ τὸ δεύτερο βῆμα εἶναι μιὰ πράξη ἀναγκαστικὰ ὑλική, προσδιορισμένη ἀπὸ τὴν θέληση καὶ κατευθυνόμενη ἀπὸ τὴν λίγο-πολὺ βαθειὰ γνώση τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου· εἶναι ἡ ἐφαρμογὴ τῆς μυϊκῆς δύναμης τοῦ ἀνθρώπου στὸν μετασχηματισμὸ τοῦ κόσμου ἀνάλογα μὲ τὶς προοδευτικές του ἀνάγκες. Αὐτὴ ἡ πάλη τοῦ ἀνθρώπου, νοήμονα ἐργάτη, ἐνάντια στὴν

μητέρα - φύση, δὲν εἶναι καθόλου μιὰ ἐξέγερση ἐνάντια της, οὔτε ἐνάντια στοὺς νόμους της. Δὲν ὑπηρετεῖται ἀπὸ τὴν συνείδηση ποὔχει ἀποκτήσει γι' αὐτήν, παρὰ μόνο γιὰ νὰ ἐνισχυθεῖ καὶ νὰ ὀχυρωθεῖ ἐνάντια στὶς θηριώδεις ἐπιδρομὲς καὶ ἐνάντια στὶς περιστασιακὲς καταστροφές, καθὼς ἐπίσης κι ἐνάντια στὰ περιοδικὰ καὶ κανονικὰ φαινόμενα τοῦ φυσικοῦ κόσμου καὶ δὲν εἶναι παρὰ ἀκριβῶς ἡ συνείδηση κι ἡ παρατήρηση ποὺ τὸν κάνουν ἱκανὸ μὲ τὴ σειρά του, νὰ κυριαρχήσει πάνω της, νὰ τὴν κάνει νὰ ὑπηρετήσει τὰ σχέδιά του καὶ νὰ μπορέσει νὰ μετασχηματίσει τὴν ἐπιφάνεια τοῦ πλανήτη μέσα σ' ἕνα περιβάλλον λίγο - πολὺ εὐνοϊκὸ γιὰ τὶς προόδους τῆς ἀνθρωπότητας.

Αὐτὴ ἡ ἱκανότητα ἀφαίρεσης, πηγὴ ὅλων τῶν γνώσεων κι ὅλων τῶν ἰδεῶν μας, εἶναι λοιπὸν ἐπίσης, ὅπως βλέπουμε, ἡ μοναδικὴ αἰτία κάθε ἀνθρώπινης χειραφέτησης. Ἀλλὰ τὸ πρῶτο ξύπνημα, ποὺ δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπ' τὴ λογική, δὲν παράγει ἀμέσως τὴν ἐλευθερία. Ὅταν αὐτὴ ἀρχίζει νὰ ἐνεργοποιεῖται στὸν ἄνθρωπο, ἀποσπώμενη ἀργὰ ἀπὸ τὰ σπάργανα τῆς ζωώδικής του ἐνστικτικότητας, ἐκδηλώνεται ἀρχικά, ὄχι κάτω ἀπὸ τὴν μορφὴ μιᾶς ἄλογης στόχασης, ἀλλὰ κάτω ἀπὸ ἐκείνη μιᾶς φαντασιώδικης στόχασης ἢ τοῦ παράλογου, καὶ σὰν τέτοια, δὲν ἀπαλλάσει βαθμιαία τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴν φυσικὴ δουλεία ποὺ τὸν διακατέχει στὸ λίκνο του, παρὰ γιὰ νὰ τὸν ρίξει ἀμέσως στὸ ὑποπόδιο μιᾶς σκλαβιᾶς, χίλιες φορὲς ἀκόμη πιὸ σκληρῆς καὶ πιὸ φοβερῆς, ἀπὸ ἐκείνη τῆς θρησκείας.

Εἶναι ἡ φαντασιώδικη στόχαση τοῦ ἀνθρώπου ποὺ μετασχηματίζει τὴν φυσικὴ λατρεία, τῆς ὁποίας τὰ στοιχεῖα καὶ τὰ ἴχνη ἀνακαλύπτουμε σ' ὅλα τὰ ζῶα, σὲ ἀνθρώπινη λατρεία, κάτω ἀπὸ τὴν στοιχειώδη μορφὴ τοῦ φετιχισμοῦ. Ἔχουμε δείξει πὼς τὰ ζῶα λατρεύουν ἐνστικτώδικα τὰ μεγάλα φαινόμενα τῆς φύσης πού, πραγματικά, ἀσκοῦν πάνω στὴν ὕπαρξή τους μιὰ ἄμεση καὶ ἰσχυρὴ ἐπίδραση, ἀλλὰ δὲν σκοπεύαμε νὰ μιλήσουμε καθόλου γιὰ ζῶα ποὺ λατρεύουν ἕνα ἄκακο κομμάτι ξύλου, ἕνα ἄχυρο, ἕνα κόκκαλο ἢ μιὰ πέτρα, ἐνῶ βρίσκουμε αὐτὴ τὴν λατρεία στὴν πρωτόγονη θρησκεία τῶν ἀγρίων ὡς τὸν καθολικισμό. Πῶς νὰ ἐξηγήσουμε αὐτὴ τὴν φαινομενικὰ τουλάχιστον τόσο παράξενη ἀνωμαλία πού, ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ὑγιοῦς αἴσθησης καὶ τοῦ αἰσθήματος τῆς πραγματικότητας,

μᾶς παρουσιάζει τὸν ἄνθρωπο σὰν πολὺ κατώτερο κι ἀπὸ τὰ πιὸ ταπεινὰ ζῶα;

Αὐτὸς ὁ παραλογισμὸς εἶναι τὸ προϊὸν τῆς φαντασιώδικης στόχασης τοῦ ἄγριου ἀνθρώπου. Δὲν αἰσθάνεται μόνο τὴν παντοδυναμία τῆς φύσης ὅπως τ' ἄλλα ζῶα, ἀλλὰ καὶ τὴν κάνει ἀντικείμενο τῆς μόνιμης στόχασής του, τὴν ἀποκρυσταλλώνει καὶ τὴν γενικεύει σ' αὐτὴν δίνοντάς της ἕνα κάποιο ὄνομα, τὴν κάνει τὸ κέντρο, γύρω ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὁμαδοποιοῦνται ὅλες οἱ νηπιακὲς φαντασιώσεις του. Ἀνίκανος ἀκόμη νὰ ἀγκαλιάσει μὲ τὴν φτωχή του σκέψη τὸ σύμπαν, ἔστω καὶ τὴν γήϊνη σφαίρα, ἀκόμη καὶ τὸ τόσο περιορισμένο περιβάλλον, μέσα στὸ ὁποῖο γεννιέται καὶ ζεῖ, ψάχνει λοιπὸν παντοῦ ὅπου ὑπάρχει αὐτὴ ἡ παντοδυναμία, τῆς ὁποίας τὸ αἴσθημα, στὸ ἐξῆς ἐσκεμμένο καὶ ἀποκρυσταλλωμένο, τὸν διακατέχει, καὶ μ' ἕνα παιχνίδισμα, μὲ μιὰ παρατήρηση τῆς ἀμαθοῦς φαντασίας του ποὺ θἆταν ἀδύνατο νὰ ἐξηγήσουμε σήμερα, τὸν δένει σ' αὐτὸ τὸ κομμάτι ξύλου, σ' αὐτὸ τὸ ἄχυρο, σ' αὐτὴν τὴν πέτρα. Αὐτὸ εἶναι ὁ καθαρὸς φετιχισμός, ὁ πιὸ θρησκευτικός, δηλαδή, ὁ πιὸ παράλογος, ἀπὸ ὅλες τὶς θρησκεῖες.

Μετὰ καὶ συχνὰ μαζὶ μὲ τὸν φετιχισμό*, ἔρχεται ἡ λατρεία τῶν μάγων. Εἶναι μιὰ λατρεία, ἂν ὄχι πιὸ ὀρθολογική, τουλάχιστον πιὸ φυσιολογικὴ καὶ ποὺ μᾶς ἐκπλήσσει λιγώτερο ἀπὸ τὸν καθαρὸ φετιχισμό, γιατὶ σ' αὐτὴν εἴμαστε συνηθισμένοι, ὄντας ἀκόμη καὶ σήμερα περιτριγυρισμένοι ἀπὸ διάφορους μάγους: τοὺς πνευματιστές, τὰ μέντιουμ, τοὺς μάντεις μὲ τοὺς μαγνητιστές** τους, ἀκόμη καὶ τοὺς ἱερεῖς τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας καθὼς κι ἐκείνους τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ποὺ ἰσχυρίζονται ὅτι ἔχουν τὴν δύναμη νὰ ἀναγκάσουν τὸν καλὸ Θεό, μὲ τὴ βοήθεια μερικῶν μυστηριακῶν τύπων, νὰ κατέβει στὸ νερὸ ἢ ἀκόμη καὶ νὰ μετασχηματισθεῖ σὲ ἄρτον καὶ οἶνον· αὐτοὶ ὅλοι οἱ ἐξαναγκαστὲς τῆς θεότητας ποὺ ὑποβάλλεται στὶς μαγεῖες τους, δὲν εἶναι κι αὐτοὶ μάγοι; Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ θεότητά τους, προερχόμενη ἀπὸ μιὰ ἐξέλιξη πολλῶν χιλιάδων χρόνων, εἶναι πολὺ πιὸ περίπλοκη ἀπὸ κείνη τῆς πρωτόγονης μαγείας, ποὺ

---

* Σ.τ.Μ. Πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ τὸ σύστημα διανοητικῆς καὶ πρακτικῆς συμπεριφορᾶς ποὺ ὀνομάστηκε ἀργότερα «τοτεμισμός». Βλ. Κλὼντ Λεβὺ Στρώς, «Τοτεμισμός».

** Σ.τ.Μ. Δηλαδὴ ὑπνωτιστές.

δὲν ἔχει ἀρχικὰ γιὰ ἀντικείμενο παρὰ τὴν ἤδη ἀποκρυσταλλωμένη ἀλλὰ ἀκόμη ἀκαθόριστη φαντασίωση τῆς παντοδυναμίας, χωρὶς ἄλλη ἰδιότητα, εἴτε διανοητικὴ εἴτε ἠθική. Ἡ διάκριση τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, τοῦ δίκαιου καὶ τοῦ ἄδικου, εἶναι ἀκόμη ἄγνωστη· δὲν ξέρει κανεὶς τί ἀγαπᾶ, τί ἀπεχθάνεται, τί θέλει καὶ τί δὲν θέλει· δὲν εἶναι οὔτε καλὴ οὔτε κακή. παρὰ εἶναι μονάχα παντοδύναμη. Ὡστόσο ὁ θεϊκὸς χαρακτήρας ἀρχίζει ἤδη νὰ διαγράφεται· εἶναι ἐγωΐστρια καὶ ματαιόδοξη, ἀγαπᾶ τὰ κομπλιμέντα, τὶς γονυκλισίες, τὴν ταπείνωση καὶ τὴν κατακρεούργηση τῶν ἀνθρώπων, τὴν λατρεία τους καὶ τὶς θυσίες τους καὶ καταδιώκει καὶ τιμωρεῖ θηριώδικα ὅλους ἐκείνους ποὺ δὲν θέλουν νὰ τῆς ὑποταχθοῦν· τοὺς ἀντάρτες, τοὺς ἀλαζόνες, τοὺς ἀσεβεῖς. Εἶναι, ὅπως ξέρουμε, ἡ φυσικὴ βάση τῆς θείας φύσης ὅλων τῶν θεῶν, ἀρχαίων καὶ τωρινῶν, ποὺ δημιουργήθηκαν ἀπὸ τὸν ἀνθρώπινο παραλογισμό. Ὑπῆρξε ποτὲ στὸν κόσμο ἕνα ὂν πιὸ θηριώδικα ζηλότυπο*, ματαιόδοξο, ἐγωϊστικό, αἱμοχαρὲς ἀπὸ τὸν Ἰεχωβᾶ τῶν Ἰουδαίων ἢ τὸ Θεὸ - Πατέρα τῶν Χριστιανῶν; Στὴ λατρεία τῆς πρωτόγονης μαγείας, ἡ θεότητα ἢ αὐτὴ ἡ ἀπροσδιόριστη παντοδυναμία, ἐμφανίζεται ἀρχικὰ ἀδιαχώριστη ἀπὸ τὸ πρόσωπο τοῦ μάγου· αὐτὸς ὁ ἴδιος εἶναι ὁ Θεός, ὅπως τὸ Φετίχ. Ἀλλὰ μακροχρόνια, ὁ ρόλος τοῦ ὑπερφυσικοῦ ἀνθρώπου, τοῦ ἀνθρώπου - Θεοῦ, γιὰ ἕναν πραγματικὸ ἄνθρωπο (προπαντὸς γιὰ ἕναν ἄγριο, ποὺ μὴ ἔχοντας ἀκόμη κανένα μέσο γιὰ νὰ προφυλαχτεῖ ἐνάντια στὴν ἀδιάκριτη περιέργεια τῶν πιστῶν του, μένει ἀπὸ τὸ πρωὶ ὡς τὸ βράδυ ἐκτεθειμένος στὶς διευκρινήσεις τους) γίνεται ἀδύνατος. Ἡ ὑγιὴς αἴσθηση, τὸ πρακτικὸ πνεῦμα μιᾶς ἄγριας φυλῆς, ποὺ συνεχίζει ν' ἀναπτύσσεται παράλληλα μὲ τὴν θρησκευτική της φαντασία, καταλήγει τελικὰ στὸ νὰ τῆς δείχνει πὼς εἶναι ἀδύνατο, ἕνας ἄνθρωπος, προσιτὸς σ' ὅλες τὶς ἀνθρώπινες ἀδυναμίες καὶ ἀνικανότητες, νἆναι Θεός. Ὁ μάγος παραμένει γι' αὐτὴν ἕνα ὑπερφυσικὸ ὄν, ἀλλὰ μονάχα, γιὰ παράδειγμα, ὅταν κατέχεται. Ἀλλὰ κατέχεται ἀπὸ τί; Ἀπὸ τὴν παντοδυναμία, ἀπὸ τὸν Θεό... Ἄρα ἡ θεότητα βρίσκεται συνήθως πέρα ἀπὸ τὸν μάγο. Ποῦ νὰ τὴν ψάξουν; Τὸ Φετίχ, ὁ Θεὸς - πράγμα ἔχει ξεπεραστεῖ· ὁ μάγος, ἄνθρωπος - Θεὸς ἐπίσης. Ὅλες

* Σ.τ.Μ. Πρβλ. «Ἐγώ εἰμὶ Κύριος ὁ Θεός σου, Θεὸς ζηλωτής...», Α΄ ἐντολή.

αὐτὲς οἱ μεταμορφώσεις, στοὺς πρωτόγονους καιρούς, μπόρεσαν νὰ κρατήσουν αἰῶνες. Ὁ ἄγριος ἄνθρωπος, ἐξελιγμένος καὶ πλουτισμένος ἀπὸ τὴν ἐμπειρία καὶ τὴν παράδοση πολλῶν αἰώνων, ἀναζητᾶ τότε τὴν θεότητα πολὺ μακριὰ ἀπ' αὐτόν, ἀλλὰ ἀκόμα πάντα στὰ ὄντα ποὺ ὑπάρχουν πραγματικά: τὸν Ἥλιο, τὴ Σελήνη, τὰ ἄστρα. Ἡ θρησκευτικὴ σκέψη ἀρχίζει ἤδη ν' ἀγκαλιάζει τὸ σύμπαν.

Ὁ ἄνθρωπος, ἔχουμε πεῖ, δὲν μπόρεσε νὰ φτάσει σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο παρὰ ὕστερα ἀπὸ μιὰ μακριὰ σειρὰ αἰώνων. Ἡ ἀφαιρετική του ἱκανότητα, ἡ λογική του, εἶναι ἤδη ἀνεπτυγμένες, ἰσχυροποιημένες, δοκιμασμένες ἀπὸ τὴν πρακτικὴ συνείδηση τῶν πραγμάτων ποὺ τὸν περιβάλλουν καὶ ἀπὸ τὴν παρατήρηση τῶν σχέσεών τους καὶ τῆς ἀμοιβαίας τους αἰτιότητας, ἐνῶ ἡ κανονικὴ τροπὴ ὁρισμένων φαινομένων τοῦ δίνει τὴν πρώτη ἔννοια ὁρισμένων φυσικῶν νόμων· ἀρχίζει νὰ ἀνησυχεῖ γιὰ τὸ σύνολο τῶν φαινομένων καὶ τὶς αἰτίες τους· τὶς διερευνᾶ. Ταυτόχρονα ἀρχίζει νὰ γνωρίζει τὸν ἑαυτό του καί, χάρη πάντα σ' αὐτὴ τὴν δύναμη ἀφαίρεσης ποὺ τοῦ ἐπιτρέπει νὰ ὑψωθεῖ στὸν ἑαυτό του*, μὲ τὴ σκέψη, πάνω ἀπὸ τὸν ἑαυτό του καὶ νὰ τεθεῖ σὰν ἀντικείμενο τῆς στόχασής του, ἀρχίζει νὰ χωρίζει τὸ ὑλικὸ καὶ ζωντανό του εἶναι ἀπὸ τὸ σκεπτόμενο εἶναι του, τὸν ἐξωτερικό του κόσμο ἀπὸ τὸν ἐσωτερικό, τὸ σῶμα ἀπὸ τὴν ψυχή του. Ἀλλὰ μόλις αὐτὸς ὁ διαχωρισμὸς τεθεῖ καὶ παγιωθεῖ γι' αὐτόν, τὸν μεταφέρει, ὅπως εἶναι φυσικό, ἀναγκαστικὰ στὸν Θεό του, ἀρχίζει νὰ ψάχνει τὴν ἀόρατη ψυχὴ αὐτοῦ τοῦ φανεροῦ σύμπαντος. Νὰ πῶς γεννήθηκε ὁ θρησκευτικὸς πανθεϊσμὸς τῶν Ἰνδιάνων**.

Ὀφείλουμε νὰ σταματήσουμε σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, γιατὶ ἐδῶ εἰδικὰ εἶναι ποὺ ἀρχίζει ἡ θρησκεία μὲ τὴν πλήρη ἀποδοχὴ αὐτῆς τῆς λέξης, καὶ μαζὶ μ' αὐτὴν ἡ ἴδια ἡ θεολογία κι ἡ μεταφυσική. Ὡς ἐδῶ, ἡ θρησκευτικὴ φαντασία τοῦ ἀνθρώπου, κυριαρχούμενη ἀπὸ τὴν ἔμμονη παράσταση τῆς παντοδυναμίας, προχώρησε φυσιολογικά, ἀναζητώντας τὴν αἰτία καὶ τὴν πηγὴ αὐτῆς τῆς παντοδυναμίας, στὸ δρόμο τῆς πειραματικῆς διερεύνησης, ἀρχικὰ στὰ

* Σ.τ.Μ. Αὐτὴ ἡ λέξη δείχνει ἐπίσης μιὰ κατάφωρη Χεγκελιανὴ ἐπίδραση.

** Σ.τ.Μ. Ἡ προσεκτικὴ ἀνάγνωση τοῦ παρόντος κειμένου ἀποδείχνει στὸν Μπ. μιὰν Χεγκελιανὴ ἐπίδραση. Ὁ Χέγκελ κι ὁ Γερμανικὸς Ἰδεαλισμὸς ἦταν γενικὰ πολὺ οἰκεῖος σ' αὐτόν. Βλ. καὶ τὸν πρόλογο Γ. Σ. Νταλιάνη.

πιὸ κοντινὰ ἀντικείμενα, στὰ φετίχ, κατόπιν στοὺς μάγους, ἀργότερα ἀκόμη, στὰ μεγάλα φαινόμενα τῆς φύσης, τέλος στὰ ἄστρα, ἀλλὰ ἀποδίδοντάς την πάντα σὲ κάποιο πραγματικὸ καὶ ὁρατὸ ἀντικείμενο, ὅσο ἀπομακρυσμένο κι ἂν ἦταν. Σήμερα προϋποθέτει τὴν ὕπαρξη ἑνὸς πνευματικοῦ Θεοῦ, ἔξω-κοσμικοῦ, ἀόρατου. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, οἱ θεοί του ἦταν ὡς τώρα ὄντα περιορισμένα καὶ μερικά, μεταξὺ πολλῶν ἄλλων μὴ θεϊκῶν ὄντων, ποὺ δὲν ἦσαν προικισμένα μὲ τὴν παντοδυναμία ἀλλὰ ποὺ μολαταῦτα ὑπῆρχαν. Σήμερα θέτει γιὰ πρώτη φορὰ μιὰ καθολικὴ θεότητα: τὸ Ὂν τῶν Ὄντων, οὐσία καὶ δημιουργὸ ὅλων τῶν περιορισμένων καὶ μερικῶν ὄντων, τὴν καθολικὴ ψυχὴ ὅλου τοῦ σύμπαντος, τὸ Μέγα-Πᾶν. Νὰ λοιπὸν ποῦ ἀρχίζει ὁ ἀληθινὸς Θεὸς καὶ μαζὶ μ' αὐτὸν κι ἡ ἀληθινὴ θρησκεία.

Ὀφείλουμε νὰ ἐξετάσουμε τώρα τὴν διαδικασία μὲ τὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος ἔφτασε σ' αὐτὸ τὸ ἀποτέλεσμα, γιὰ νὰ ἀναγνωρίσουμε, μέσα στὴν ἴδια τὴν ἱστορικὴ καταγωγή του, τὴν ἀληθινὴ φύση τῆς θεότητας.

Ὅλο τὸ ζήτημα ἀνάγεται σ' αὐτὸ ἐδῶ· πῶς γεννιοῦνται στὸν ἄνθρωπο ἡ παράσταση τοῦ σύμπαντος κι ἡ ἰδέα τῆς ἑνότητάς του; Πρῶτα-πρῶτα, ἀρχίζουμε, λέγοντας ὅτι ἡ παράσταση τοῦ σύμπαντος δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει γιὰ τὸ ζῶο, γιατὶ δὲν εἶναι ἕνα ἀντικείμενο ποὺ δίνεται ἀμέσως ἀπ' τὶς αἰσθήσεις, ὅπως ὅλα τὰ πραγματικὰ ἀντικείμενα, μεγάλα ἢ μικρά, ποὺ ἀπὸ κοντὰ ἢ ἀπὸ μακριά, τὸ περιβάλλουν· εἶναι κάτι ἀφηρημένο καὶ πού, κατὰ συνέπεια, δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει παρὰ μόνο γιὰ τὴν ἀφαιρετικὴ ἱκανότητα, δηλαδὴ μόνο γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Ἂς ἐξετάσουμε λοιπὸν τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο σχηματίζεται στὸν ἄνθρωπο. Ὁ ἄνθρωπος βλέπει πῶς περιβάλλεται ἀπὸ ἐξωτερικὰ ἀντικείμενα: ὁ ἴδιος, ὡς ζωντανὸ σῶμα, εἶναι ἕνα (ἀπ' αὐτὰ) γιὰ τὴν δική του σκέψη. Ὅλ' αὐτὰ τὰ ἀντικείμενα, ποὺ μαθαίνει διαδοχικὰ καὶ ἀργὰ νὰ γνωρίζει, βρίσκονται μεταξύ τους, σὲ ἀμοιβαῖες, κανονικὲς σχέσεις, ποὺ ἀναγνωρίζει λίγο-πολύ· καὶ μολαταῦτα, παρὰ τὴν ὕπαρξη αὐτῶν τῶν σχέσεων, ποὺ τὰ συγγενεύουν χωρὶς νὰ τὰ ἑνώνουν ἢ νὰ τὰ συγχέουν σὲ ἕνα μόνο, αὐτὰ τ' ἀντικείμενα παραμένουν τὸ ἕνα ξέχωρα ἀπὸ τ' ἄλλο. Ὁ ἐξωτερικὸς κόσμος δὲν παρουσιάζει λοιπὸν στὸν ἄνθρωπο τίποτ' ἄλλο ἀπὸ μιὰ ἀναρίθμητη ποικιλία ἀντικειμένων, δράσεων καὶ σχέσεων, χωριστῶν καὶ διακριτῶν, χωρὶς τὴν παραμικρὴ ἐμφάνιση ἑνότητας· εἶναι μιὰ ἄπειρη ἀντιπαράθεση,

ὄχι ἕνα σύνολο. Ἀπὸ ποῦ προέρχεται τὸ σύνολο; Βρίσκεται στὴν σκέψη τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ νοημοσύνη τοῦ ἀνθρώπου εἶναι προικισμένη μ' αὐτὴ τὴν ἀφαιρετικὴ ἱκανότητα ποὺ τοῦ ἐπιτρέπει, ἀφοῦ διέτρεξε ἀργὰ καὶ ἐξέτασε χωριστὰ τὸ ἕνα μετὰ τὸ ἄλλο, μιὰ ποσότητα ἀντικειμένων, νὰ τ' ἀγκαλιάσει σὲ μιὰ ριπὴ ὀφθαλμοῦ μὲ μιὰ μόνη παράσταση, νὰ τὰ ἑνώσει σὲ μιὰ καὶ μόνη σκέψη. Εἶναι λοιπὸν ἡ σκέψη τοῦ ἀνθρώπου ποὺ δημιουργεῖ τὴν ἑνότητα καὶ ποὺ τὴν μεταφέρει μετὰ στὴν ποικιλία τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου.

Συνακόλουθα, αὐτὴ ἡ ἑνότητα εἶναι ἕνα ὄν, ὄχι συγκεκριμένο καὶ πραγματικό, μὰ ἀφηρημένο, ποὔχει δημιουργηθεῖ ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴν ἀφαιρετικὴ ἱκανότητα τοῦ ἀνθρώπου. Λέμε: ἀφαιρετικὴ ἱκανότητα, γιατὶ γιὰ νὰ ἑνωθοῦν τόσα διαφορετικὰ ἀντικείμενα σὲ μιὰ μόνο παράσταση στὴ σκέψη μας, ἡ τελευταία πρέπει νὰ κάνει ἀφαίρεση ὅλων αὐτῶν ποὺ συνιστοῦν τὴν διαφορά τους, δηλαδὴ τὴν χωριστὴ καὶ πραγματική τους ὕπαρξη καὶ νὰ μὴν κρατήσει παρὰ αὐτὸ ποὔχουν κοινό, ἀπ' ὅπου προκύπτει, ὅτι ὅσο πιὸ πολὺ μιὰ ἑνότητα, ποὺ σκεφτόμαστε, ἀγκαλιάζει τ' ἀντικείμενα, ὅσο πιὸ πολὺ ὑψώνεται κι ὅσο πιὸ πολὺ κρατάει τὸ κοινὸ αὐτὸ ποὺ συνιστᾶ τὸν θετικό της προσδιορισμό, τὸ περιεχόμενό της, τόσο πιὸ πολὺ γίνεται ἀφηρημένη καὶ γυμνὴ ἀπὸ πραγματικότητα. Ἡ ζωή, μ' ὅλες τὶς παροδικές της ὑπερβολὲς καὶ μεγενθύσεις βρίσκεται κάτω, μέσα στὴν ποικιλία· ὁ θάνατος, μὲ τὴν αἰώνια καὶ ἐξαίσια μονοτονία του βρίσκεται πάνω, μέσα στὴν ἑνότητα. Ἀνεβεῖτε πάντα ὅλο καὶ πιὸ ψηλά, μ' αὐτὴ τὴν δύναμη τῆς ἀφαίρεσης, ξεπεράστε τὸν γήϊνο κόσμο, ἀγκαλιάστε μὲ τὴν ἴδια σκέψη τὸν ἡλιακὸ κόσμο, φανταστῆτε αὐτὴ τὴν ἐξαίσια ἑνότητα: Τί θὰ σᾶς μείνει γιὰ νὰ τὴν γεμίσετε; Ὁ ἄγριος θἄταν πολὺ ἀμήχανος στὸ ν' ἀπαντήσει σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα. Ἀλλὰ θὰ ἀπαντήσουμε ἐμεῖς γι' αὐτόν· θὰ μείνει ἡ ὕλη μ' αὐτὸ ποὺ ἀποκαλοῦμε δύναμη ἀφαίρεσης, ἡ κινούμενη ὕλη μ' ὅλα τὰ ποικίλα της φαινόμενα, ὅπως τὸ φῶς, ἡ θερμότητα, ὁ ἠλεκτρισμὸς κι ὁ μαγνητισμός, ποὖναι, ὅπως ἀποδεικνύεται σήμερα, οἱ διάφορες ἐκδηλώσεις ἑνὸς καὶ τοῦ ἴδιου πράγματος. Ἀλλ' ἂν μὲ τὴν δύναμη αὐτῆς τῆς ἱκανότητας ἀφαίρεσης, ποὺ δὲν σταματᾶ μπροστὰ σὲ κανένα ὅριο, ἀνεβῆτε ἀκόμα πιὸ ψηλά, πάνω ἀπὸ τὸ ἡλιακό σας σύστημα, καὶ ξαναενώσετε μέσα στὴν σκέψη σας ὄχι μόνο αὐτὰ τὰ ἑκατομμύρια ἡλίων ποὺ βλέπετε νὰ λάμπουν στὸ στερέωμα, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ μιὰ ἀπειρία ἄλλων ἡ-

λιακῶν συστημάτων, ποὺ δὲν βλέπουμε καὶ δὲν θὰ δοῦμε ποτέ, ἀλλὰ τῶν ὁποίων τὴν ὕπαρξη ὑποθέτουμε, γιατὶ ἡ σκέψη μας, ἀπὸ αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγο, ὅτι δὲν γνωρίζει κανένα ὅριο στὴν ἀφαιρετική της δράση, ἀρνεῖται νὰ πιστέψει ὅτι τὸ σύμπαν, δηλαδὴ ἡ ὁλότητα ὅλων τῶν ὑπαρχόντων κόσμων μπορεῖ νἄχει ἕνα ὅριο ἢ ἕνα τέλος· κατόπιν κάνοντας ἀφαίρεση, πάντα μὲ τὴν σκέψη μας, τῆς ἰδιαίτερης ὕπαρξης καθενὸς ἀπ' αὐτοὺς τοὺς ὑπάρχοντες κόσμους, ἂν προσπαθήσετε νὰ παραστήσετε τὴν ἑνότητα αὐτοῦ τοῦ ἄπειρου σύμπαντος, τί θὰ μείνει γιὰ νὰ τὴν καθορίσει καὶ νὰ τὴν γεμίσει; Μιὰ μόνη λέξη, μιὰ μόνη ἀφαίρεση: τὸ ἀπροσδιόριστο Ὄν, δηλαδὴ ἡ ἀκινησία, τὸ κενό, τὸ ἀπόλυτο μηδέν: ὁ Θεός.

Ὁ Θεὸς εἶναι ἑπομένως ἡ ἀπόλυτη ἀφαίρεση, εἶναι τὸ ἰδιαίτερο προϊὸν τῆς ἀνθρώπινης σκέψης, πού, ὡς ἀφαιρετικὴ δύναμη, ἔχοντας ξεπεράσει ὅλα τὰ γνωστὰ ὄντα, ὅλους τοὺς ὑπάρχοντες κόσμους καὶ ὄντας ἀπαλλαγμένη μ' αὐτὸ ἀκριβῶς ἀπὸ κάθε πραγματικὸ περιεχόμενο, φτάνοντας νὰ μὴν εἶναι τίποτ' ἄλλο ἀπὸ τὸν ἀπόλυτο κόσμο, στέκεται μπροστὰ στὸν ἑαυτό της, χωρὶς νὰ τὸν γνωρίζει ὡστόσο μέσα σ' αὐτὴν τὴν αἰθέρια γυμνότητα ὡς τὸ μοναδικὸ κι ὑπέρτατο Ὄν. Θὰ μποροῦσε νὰ μᾶς πεῖ κανείς, ὅτι ἀφοῦ ἔχουμε ἐπικυρώσει ἐμεῖς οἱ ἴδιοι, στὶς προηγούμενες σελίδες μας, τὴν πραγματικὴ ἑνότητα τοῦ σύμπαντος κι ἀφοῦ τὴν ἔχουμε ὁρίσει σὰν τὴν συμπαντικὴ ἀλληλεγγύη καὶ σὰν τὴν παντοδύναμη ἑνότητα ποὺ κυβερνᾶ ὅλα τὰ πράγματα καὶ γίνεται αἰσθητὴ λίγο - πολὺ ἀπ' ὅλα τὰ ζωντανὰ ὄντα, πῶς ἔχουμε τώρα τὸ θάρρος νὰ θέλουμε νὰ τὴν ἀρνηθοῦμε; Ἀλλὰ δὲν τὴν ἀρνούμαστε καθόλου, ἰσχυριζόμαστε μονάχα ὅτι μεταξὺ αὐτῆς τῆς πραγματικῆς συμπαντικῆς ἑνότητας καὶ τῆς ἰδεατῆς ἑνότητας ποὺ ἀναζητεῖται καὶ δημιουργεῖται διαμέσου τῆς ἀφαιρετικῆς ὁδοῦ, διαμέσου τῆς μεταφυσικῆς, τόσο τῆς θρησκευτικῆς ὅσο καὶ τῆς φιλοσοφικῆς, δὲν ὑπάρχει τίποτα τὸ κοινό. Ἔχουμε ὁρίσει τὴν πρώτη ὡς τὸ ἀπροσδιόριστο ἄθροισμα τῶν ὄντων, ἢ μᾶλλον τῶν πραγματικῶν ὄντων, ἢ ἐκεῖνο τῶν ἀένναων δράσεων καὶ ἀντιδράσεών τους, πού, συνδυαζόμενες σὲ μιὰ μόνο κίνηση, συνιστοῦν, ἔχουμε πεῖ, αὐτὸ ποὺ ἀποκαλεῖ κανεὶς συμπαντικὴ ἀλληλεγγύη καὶ αἰτιότητα, κι ἔχουμε προσθέσει ὅτι ἐννοοῦμε αὐτὴ τὴν ἀλληλεγγύη, ὄχι ὡς ἀπόλυτη καὶ πρωταρχικὴ αἰτία, ἀλλὰ ὁλότελα ἀντίθετα σὰ μία ἀπόρροια, παραγόμενη καὶ ἀναπαραγόμενη πάντα ἀπὸ τὴν

ταυτόχρονη δράση όλων τῶν ἰδιαίτερων αἰτιῶν, δράση ποὺ συνιστᾶ ἀκριβῶς τὴν συμπαντικὴ ἑνότητα, πάντοτε δημιουργὸ καὶ πάντοτε δημιουργούμενη. 'Αφοῦ τὄχουμε προσδιορίσει ἔτσι, πιστεύουμε ὅτι μποροῦμε νὰ ποῦμε, χωρὶς νὰ φοβούμαστε, ἀπὸ δῶ καὶ πέρα, καμμιὰ παρεξήγηση, ὅτι αὐτὴ ἡ συμπαντικὴ αἰτιότητα δημιουργεῖ τοὺς κόσμους καὶ μολονότι εἴχαμε φροντίσει νὰ προσθέσουμε ὅτι τὸ κάνει χωρὶς νὰ πρέπει νὰ ὑπάρχει ἀπὸ μέρους της καμμιὰ προηγούμενη σκέψη ἢ θέληση, κανένα σχέδιο, καμμιὰ δυνατὴ πρόβλεψη ἢ προκαθορισμὸς (γιατὶ ἡ ἴδια δὲν ἔχει πέρα ἀπὸ τὴν ἀκατάπαυστη πραγματοποίησή της καμμιὰ ὕπαρξη, οὔτε προηγούμενη οὔτε χωριστὴ καὶ δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπὸ μιὰ ἀπόλυτη ἀπόρροια), ἀναγνωρίζουμε τώρα ὅτι αὐτὴ ἡ ἔκφραση δὲν εἶναι οὔτε εὐτυχής, οὔτε ἀκριβὴς καὶ ὅτι παρ' ὅλες αὐτὲς τὶς πρόσθετες ἐξηγήσεις μπορεῖ ἀκόμη νὰ δώσει ἔδαφος σὲ παρεξηγήσεις, ὅσο συνηθίζουμε νὰ προσδίδουμε σ' αὐτὴ τὴ λέξη, δ η μ ι ο υ ρ γ ί α, τὴν ἰδέα ἑνὸς δημιουργοῦ συνειδητοῦ τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ χωρισμένου ἀπὸ τὸ ἔργο του. Θὰ ὀφείλαμε νὰ ποῦμε ὅτι κάθε κόσμος, κάθε ὄν, ἀσυνείδητα κι ἀθέλητα, παράγεται, γεννιέται, ἀναπτύσσεται, ζεῖ καὶ πεθαίνει μετασχηματιζόμενο σ' ἕνα νέο ὂν μέσα καὶ κάτω ἀπὸ τὴν παντοδύναμη, ἀπόλυτη ἐπίδραση τῆς συμπαντικῆς ἀλληλεγγύης καὶ θὰ προσθέσουμε τώρα, γιὰ νὰ ἐξατομικεύσουμε ἀκόμη καλύτερα τὴ σκέψη μας, ὅτι ἡ πραγματικὴ ἑνότητα τοῦ σύμπαντος δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπὸ τὴν ἀπόλυτη ἀλληλεγγύη καὶ ἀπειρότητα τῶν πραγματικῶν του μετασχηματισμῶν, γιατὶ ὁ ἀκατάπαυστος μετασχηματισμὸς τοῦ κάθε ἰδιαίτερου ὄντος συνιστᾶ τὴν ἀληθινή, τὴν μοναδικὴ πραγματικότητα τοῦ καθενός, γιατὶ τὸ σύμπαν δὲν εἶναι παρὰ μιὰ ἱστορία χωρὶς ὅρια, χωρὶς ἀρχὴ καὶ χωρὶς τέλος.

Οἱ λεπτομέρειες εἶναι ἄπειρες. Δὲν θὰ ἐπιτραπεῖ ποτὲ στὸν ἄνθρωπο νὰ γνωρίσει παρὰ ἕνα ἄπειρα μικρὸ μέρος. 'Ο ἔναστρος οὐρανός μας μὲ τὸ πλῆθος τῶν ἥλιων του, δὲν σχηματίζει παρὰ ἕνα ἀνεπαίσθητο σημεῖο μέσα στὴν ἀπεραντοσύνη τοῦ διαστήματος πού, καὶ ἂν ἀκόμη τὸ ἀγκαλιάσουμε μὲ τὸ βλέμμα, δὲν θὰ ξέρουμε ποτὲ σχεδὸν τίποτα. 'Αναγκαζόμαστε νὰ ἱκανοποιούμαστε μὲ τὸ νὰ γνωρίζουμε λίγο τὸ ἡλιακό μας σύστημα, τοῦ ὁποίου ὀφείλουμε νὰ ὑποθέσουμε τὴν πλήρη ἁρμονία μὲ τὸ ὑπόλοιπο σύμπαν γιατὶ ἂν αὐτὴ ἡ ἁρμονία δὲν ὑπῆρχε, θἄπρεπε ἢ νὰ ἐγκαθιδρυθεῖ ἢ ὁ ἡλιακός μας κόσμος θὰ ἐξαφανιζόταν. 'Αρχί

ζουμε ἤδη ν' ἀναγνωρίζουμε πολὺ καλὰ αὐτὸ τὸ τελευταῖο ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς οὐράνιας μηχανικῆς κι ἀρχίζουμε νὰ τὸ ἀναγνωρίζουμε ἀπὸ φυσική, χημική, ἀκόμη καὶ βιολογικὴ ἄποψη. Ἡ ἐπιστήμη μας πολὺ δύσκολα θὰ πάει πέρ' ἀπ' αὐτό. Ἂν θέλουμε μιὰ πιὸ συγκεκριμένη γνώση ὀφείλουμε νὰ κρατηθοῦμε στὴν γήινη σφαίρα μας. Ξέρουμε ὅτι ἔχει γεννηθεῖ μέσα στὸν χρόνο καὶ δεχόμαστε ὅτι δὲν ξέρουμε σὲ πόσους αἰῶνες, θἄναι καταδικασμένη νὰ ἐξαφανιστεῖ, ὅπως γεννιέται κι ἐξαφανίζεται, ἢ μᾶλλον μετασχηματίζεται κάθε τι ποὺ ὑπάρχει.

Πῶς ἡ γήινη σφαίρα μας, ποὺ ἦταν ἀρχικὰ μιὰ καιόμενη καὶ ἀεριώδης μάζα, πιὸ ἐλαφριὰ κι ἀπ' τὸν ἀέρα, συμπυκνώθηκε, ψύχθηκε, διαμορφώθηκε; Ἀπὸ ποιὰ τεράστια σειρὰ γεωλογικῶν ἐξελίξεων πέρασε, προτοῦ μπορέσει νὰ δημιουργήσει στὴν ἐπιφάνειά της ὅλο αὐτὸ τὸν ἄπειρο πλοῦτο τῆς ὀργανικῆς ζωῆς, ἀπὸ τὸ πρῶτο καὶ πιὸ ἁπλὸ κύτταρο ὡς τὸν ἄνθρωπο; Πῶς μετασχηματίστηκε καὶ συνεχίζει ν' ἀναπτύσσεται μέσα στὸν ἱστορικὸ καὶ κοινωνικὸ κόσμο τοῦ ἀνθρώπου; Ποιό εἶναι τὸ τέρμα πρὸς τὸ ὁποῖο βαδίζουμε, σπρωγμένοι ἀπ' αὐτὸν τὸν ὕπατο καὶ μοιραῖο νόμο τοῦ ἀκατάπαυστου μετασχηματισμοῦ; Νὰ ποιὰ εἶναι τὰ μόνα ἐρωτήματα ποὺ μᾶς εἶναι προσιτά, τὰ μόνα ποὺ μποροῦν καὶ ποὺ πρέπει πραγματικὰ νὰ υἱοθετηθοῦν, νὰ μελετηθοῦν μὲ λεπτομέρεια καὶ νὰ λυθοῦν ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο. Μὴ σχηματίζοντας, ὅπως ἔχουμε ἤδη πεῖ, παρὰ ἕνα ἀνεπαίσθητο σημεῖο μέσα στὸ ἀπεριόριστο καὶ ἀπροσδιόριστο σύστημα τοῦ σύμπαντος, προσφέρουν μολαταῦτα στὸ πνεῦμα μας ἕνα πραγματικὸ ἄπειρο κόσμο, ὄχι μὲ τὴ θεϊκὴ ἔννοια, τὴν ἀφηρημένη ἔννοια αὐτῆς τῆς λέξης, ὄχι τὸ ὑπέρτατο ὄν, δημιουργημένο ἀπὸ τὴν θρησκευτικὴ ἀφαίρεση' ἄπειρο, ἀντίθετα, ἀπ' τὸν πλοῦτο τῶν λεπτομερειῶν του ποὺ καμμιὰ παρατήρηση, οὔτε καμμιὰ ἐπιστήμη δὲν θὰ μπορέσει ποτὲ νὰ ἐξαντλήσει.

Καὶ γιὰ νὰ γνωρίσουμε αὐτὸν τὸν κόσμο, τὸν δικό μας ἄπειρο κόσμο, μόνη ἡ ἀφαίρεση δὲν ἀρκεῖ. Θὰ μᾶς ὁδηγοῦσε ξανὰ στὸ Θεό, τὸ ὑπέρτατο Ὄν, στὸ μηδέν. Πρέπει, ἐνῶ ἐφαρμόζουμε αὐτὴ τὴν ἱκανότητα ἀφαίρεσης, χωρὶς τὴν ὁποία δὲν θὰ μπορούσαμε ποτὲ νὰ ὑψωθοῦμε ἀπὸ μιὰ κατώτερη τάξη πραγμάτων σὲ μιὰ τάξη ἀνώτερη, οὔτε κατὰ συνέπεια νὰ καταλάβουμε τὴν φυσικὴ ἱεραρχία τῶν ὄντων' πρέπει, λέμε, τὸ πνεῦμα μας νὰ βυθιστεῖ μὲ σεβασμὸ καὶ ἀγάπη στὴν μικροσκοπικὴ ἐξέταση τῶν λεπτομερειῶν καὶ

τῶν ἄπειρα μικρῶν, χωρὶς τὰ ὁποῖα δὲν θὰ καταλάβουμε ποτὲ τὴν ζωντανὴ πραγματικότητα τῶν ὄντων. Εἶναι λοιπὸν μόνο μὲ τὴν ἕνωση αὐτῶν τῶν δύο ἱκανοτήτων, αὐτῶν τῶν δύο φαινομενικὰ τόσο ἀντίθετων τάσεων: τῆς ἀφαίρεσης καὶ τῆς προσεκτικῆς, εὐσυνείδητης καὶ ὑπομονετικῆς ἀνάλυσης τῶν λεπτομερειῶν, ποὺ μποροῦμε νὰ ὑψωθοῦμε στὴν πραγματικὴ σύλληψη τοῦ κόσμου μας, ἄπειρου ὄχι ἐξωτερικὰ ἀλλὰ ἐσωτερικά, καὶ νὰ σχηματίσουμε μιὰ κάποια ἱκανοποιητικὴ ἰδέα τοῦ σύμπαντός μας γιὰ μᾶς, τῆς γήινης μας σφαίρας, ἤ, ἂν θέλετε ἐπίσης, τοῦ ἡλιακοῦ μας συστήματος. Εἶναι λοιπὸν κατάφωρο ὅτι ἂν τὸ αἴσθημά μας καὶ ἡ φαντασία μας μποροῦν νὰ μᾶς δώσουν μιὰ εἰκόνα, μιὰ παράσταση ἀναγκαστικὰ λίγο ἢ πολὺ ψευδῆ αὐτοῦ τοῦ κόσμου, ἂν μποροῦν ἀκόμα μ' ἕνα εἶδος διαισθητικῆς ἀποκάλυψης νὰ μᾶς παραστήσουν μιὰ σκιά, ἕνα φαινόμενο ποὺ ἀπέχει ἀπὸ τὴν πραγματικότητα, μόνο ἡ ἐπιστήμη εἶναι κείνη ποὺ θὰ μπορέσει νὰ μᾶς δώσει τὴν ἀλήθεια καθαρὴ καὶ ὁλόκληρη.

Ποιά εἶναι λοιπὸν αὐτὴ ἡ ἐπιτακτικὴ περιέργεια ποὺ σπρώχνει τὸν ἄνθρωπο ν' ἀναγνωρίσει τὸν κόσμο ποὺ τὸν περιβάλλει, νὰ κυνηγήσει μ' ἕνα ἀκάματο πάθος τὰ μυστικὰ αὐτῆς τῆς φύσης, τῆς ὁποίας εἶναι, πάνω σ' αὐτὴ τὴ γῆ, τὸ τελευταῖο καὶ πιὸ τέλειο προϊόν; Αὐτὴ ἡ περιέργεια εἶναι ἁπλὴ πολυτέλεια, ἕνα εὐχάριστο πέρασμα τοῦ χρόνου, ἢ μήπως εἶναι μᾶλλον μιὰ ἀπὸ τὶς βασικὲς ἀναγκαιότητες, ποὔναι σύμφυτες μὲ τὸ εἶναι του; Δὲν διστάζουμε νὰ τὸ ποῦμε ὅτι ἀπ' ὅλες τὶς ἀναγκαιότητες ποὺ συνιστοῦν τὴν ἰδιαίτερή του φύση, εἶναι ἡ πιὸ ἀνθρώπινη κι ὅτι δὲν γίνεται πραγματικὰ ἄνθρωπος, δὲν διακρίνεται ἀποτελεσματικὰ ἀπ' ὅλα τὰ ζῶα τῶν ἄλλων εἰδῶν, παρὰ μ' αὐτὴν τὴν ἀνεξάλειπτη ἀνάγκη τῆς γνώσης. Γιὰ νὰ πραγματωθεῖ στὴν πληρότητα τοῦ εἶναι του, ἔχουμε πεῖ, ὁ ἄνθρωπος πρέπει ν' ἀναγνωρίσει τὸν ἑαυτό του, καὶ δὲν θὰ τὸν ἀναγνωρίσει ποτὲ πραγματικά, ὅσο δὲν θ' ἀναγνωρίζει πραγματικὰ τὴν φύση ποὺ τὸν ἀγκαλιάζει καὶ τῆς ὁποίας εἶναι τὸ προϊόν. Ἐκτὸς ἂν παραιτηθεῖ ἀπὸ τὴν ἀνθρωπιά του, ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ γνωρίσει, πρέπει νὰ διαπεράσει μὲ τὴν σκέψη του ὅλον τὸν ὁρατὸ κόσμο, καί, χωρὶς νὰ ἐλπίζει ποτὲ νὰ φτάσει στὸ βάθος, νὰ βαθαίνει ὅλο καὶ περισσότερο τὸν συντονισμό του καὶ τοὺς φυσικοὺς νόμους, γιατὶ ἡ ἀνθρωπιά του δὲν ὑπάρχει παρὰ μόνο μ' αὐτὸ τὸ τίμημα. Τοῦ χρειάζεται ν' ἀναγνωρίσει ὅλες τὶς

κατώτερες, προγενέστερες καὶ σύγχρονες μ' αὐτὸν περιοχές, ὅλες τὶς μηχανικές, φυσικές, χημικές, γεωλογικές, ὀργανικὲς ἐξελίξεις σ' ὅλους τοὺς βαθμοὺς ἀνάπτυξης τῆς φυτικῆς καὶ ζωϊκῆς ζωῆς, δηλαδή, ὅλες τὶς αἰτίες καὶ τὶς συνθῆκες τῆς γένεσης καὶ τῆς ὕπαρξής του, γιὰ νὰ μπορέσει νὰ καταλάβει τὴν ἰδιαίτερη φύση του καὶ τὴν ἀποστολή του πάνω σ' αὐτὴν τὴν γῆ, τὴν μοναδικὴ πατρίδα καὶ σκηνή του, γιὰ νὰ μπορέσει, μέσα σ' αὐτὸν τὸν κόσμο τῆς τυφλῆς ἀναγκαιότητας, νὰ ἐγκαινιάσει τὸ βασίλειο τῆς ἐλευθερίας.

Αὐτὸ εἶναι τὸ καθῆκον τοῦ ἀνθρώπου· εἶναι ἀνεξάντλητο. εἶναι ἄπειρο καὶ πολὺ ἐπαρκὲς γιὰ νὰ ἱκανοποιήσει τὰ πιὸ φιλόδοξα πνεύματα καὶ καρδιές. Ὄντας προσωρινὸς καὶ ἀνεπαίσθητος στὴ μέση τοῦ χωρὶς ἀκτὲς ὠκεανοῦ τοῦ συμπαντικοῦ μετασχηματισμοῦ, μὲ μιὰ ἀνόθευτη αἰωνιότητα πίσω του καὶ μιὰν ἄγνωστη αἰωνιότητα μπροστά του, ὁ σκεπτόμενος ἄνθρωπος, ὁ δραστήριος ἄνθρωπος, ὁ ἄνθρωπος ποὺ ἔχει συνείδηση τῆς ἀνθρώπινης ἀποστολῆς του, παραμένει ὑπερήφανος καὶ ἤρεμος στὸ συναίσθημα τῆς ἐλευθερίας του ποὺ καταχτᾶ ὁ ἴδιος, διαφωτίζοντας, βοηθώντας, χειραφετώντας, ἐπαναστατικοποιώντας, στὴν ἀνάγκη, τὸν κόσμο γύρω του. Νὰ ποιά εἶναι ἡ παρηγοριά του, ἡ ἀμοιβή του κι ὁ μοναδικός του παράδεισος. Ἂν ὕστερ' ἀπ' αὐτὸ τοῦ ζητήσουμε τὴν βαθύτερη σκέψη του καὶ τὴν τελευταία του λέξη πάνω στὴν πραγματικὴ ἑνότητα τοῦ σύμπαντος, θὰ μᾶς πεῖ ὅτι εἶναι ὁ αἰώνιος καὶ καθολικὸς μετασχηματισμός, μιὰ κίνηση χωρὶς ἀρχή, χωρὶς ὅρια καὶ χωρὶς τέλος. Εἶναι ἑπομένως τὸ ἀπόλυτα ἀντίθετο κάθε Πρόνοιας, ἡ ἄρνηση τοῦ Θεοῦ. Σ' ὅλες τὶς θρησκεῖες ποὺ μοιράζονται τὸν κόσμο καὶ ποὺ κατέχουν μιὰ κάπως ἀνεπτυγμένη θεολογία — ἐκτὸς ὡστόσο ἀπὸ τὸν Βουδδισμό, τοῦ ὁποίου ἡ διδασκαλία ξενίζει καὶ ποὺ κατὰ τ' ἄλλα ἀκατάληπτη σὲ μερικὲς ἑκατοντάδες ἑκατομμυρίων ὀπαδῶν, ἐγκαθιδρύει μιὰ θρησκεία χωρὶς Θεὸ — σ' ὅλα τὰ συστήματα τῆς μεταφυσικῆς, ὁ Θεὸς μᾶς ἐμφανίζεται πρὶν ἀπ' ὅλα σὰν ἕνα ὑπέρτατο ὄν, ποὺ αἰώνια προϋπάρχει καὶ προκαθορίζει, ποὺ περιέχει τὸν ἑαυτό του, ποὔναι τὸ ἴδιο ἡ γενεσιουργὸς σκέψη καὶ θέληση κάθε ὕπαρξης καὶ προγενέστερο ἀπὸ κάθε ὕπαρξη· πηγὴ καὶ αἰώνια αἰτία κάθε δημιουργίας, ἀκίνητο καὶ συνεχῶς ἴσο μὲ τὸν ἑαυτό του, μέσα στὴν καθολικὴ κίνηση τῶν δημιουργημένων κόσμων. Αὐτὸς ὁ Θεός, τὄχουμε πεῖ, δὲν βρίσκεται μέσα στὸ πρα-

γματικό σύμπαν, τουλάχιστο σ' αὐτὸ τὸ μέρος τοῦ σύμπαντος ποὺ μπορεῖ νὰ φτάσει ὁ ἄνθρωπος. Ἄρα μὴ μπορώντας νὰ τὸν συναντήσει πέρ' ἀπ' τὸν ἑαυτό του, ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ τὸν βρεῖ στὸν ἑαυτό του. Πῶς τὸν ἀναζητᾶ; Κάνοντας ἀφαίρεση ὅλων τῶν ζωντανῶν καὶ ἀληθινῶν πραγμάτων, ὅλων τῶν ὁρατῶν, γνωστῶν κόσμων. Ἀλλ' ἔχουμε δεῖ ὅτι στὸ τέλος αὐτοῦ τοῦ στείρου ταξιδιοῦ, ἡ ἀφαιρετικὴ ἱκανότητα καὶ δράση τοῦ ἀνθρώπου δὲν συναντᾶ παρὰ ἕνα μόνο ἀντικείμενο: τὸν ἑαυτό της, ἀλλ' ἀπαλλαγμένο ἀπὸ κάθε περιεχόμενο καὶ στερημένο ἀπὸ κάθε κίνηση, μπροστὰ στὴν ἔλλειψη γιὰ ὑπέρβαση ὁποιουδήποτε πράγματος, αὐτὴ τὴν ἴδια ὡς ἀφαίρεση, ὡς ὂν ἀπόλυτα ἀκίνητο καὶ ἀπόλυτα κενό. Θὰ λέγαμε τὸ ἀπόλυτο Μηδέν, ἀλλ' ἡ θρησκευτικὴ φαντασία λέει: τὸ ὑπέρτατο Ὄν, ὁ Θεός.

Ἐξάλλου, ὅπως τὄχουμε ἤδη παρατηρήσει, παρακινεῖται νὰ τὸ κάνει παίρνοντας παράδειγμα ἀπὸ τὴν διαφορὰ ἢ ἀκόμη τὴν ἀντίθεση ποὺ ἡ στόχαση, ἤδη ἀνεπτυγμένη σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, ἀρχίζει νὰ ἐγκαθιδρύει μεταξὺ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἀνθρώπου (τοῦ σώματός του) καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ του κόσμου (συμπεριλαμβανομένης τῆς σκέψης καὶ τῆς θέλησής του): τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς. Ἀγνοώντας φυσικὰ ὅτι αὐτὴ ἡ τελευταία δὲν εἶναι τίποτα (ἄλλο) ἀπὸ τὸ προϊὸν καὶ τὴν τελευταία ἔκφραση, πάντα ἀνανεούμενη, πάντα ἀναπαραγόμενη, τοῦ ἀνθρώπινου ὀργανισμοῦ, βλέποντας ἀντίθετα, ὅτι στὴν καθημερινὴ ζωή, τὸ σῶμα φαίνεται πάντα νὰ ὑπακούει στὶς ὑποδείξεις τῆς σκέψης καὶ τῆς θέλησης· ὑποθέτοντας κατὰ συνέπεια ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι, ἂν ὄχι ὁ δημιουργός, τουλάχιστον πάντα ὁ κύριος τοῦ σώματος, στὸ ὁποῖο δὲν θ' ἀνέθετε τότε ἄλλη ἀποστολὴ ἀπὸ κείνη τοῦ νὰ τὴν ὑπηρετεῖ καὶ νὰ τὴν ἐκφράζει, ὁ θρησκευόμενος ἄνθρωπος, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ ἀφαιρετική του ἱκανότητα φτάνει, μὲ τὸν τρόπο ποὔχουμε ἤδη περιγράψει, στὴν σύλληψη τοῦ καθολικοῦ καὶ ὑπέρτατου ὄντος, ποὺ δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο, ἔχουμε ἀποδείξει, ἀπ' αὐτὴ τὴν δύναμη ἀφαίρεσης ποὔχει τεθεῖ στὸν ἑαυτό της ὡς ἀντικείμενο, τὴν κάνει φυσιολογικὴ ψυχὴ ὅλου τοῦ σύμπαντος, Θεό.

Εἶναι ἔτσι ποὺ ὁ ἀληθινὸς Θεός, τὸ ἀπόλυτο, αἰώνιο, ἀκίνητο ὄν, δημιουργημένο ἀπὸ τὴν διπλὴ δράση τῆς θρησκευτικῆς φαντασίας καὶ τῆς ἀφαιρετικῆς ἱκανότητας τοῦ ἀνθρώπου, τέθηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία. Ἀλλ' ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ γνωρίστηκε καὶ τέθηκε ἔτσι, ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος ξεχνᾶ ἢ μᾶλλον ἀγνοεῖ τὴν ἴδια του τὴν διανοη-

τική δραστηριότητα, πού μόλις τόχει δημιουργήσει καὶ δὲν ἀναγνωρίζεται καθόλου μέσα στὴν δική του δημιουργία: τὴν καθολικὴ ἀφαίρεση, γίνεται ἀντικείμενο λατρείας. Οἱ ρόλοι ἀμέσως θ' ἀλλάξουν: τὸ δημιούργημα γίνεται ὁ ὑποτιθέμενος δημιουργὸς κι ὁ ἀληθινὸς δημιουργός, ὁ ἄνθρωπος, παίρνει τὴν θέση του μεταξὺ τῶν ἄλλων ἄθλιων δημιουργημάτων, σὰν ἕνα φτωχὸ δημιούργημα μόλις λίγο προνομιοῦχο. Μόλις ἐμφανίζεται ὁ Θεός, ἡ διαδοχικὴ καὶ προοδευτικὴ ἀνάπτυξη τῶν διάφορων θεολογιῶν ἐξηγεῖται φυσιολογικὰ σὰν ἀντανάκλαση τῆς ἀνάπτυξης τῆς ἀνθρωπότητας στὴν ἱστορία. Γιατὶ ἀπὸ τὴ στιγμὴ πού ἡ ἰδέα ἑνὸς ἀφύσικου κι ὑπέρτατου ὄντος κυριαρχήσει στὴν φαντασία τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἐγκαθιδρυθεῖ στὴν θρησκευτική του πεποίθηση, στὸ σημεῖο πού ἡ πραγματικότητα αὐτοῦ τοῦ ὄντος νὰ τοῦ φαίνεται πιὸ σίγουρη ἀπὸ κείνη τῶν ἀληθινῶν πραγμάτων πού βλέπει καὶ πιάνει μὲ τὰ δάχτυλά του, ἀποτελεῖ κάτι φυσικό, ἀναγκαῖο, ὅτι αὐτὴ ἡ ἰδέα γίνεται ἡ κύρια βάση κάθε ἀνθρώπινης ὕπαρξης, τὴν ὁποία τροποποιεῖ, τὴν διαπερνᾶ καὶ τὴν κυριαρχεῖ ἀποκλειστικὰ καὶ μὲ τρόπο ἀπόλυτο. Τὸ ὑπέρτατο ὂν ἐμφανίζεται ἀμέσως ὡς ὁ ἀπόλυτος κύριος, ὡς ἡ σκέψη, ἡ θέληση, ἡ πηγή, ὡς ὁ δημιουργὸς κι ὁ ρυθμιστὴς ὅλων τῶν πραγμάτων· τίποτα δὲν θὰ μποροῦσε ν' ἀνταγωνιστεῖ μ' αὐτό, καὶ κάθε τι ὀφείλει νὰ ἐξαφανιστεῖ μπροστὰ στὴν παρουσία του, ἐνῶ ἡ ἀλήθεια κάθε πράγματος δὲν βρίσκεται παρὰ σ' αὐτὸ μόνο, καὶ κάθε ἰδιαίτερο ὄν, ὁσοδήποτε ἰσχυρὸ κι ἂν ἐμφανίζεται, συμπεριλαμβανόμενου τοῦ ἴδιου τοῦ ἀνθρώπου, δὲν μπορεῖ ἀπὸ δῶ καὶ πέρα νὰ ὑπάρχει παρὰ μόνο χάρη στὸ θεϊκὸ προνόμιο, πράγμα πού ἐξάλλου εἶναι ἐντελῶς λογικό, ἀφοῦ ἀλλιῶς ὁ Θεὸς δὲν θἆταν καθόλου τὸ ὑπέρτατο ὄν, τὸ παντοδύναμο, τὸ ἀπόλυτο, δηλαδὴ δὲν θὰ ὑπῆρχε καθόλου.

'Απὸ τότε, μὲ μιὰ φυσικὴ συνέπεια, ὁ ἄνθρωπος ἀποδίδει στὸν Θεὸ ὅλες τὶς ἰδιότητες, ὅλες τὶς δυνάμεις, ὅλες τὶς ἀρετὲς πού ἀνακαλύπτει διαδοχικὰ εἴτε στὸν ἑαυτό του, εἴτε πέρ' ἀπὸ τὸν ἑαυτό του. Ἔχουμε δεῖ ὅτι, τεθειμένος ὡς ὑπέρτατο ὂν καὶ μὴ ὄντας τίποτα (ἄλλο) στὴν πραγματικότητα, ἀπὸ τὴν καθολικὴ ἀφαίρεση, ὁ Θεὸς εἶναι ἀπόλυτα κενὸς ἀπὸ κάθε προσδιορισμὸ καὶ κάθε περιεχόμενο, γυμνὸς καὶ οὐτιδανὸς ὡς τὸ μηδέν, καὶ ὡς τέτοιος, γεμίζει καὶ πλουτίζεται ἀπ' ὅλες τὶς πραγματικότητες τοῦ ὑπαρκτοῦ κόσμου, τοῦ ὁποίου δὲν εἶναι τίποτα (ἄλλο) ἀπὸ μιὰ ἀφαίρεση, ἀλλὰ τοῦ ὁποίου ἐμφανίζεται στὴν θρησκευτικὴ

φαντασία ὡς ὁ Κύριος καὶ Ἀφέντης, ἀπ' ὅπου ἀπορρέει ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι ὁ ἀπόλυτος ἀπογυμνωτής κι ὅτι — ἀφοῦ ὁ ἀνθρωπομορφισμὸς εἶναι ἡ ἴδια ἡ οὐσία κάθε θρησκείας — ὁ οὐρανός, ἡ κατοικία τῶν ἀθάνατων Θεῶν, δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο ἀπὸ 'να ἄπιστο κάτοπτρο ποὺ ἀντανακλάει πίσω στὸν ἄνθρωπο ποὺ πιστεύει, τὴν ἴδια του τὴν εἰκόνα, ἀντεστραμμένη καὶ μεγενθυμένη.

Γιατὶ ἡ δράση τῆς θρησκείας δὲν συνίσταται μόνο στὸ ὅτι παίρνει ἀπὸ τὴν γῆ τὰ πλούτη καὶ τὶς φυσικὲς δυνάμεις καὶ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο τὶς ἱκανότητες καὶ τὶς ἀρετές του, στὸν βαθμὸ ποὺ αὐτὸς τὶς βρίσκει μέσα στὴν ἱστορική του ἀνάπτυξη, γιὰ νὰ τὶς μετασχηματίσει στὸν οὐρανὸ σὲ ἀναρίθμητες θεῖες ἰδιότητες καὶ ὄντα. Πραγματώνοντας αὐτὸ τὸν μετασχηματισμό, ἀλλάζει ριζικὰ τὴν φύση αὐτῶν τῶν δυνάμεων κι αὐτῶν τῶν ἰδιοτήτων, τὶς ψευτίζει, τὶς διαφθείρει, τοὺς δίνει μιὰ ἀνάπτυξη διαμετρικὰ ἀντίθετη μὲ τὴν ἀρχέγονη κατεύθυνσή τους.

Ἔτσι εἶναι ποὺ ἡ ἀνθρώπινη λογική, τὸ μόνο ὄργανο ποὺ κατέχουμε γιὰ νὰ γνωρίσουμε τὴν ἀλήθεια, γινόμενη λογικὴ θεϊκή, γίνεται ἀκατανόητη γιὰ μᾶς καὶ ἐπιβάλλεται στοὺς πιστοὺς της ὡς ἡ ἀποκάλυψη τοῦ παράλογου. Ἔτσι εἶναι ποὺ ὁ σεβασμὸς τοῦ οὐρανοῦ μεταφράζεται σὲ περιφρόνηση γιὰ τὴν Γῆ κι ἡ λατρεία τῆς θεότητας σὲ ὑποτίμηση τῆς ἀνθρωπότητας. Ἡ ἀνθρώπινη ἀγάπη, αὐτὴ ἡ τεράστια φυσικὴ ἀλληλεγγύη, ποὺ ἑνώνοντας ὅλα τὰ ἀντικείμενα, ὅλους τοὺς λαοὺς καὶ κάνοντας τὴν εὐτυχία καὶ τὴν ἐλευθερία τοῦ καθενὸς νὰ ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν εὐτυχία ὅλων τῶν ἄλλων, πρέπει, παρ' ὅλες τὶς διαφορὲς χρωμάτων καὶ φυλῶν, νὰ τοὺς ἑνώσει ἀργὰ ἢ γρήγορα σὲ μιὰ κοινὴ ἀδελφότητα· αὐτὴ ἡ ἀγάπη, μεταμορφωμένη σὲ θεϊκὴ ἀγάπη καὶ σὲ θρησκευτικὴ φιλευσπλαχνία, γίνεται ἀμέσως ἡ μάστιγα τῆς ἀνθρωπότητας· ὅλο τὸ αἷμα ποὺ χύθηκε στ' ὄνομα τῆς θρησκείας, ἀπὸ τὴν ἀπαρχὴ τῆς ἱστορίας, τὰ ἑκατομμύρια τῶν ἀνθρώπινων θυμάτων ποὺ κατακρεουργήθηκαν γιὰ τὴν μεγαλύτερη δόξα τῶν θεῶν, πίστευαν σ' αὐτή. Τέλος ἡ ἴδια ἡ δικαιοσύνη, αὐτὴ ἡ μελλοντικὴ μητέρα τῆς ἰσότητας, μόλις μεταφέρθηκε ἀπὸ τὴν θρησκευτικὴ φαντασία στὰ οὐράνια διαμερίσματα καὶ μεταμορφώθηκε σὲ θεϊκὴ δικαιοσύνη, ξαναπέφτοντας ἀμέσως στὴ Γῆ μὲ τὴν θεολογικὴ ἔννοια τῆς χάριτος, καὶ ἀγκαλιάζοντας πάντα καὶ παντοῦ τὸ πιὸ ἰσχυρὸ κόμμα, δὲν σπέρνει πιὰ μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων παρὰ βιαιότητες, προ-

νόμια, μονοπώλια κι όλες τις τερατώδεις ανισότητες πού καθαγιάστηκαν από τό ιστορικό δικαίωμα.

Δέν προφασιζόμαστε ν' άρνηθοῦμε τήν ιστορική άναγκαιότητα τῆς θρησκείας, οὔτε νά ἐπιβεβαιώσουμε ὅτι ἦταν ἕνα ἀπόλυτο κακό στήν ιστορία. Ἂν εἶναι κάποιο κακό, ἦταν καί δυστυχῶς παραμένει ἀκόμη σήμερα γιά τήν τεράστια πλειοψηφία τῆς ἀμαθοῦς ἀνθρωπότητας, ἕνα ἀναπόφευκτο κακό, ὅπως εἶναι, στήν ἀνάπτυξη κάθε ἀνθρώπινης ἱκανότητας, οἱ σφαλερότητες, τά λάθη. Ἡ θρησκεία, ἔχουμε πεῖ, εἶναι τό πρῶτο ξύπνημα τῆς ἀνθρώπινης λογικῆς κάτω ἀπό τήν μορφή τοῦ θεϊκοῦ παραλόγου· εἶναι ἡ πρώτη λάμψη τῆς ἀνθρώπινης ἀλήθειας μέσα ἀπό τό θεϊκό πέπλο τῆς αὐταπάτης· ἡ πρώτη ἐκδήλωση τῆς ἀνθρώπινης ἠθικῆς, τῆς δικαιοσύνης καί τοῦ δικαίου, μέσα ἀπό τις ιστορικές ἀδικίες τῆς θείας χάριτος· εἶναι τέλος ἡ μαθητεία τῆς ἐλευθερίας κάτω ἀπό τόν ταπεινωτικό καί ὀδυνηρό ζυγό τῆς θεότητας, ζυγός πού θά χρειαστεῖ νά τελειώσει μέ τό νά σπάσουν τά φράγματα καί νά καταχτηθεῖ ἀπ' ὅλους ὁ ἔλλογος λόγος, ἡ ἀληθινή ἀλήθεια, ἡ πλήρης δικαιοσύνη καί ἡ πραγματική ἐλευθερία.

Μέ τήν θρησκεία, ὁ ἄνθρωπος - ζῶο, βγαίνοντας ἀπό τήν ζωώδικη κατάσταση, κάνει ἕνα πρῶτο βῆμα πρός τήν ἀνθρωπιά· ἀλλά ὅσο θά παραμένει θρῆσκος, δέν θά φτάσει ποτέ τόν στόχο του, γιατί κάθε θρησκεία τόν καταδικάζει στό παράλογο καί, παραπλανώντας τήν κατεύθυνση τῶν βημάτων του, τόν κάνει νά ψάχνει τό θεῖο ἀντί γιά τό ἀνθρώπινο. Μέ τήν θρησκεία, οἱ λαοί, μόλις ἀπαλλαγμένοι ἀπό τήν φυσική σκλαβιά, στήν ὁποία μένουν βουτηγμένα ὅλα τ' ἄλλα εἴδη ζώων, ξαναπέφτουν ἀμέσως στήν σκλαβιά τῶν ἰσχυρῶν ἀνθρώπων καί τῶν καστῶν ποὔναι προνομιοῦχες χάρη στή θεία ἐκλογή.

Μιά ἀπό τις κύριες ἰδιότητες τῶν ἀθάνατων θεῶν, ὅπως ξέρουμε, εἶναι νά εἶναι νομοθέτες τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας, οἱ θεμελιωτές τοῦ Κράτους. Ὁ ἄνθρωπος, λένε σχεδόν ὅλες οἱ θρησκεῖες, θἄταν ἀνίκανος νά γνωρίζει ποιό εἶναι τό καλό καί τό κακό, τό δίκαιο καί τό ἄδικο· χρειάστηκε λοιπόν ἡ ἴδια θεότητα, μέ τόν ἕνα ἢ τόν ἄλλο τρόπο, νά κατεβεῖ στή Γῆ γιά νά τοῦ τό μάθει καί γιά νά ἐγκαθιδρύσει στήν ἀνθρώπινη κοινωνία τήν πολιτική καί ἀστική τάξη, ἀπ' ὅπου ἀπορρέει φυσιολογικά αὐτό τό θριαμβευτικό συμπέρασμα: ὅτι ὅλοι οἱ νόμοι καί οἱ κατεστημένες

ἐξουσίες, καθαγιασμένες ἀπὸ τὸν οὐρανό, πρέπει πάντα, καὶ τυφλὰ μάλιστα, νὰ ὑπακούονται.

Αὐτὸ εἶναι πολὺ συμφέρον γιὰ τοὺς κυβερνῶντες, πολὺ ἀσύμφορο γιὰ τοὺς κυβερνώμενους· καὶ καθὼς ἐμεῖς ἀνήκουμε σ' αὐτούς, ἔχουμε κάθε συμφέρον νὰ ἐξετάσουμε ἀπὸ πιὸ κοντὰ τὴν ἐγκυρότητα αὐτοῦ τοῦ ἀρχαίου ἰσχυρισμοῦ ποὺ μᾶς ἔχει κάνει ὅλους σκλάβους, γιὰ νὰ βροῦμε τὸν τρόπο ν' ἀπαλλαγοῦμε ἀπὸ τὸν ζυγό της. Τὸ ἐρώτημα ἔχει τώρα γιὰ μᾶς ἐξαιρετικὰ ἁπλοποιηθεῖ: ἀφοῦ ὁ Θεὸς δὲν ὑπάρχει, ἢ δὲν εἶναι τίποτα (ἄλλο) ἀπὸ μιὰ δημιουργία τῆς ἀφαιρετικῆς μας ἱκανότητας, ἑνωμένης σὲ πρῶτο γάμο μὲ τὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα ποὺ διατηροῦμε ἀπὸ τὴν ζωώδικη προέλευσή μας· ἀφοῦ ὁ Θεὸς δὲν εἶναι παρὰ μιὰ καθολικὴ ἀφαίρεση, ἀνίκανη γιὰ δική της κίνηση καὶ δράση, τὸ ἀπόλυτο Μηδὲν ποὺχουμε φανταστεῖ ὡς τὸ ὑπέρτατο ὂν καὶ καὶ θέσει σὲ κίνηση μὲ μόνη τὴν θρησκευτικὴ φαντασία, ἀπόλυτα κενὸ ἀπὸ κάθε περιεχόμενο καὶ πλουτιζόμενο ἀπ' ὅλες τὶς πραγματικότητες τῆς Γῆς· ποὺ δὲν ἀποδίδει στὸν ἄνθρωπο, παρὰ κάτω ἀπὸ μιὰ παραποιημένη, διεφθαρμένη, θεϊκὴ μορφὴ αὐτὸ ποὺ τοὒχει ἀρχικὰ ἀφαιρέσει· ὁ Θεὸς δὲν μπορεῖ νἆναι οὔτε καλὸς οὔτε κακός, οὔτε δίκαιος, οὔτε ἄδικος. Δὲν μπορεῖ νὰ θέλει τίποτα, νὰ καθιερώσει τίποτα, γιατὶ στὴν πραγματικότητα δὲν εἶναι τίποτα, καὶ δὲν γίνεται τὸ πᾶν παρὰ μόνο μὲ τὴν θρησκευτικὴ εὐπιστία. Κατὰ συνέπεια ἂν αὐτὴ ἡ τελευταία ἔχει βρεῖ σ' αὐτὸν τὶς ἰδέες τῆς δικαιοσύνης καὶ τοῦ καλοῦ, εἶναι αὐτὴ ἡ ἴδια ποὺ τοὺς τὶς ἔχει δανείσει ἐν ἀγνοίᾳ της' πιστεύοντας ὅτι παίρνει, ἔδινε. Ἀλλὰ γιὰ νὰ τὶς δανείσει στὸ Θεό, ὁ ἄνθρωπος ἔπρεπε νὰ τὶς ἔχει. Ποῦ τὶς βρῆκε; Ἀναγκαστικὰ στὸν ἑαυτό του. Ἀλλὰ κάθε τι ποὺ εἶχε, τὸ διατηροῦσε ἀρχικὰ ἀπὸ τὴν ζωώδικη προέλευσή του, ἀφοῦ τὸ πνεῦμα του δὲν ἦταν τίποτα (ἄλλο) ἀπὸ τὴν ἐξήγηση, τὴν ὁμιλία τῆς ζωώδικής του φύσης. Ἄρα οἱ ἰδέες τοῦ δικαίου καὶ τοῦ καλοῦ πρέπει νἄχουν, ὅπως ὅλα τ' ἀνθρώπινα πράγματα, τὴν ρίζα τους μέσα στὴν ἴδια τὴ ζωώδικη προέλευση τοῦ ἀνθρώπου.

Καὶ πραγματικά, τὰ στοιχεῖα αὐτοῦ ποὺ ἀποκαλοῦμε ἠθικὴ ὑπῆρχαν ἤδη μέσα στὸν ζωώδικο κόσμο. Σ' ὅλα τὰ εἴδη ζώων, χωρὶς καμμιὰ ἐξαίρεση, μόνο μὲ μιὰ μεγάλη διαφορὰ ἀνάπτυξης, δὲν βλέπουμε παρὰ δύο ἀντίθετα ἔνστικτα: τὸ ἔνστικτο τῆς αὐτοσυντήρησης τοῦ ἀτόμου καὶ ἐκεῖνο τῆς διατήρησης τοῦ εἴδους, ἤ, γιὰ νὰ μιλήσουμε ἀν-

θρώπινα, τὸ ἐγωιστικὸ ἔνστικτο καὶ τὸ κοινωνικὸ ἔνστικτο. Ἀπὸ τὴ σκοπιὰ θεώρησης τῆς ἐπιστήμης, καθὼς καὶ ἀπὸ κείνη τῆς ἴδιας τῆς φύσης, αὐτὰ τὰ δύο ἔνστικτα εἶναι ἐξίσου φυσικὰ καὶ κατὰ συνέπεια νόμιμα, καὶ ἐπὶ πλέον ἐξίσου ἀναγκαῖα μέσα στὴ φυσικὴ οἰκονομία τῶν ὄντων, ἀφοῦ καὶ τὸ ἴδιο τὸ ἀτομικὸ ἔνστικτο εἶναι μιὰ θεμελιώδης συνθήκη τῆς διατήρησης τοῦ εἴδους· γιατὶ ἂν τὰ ἄτομα δὲν ἀμύνονταν μὲ ἐνεργητικότητα ἐνάντια σ' ὅλες τὶς στερήσεις κι ἐνάντια σ' ὅλες τὶς ἐξωτερικὲς πιέσεις ποὺ ἀπειλοῦν ἀκατάπαυστα τὴν ὕπαρξή τους, τὸ ἴδιο τὸ εἶδος, ποὺ δὲν ζεῖ παρὰ σ' αὐτὰ καὶ μ' αὐτά, δὲν θὰ μποροῦσε νὰ διατηρηθεῖ. Ἀλλ' ἂν ἤθελε κανεὶς νὰ κρίνει καὶ τὶς δύο κινήσεις μὴ παίρνοντας γιὰ ἀπόλυτη σκοπιὰ θεώρησης παρὰ τὸ ἀποκλειστικὸ συμφέρον τοῦ εἴδους, θἄλεγε κανεὶς ὅτι τὸ κοινωνικὸ ἔνστικτο εἶναι τὸ καλὸ καὶ τὸ ἀτομικὸ ἔνστικτο, στὸ βαθμὸ ποὺ τοῦ ἀντιτίθεται, τὸ κακό. Στὰ μερμήγκια, στὶς μέλισσες, εἶναι ἡ ἀρετὴ ποὺ κυριαρχεῖ γιατὶ τὸ κοινωνικὸ ἔνστικτο μοιάζει σ' αὐτὰ νὰ συντρίβει ἀπόλυτα τὸ ἀτομικὸ ἔνστικτο. Ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο συμβαίνει στὰ ἄγρια θηρία καί, γενικά, μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ ὅτι εἶναι μᾶλλον ὁ ἐγωισμὸς ποὺ θριαμβεύει στὸν ζωώδικο κόσμο. Τὸ ἔνστικτο τῆς διατήρησης τοῦ εἴδους, ἀντίθετα, δὲν ξυπνᾶ παρὰ γιὰ σύντομα διαλείμματα καὶ δὲν διαρκεῖ παρὰ γιὰ τὸν ἀναγκαῖο χρόνο γιὰ τὴν ἀναπαραγωγὴ καὶ τὴν ἐκπαίδευση μιᾶς οἰκογένειας.

Εἶναι ἀλλοιῶς στὸν ἄνθρωπο. Φαίνεται, καὶ τοῦτο εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς ἀποδείξεις τῆς μεγάλης ἀνωτερότητάς του πάνω σ' ὅλα τ' ἄλλα εἴδη ζώων, ὅτι τὰ δύο ἀντιτιθέμενα ἔνστικτα: ὁ ἐγωισμὸς κι ἡ κοινωνικότητα, εἶναι σ' αὐτὸν πολὺ πιὸ ἰσχυρὰ καὶ τὰ δύο καὶ πολὺ λιγώτερο διαχωρίσιμα ἀπ' ὅ,τι σ' ὅλα τὰ ζῶα τῶν κατώτερων εἰδῶν: εἶναι πιὸ θηριώδης στὸν ἐγωισμό του ἀπὸ τὰ πιὸ ἄγρια θηρία καὶ πιὸ κοινωνιστὴς ταυτόχρονα ἀπὸ τὶς μέλισσες καὶ τὰ μερμήγκια. Ἡ ἐκδήλωση μιᾶς μεγαλύτερης δύναμης τοῦ ἐγωισμοῦ ἢ τῆς ἀτομικότητας σ' ἕνα ὁποιοδήποτε ζῶο, εἶναι μιὰ ἀναμφισβήτητη ἀπόδειξη μιᾶς πιὸ μεγάλης σχετικῆς τελειοποίησης τοῦ ὀργανισμοῦ του, τὸ σημάδι μιᾶς ἀνώτερης εὐφυΐας. Κάθε εἶδος ζώων ἔχει συγκροτηθεῖ ὡς τέτοιο σύμφωνα μ' ἕναν εἰδικὸ νόμο, δηλαδή, μὲ μιὰ διαδικασία διαμόρφωσης καὶ διατήρησης ποὺ τοῦ ταιριάζει καὶ ποὺ τὸ διακρίνει ἀπ' ὅλα τ' ἄλλα εἴδη ζώων. Αὐτὸς ὁ νόμος δὲν ἔχει ἰδιαίτερη ὕπαρξη πέρα ἀπὸ τὰ πραγματικὰ

ἄτομα ποὺ ἀνήκουν στὸ εἶδος ποὺ κυβερνᾶ· δὲν ἔχει πραγματικότητα παρὰ μόνο σ' αὐτά, ἀλλὰ τὰ κυβερνᾶ μ' ἕνα τρόπο ἀπόλυτο καὶ αὐτὰ εἶναι σκλάβοι του. Ἐκδηλωνόμενος στὰ ἐντελῶς κατώτερα εἴδη ὡς μία διαδικασία τῆς φυτικῆς ζωῆς μᾶλλον παρὰ τῆς ζωϊκῆς ζωῆς, τοῦ εἶναι σχεδὸν ἐντελῶς ξένος, ἐμφανιζόμενος ὡς ἕνας νόμος ἐξωτερικός, στὸν ὁποῖο τὰ ἄτομα ποὺ ἔχουν μόλις προσδιοριστεῖ ὡς τέτοια, ὑπακούουν, γιὰ νὰ τὸ ποῦμε ἔτσι, μηχανικά. Ἀλλὰ ὅσο περισσότερο ἀναπτύσσονται τὰ εἴδη, ἀνεβαίνοντας μὲ μιὰ προοδευτικὴ σειρὰ πρὸς τὸν ἄνθρωπο, κι ὅσο περισσότερο ὁ γενικὸς καὶ εἰδικὸς νόμος ποὺ τὰ κυβερνᾶ ἐξατομικεύεται, κι ὅσο πληρέστερα πραγματώνεται καὶ ἐκφράζεται σὲ κάθε ἄτομο ποὺ ἀποκτᾶ μ' αὐτὸ ἕνα πιὸ προσδιορισμένο χαραχτήρα, μιὰ πιὸ εὐδιάκριτη φυσιογνωμία, ἔτσι ὥστε (παρ' ὅλο ὅτι συνεχίζει νὰ ὑπακούει σ' αὐτὸν τὸν νόμο ἐξ ἴσου μοιραῖα ὅπως καὶ τ' ἄλλα, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ τοῦ ἐμφανίζεται ὡς μία δική του ἀτομικὴ παρόρμηση, ὡς μία μᾶλλον ἐσωτερικὴ παρὰ ἐξωτερικὴ ἀναγκαιότητα, ἂν καὶ αὐτὴ ἡ ἐσωτερικὴ ἀναγκαιότητα παράγεται πάντα χωρὶς τοῦτο ν' ἀμφισβητεῖται σ' αὐτὸν ἀπὸ ἕνα πλῆθος ἐξωτερικῶν αἰτιῶν), τὸ ἄτομο αἰσθάνεται πιὸ ἐλεύθερο καὶ πιὸ αὐτόνομο, πιὸ προικισμένο μὲ αὐθόρμητη κίνηση, ἀπὸ τὰ ἄτομα τῶν κατώτερων εἰδῶν. Ἀρχίζει νἄχει τὸ αἴσθημα τῆς ἐλευθερίας του. Ἄρα μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ φύση ἡ ἴδια μὲ τοὺς προοδευτικοὺς μετασχηματισμούς της τείνει στὴν χειραφέτηση καὶ ὅτι, ἤδη στοὺς κόλπους της, μιὰ πιὸ μεγάλη ἀτομικὴ ἐλευθερία εἶναι ἀναμφίβολο σημάδι ἀνωτερότητας. Τὸ πιὸ ἀτομικὸ καὶ τὸ πιὸ ἐλεύθερο συγκριτικὰ ὄν, ἀπὸ τὴν ζωώδικη σκοπιὰ θεώρησης, εἶναι ὁμολογουμένως ὁ ἄνθρωπος.

Ἔχουμε πεῖ ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι μόνο τὸ πιὸ ἀτομικὸ ὂν τῆς γῆς, εἶναι ἀκόμη καὶ τὸ πιὸ κοινωνικό. Ἦταν μεγάλο λάθος ἀπὸ τὴ μεριὰ τοῦ Ζ. Ζ. Ρουσσὼ τὸ ὅτι νόμιζε πὼς ἡ πρωτόγονη κοινωνία ἐγκαθιδρύθηκε μ' ἕνα ἐλεύθερο συμβόλαιο, ποὺ διατυπώθηκε ἀπὸ τοὺς ἄγριους. Ἀλλὰ ὁ Ζ. Ζ. Ρουσσὼ δὲν εἶναι ὁ μόνος ποὺ τὸ ἐπιβεβαιώνει. Ἡ πλειοψηφία τῶν νομικῶν καὶ τῶν σύγχρονων στοχαστῶν εἴτε τῆς σχολῆς τοῦ Κάντ, εἴτε κάθε ἄλλης ἀτομιστικῆς καὶ φιλελεύθερης σχολῆς καὶ ποὺ δὲν παραδέχονται οὔτε τὴν κοινωνία τὴν θεμελιωμένη πάνω στὸ θεῖο δικαίωμα τῶν θεολόγων, οὔτε τὴν κοινωνία τὴν προσδιορισμένη ἀπὸ τὴν Χεγκελιανὴ σχολὴ ὡς τὴν λίγο ἢ πολὺ μυστικι-

στική πραγματοποίηση τῆς 'Αντικειμενικῆς 'Ηθικῆς οὔτε τὴν πρωτόγονη ζωώδικη κοινωνία, τῶν φυσιοκρατῶν, παίρνουν, θέλοντας καὶ μή, καὶ ἐξαιτίας τῆς ἔλλειψης ἄλλου βάθρου, σὰν ἀφετηρία τὸ σιωπηρὸ συμβόλαιο. Ἕνα σιωπηρὸ συμβόλαιο! Δηλαδὴ ἕνα συμβόλαιο χωρὶς λόγια καὶ κατὰ συνέπεια χωρὶς σκέψη καὶ χωρὶς θέληση, μιὰ ἀποκρουστικὴ ἀνοησία! Ἕνας παράλογος μύθος, καὶ ἐπὶ πλέον, ἕνας κακεντρεχὴς μύθος! Μιὰ ἀπαίσια προκατάληψη! Γιατὶ προϋποθέτει ὅτι, ἂν καὶ δὲν ἤμουν σὲ κατάσταση οὔτε νὰ θέλω, οὔτε νὰ σκεφτῶ, οὔτε νὰ μιλήσω (γιατὶ ἀφήνομαι νὰ μαδηθῶ χωρὶς διαμαρτυρία), ἔχω ἀποδεχτεῖ γιὰ τοὺς δικούς μου καὶ γιὰ ὅλους τοὺς ἀπογόνους μου, μιὰ αἰώνια σκλαβιά! Οἱ συνέπειες τοῦ κοινωνικοῦ συμβόλαιου εἶναι πραγματικὰ ἀπαίσιες, γιατὶ καταλήγουν στὴν ἀπόλυτη κυριαρχία τοῦ Κράτους. Κι ὡστόσο ἡ ἀρχή, ποὺ παίρνεται σὰν σημεῖο ἐκκίνησης, φαίνεται ὑπερβολικὰ φιλελεύθερη. Τὰ ἄτομα, προτοῦ συνάψουν αὐτὸ τὸ συμβόλαιο, ὑποτίθεται ὅτι ἀπολαμβάνουν μιὰν ἀπόλυτη ἐλευθερία, γιατὶ σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴ θεωρία, ὁ φυσικὸς ἄνθρωπος εἶναι ὁ μόνος ποὺ εἶναι πλήρως ἐλεύθερος. Ἔχουμε πεῖ αὐτὸ ποὺ πιστεύουμε γι' αὐτὴν τὴν φυσικὴ ἐλευθερία, ποὺ δὲν εἶναι τίποτα (ἄλλο) ἀπὸ τὴν ἀπόλυτη ἐξάρτηση τοῦ ἀνθρώπου - γορίλλα ἀπέναντι στὴν μόνιμη καταδυνάστευση τοῦ φυσικοῦ κόσμου. 'Αλλὰ ἂν ὑποθέσουμε ὅτι εἶναι πραγματικὰ ἐλεύθερος στὸ σημεῖο τῆς ἀφετηρίας του, γιατί τότε νὰ συγκροτηθεῖ σὲ κοινωνία; Γιὰ νὰ ἐξασφαλίσει, ἀπαντοῦν, τὴν ἀσφάλειά του ἀπέναντι σ' ὅλες τὶς πιθανὲς ἐπιδρομὲς αὐτοῦ τοῦ ἴδιου τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, περιλαμβανομένων τῶν ἄλλων ἀνθρώπων, ἑνωμένων ἢ ὄχι, ἀλλὰ ποὺ δὲν θ' ἀνῆκαν σ' αὐτὴν τὴ νέα κοινωνία ποὺ σχηματίστηκε.

Νὰ λοιπὸν οἱ πρωτόγονοι ἄνθρωποι, ἀπόλυτα ἐλεύθεροι, καθένας στὸν ἑαυτό του καὶ γιὰ τὸν ἑαυτό του, καὶ ποὺ δὲν ἀπολαμβάνουν αὐτὴ τὴν ἀπεριόριστη ἐλευθερία, ὅσο δὲν συναντιῶνται, ὅσο παραμένουν βυθισμένοι ὁ καθένας μέσα σὲ μιὰ ἀπόλυτη ἀτομικὴ ἀπομόνωση. Ἡ ἐλευθερία τοῦ ἑνὸς δὲ χρειάζεται τὴν ἐλευθερία τοῦ ἄλλου· ἀντίθετα, ἀφοῦ κάθε μιὰ ἀπ' αὐτὲς τὶς ἀτομικὲς ἐλευθερίες εἶναι αὐτὴ καθαυτὴ αὐτάρκης, ὑπάρχει ἀπὸ μόνη της, ἡ ἐλευθερία τοῦ καθενὸς ἐμφανίζεται ἀναγκαστικὰ σὰν ἡ ἄρνηση ἐκείνης ὅλων τῶν ἄλλων, κι ὅλες οἱ ἐλευθερίες, ὅταν συναντιοῦνται, πρέπει νὰ περιορίζονται καὶ νὰ μηδενίζονται ἀμοιβαῖα, ν' ἀναιροῦνται, νὰ καταστρέφονται... γιὰ νὰ μὴ

καταστραφοῦν ὡς τὸ τέλος, συνάπτουν μεταξύ τους ἕνα συμβόλαιο, ρητὸ ἢ σιωπηρό, μὲ τὸ ὁποῖο παραιτοῦνται ἀπὸ ἕνα μέρος τοῦ ἑαυτοῦ τους, γιὰ νὰ διατηρήσουν τὸ ὑπόλοιπο. Αὐτὸ τὸ συμβόλαιο γίνεται τὸ θεμέλιο κάθε κοινωνίας ἢ μᾶλλον τοῦ Κράτους· γιατὶ πρέπει νὰ παρατηρήσουμε, ὅτι σ' αὐτὴν τὴν θεωρία, δὲν ὑπάρχει θέση γιὰ τὴν κοινωνία, δὲν ὑπάρχει παρὰ τὸ Κράτος, ἢ μᾶλλον ἡ κοινωνία ἐκεῖ εἶναι τελείως ἀπορροφημένη ἀπὸ τὸ Κράτος.

Ἡ κοινωνία, εἶναι ὁ φυσικὸς τρόπος ὕπαρξης τῆς ἀνθρώπινης συλλογικότητας ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε συμβόλαιο. Κυβερνᾶται ἀπὸ τὰ ἤθη ἢ τὶς παραδοσιακὲς συνήθειες, ἀλλὰ ποτὲ ἀπὸ νόμους. Προχωρεῖ ἀργὰ μὲ τὴν παρόρμηση ποὺ τῆς δίνουν οἱ ἀτομικὲς πρωτοβουλίες κι ὄχι μὲ τὴ σκέψη, ἢ τὴν θέληση τοῦ νομοθέτη. Ὑπάρχουν πολλοὶ νόμοι ποὺ τὴν κυβερνοῦν ἐν ἀγνοίᾳ της, ἀλλὰ αὐτοὶ εἶναι φυσικοὶ νόμοι, σύμφυτοι στὰ κοινωνικὰ σώματα, ὅπως οἱ νόμοι τῆς φυσικῆς εἶναι σύμφυτοι στὰ ὑλικὰ σώματα. Τὸ μεγαλύτερο μέρος αὐτῶν τῶν νόμων παραμένει ὡς τώρα ἄγνωστο, κι ὡστόσο αὐτοὶ κυβέρνησαν τὴν ἀνθρώπινη κοινωνία ἀπὸ καταβολῆς της, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ σκέψη καὶ τὴν βούληση τῶν ἀνθρώπων ποὺ τὴ συγκροτοῦσαν· ἀπ' ὅπου ἀπορρέει ὅτι δὲν πρέπει νὰ τοὺς συγχέουμε μὲ τοὺς πολιτικοὺς καὶ δικαστικοὺς νόμους ποὺ, στὸ σύστημα ποὺ ἐξετάζουμε, ἐξαγγελλόμενοι ἀπὸ μιὰ κάποια νομοθετικὴ ἐξουσία, θεωροῦνται σὰν οἱ λογικὲς ἀπαγωγὲς τοῦ πρώτου συμβολαίου ποὺ σχηματίστηκε συνειδητὰ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους.

Τὸ Κράτος δὲν εἶναι καθόλου ἕνα ἄμεσο προϊὸν τῆς φύσης· δὲν προηγεῖται ὅπως ἡ κοινωνία, στὸ ξύπνημα τῆς σκέψης στοὺς ἀνθρώπους, καὶ θὰ προσπαθήσουμε ἀργότερα νὰ δείξουμε πῶς ἡ θρησκευτικὴ συνείδηση τὸ δημιουργεῖ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς φυσικῆς κοινωνίας. Σύμφωνα μὲ τοὺς φιλελεύθερους στοχαστές, τὸ πρῶτο Κράτος δημιουργήθηκε μὲ τὴν ἐλεύθερη καὶ στοχαζόμενη θέληση τῶν ἀνθρώπων· σύμφωνα μὲ τοὺς ἀπολυταρχιστές, εἶναι μιὰ θεϊκὴ δημιουργία. Καὶ στὴν μιὰ καὶ στὴν ἄλλη περίπτωση, κυριαρχεῖ στὴν κοινωνία καὶ τείνει νὰ τὴν ἀπορροφήσει ἐντελῶς.

Στὴν δεύτερη περίπτωση, αὐτὴ ἡ ἀπορρόφηση, εἶναι αὐτονόητη· ἕνας θεϊκὸς θεσμὸς πρέπει ἀναγκαστικὰ νὰ καταβροχθίσει κάθε φυσικὴ ὀργάνωση. Τὸ πιὸ περίεργο εἶναι ὅτι ἡ ἀτομιστικὴ σχολὴ μὲ τὸ ἐλεύθερο συμβόλαιό της καταλήγει στὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα. Καὶ πραγματικά, αὐτὴ ἡ

σχολὴ ἀρχίζει μὲ τὸ ν' ἀρνεῖται τὴν ἴδια τὴν ὕπαρξη μιᾶς προγενέστερης φυσικῆς κοινωνίας στὸ συμβόλαιο, γιατὶ μιὰ τέτοια κοινωνία θὰ προϋπόθετε φυσικὲς σχέσεις ἀτόμων καὶ κατὰ συνέπεια ἕναν ἀμοιβαῖο περιορισμὸ τῶν ἐλευθεριῶν τους, πράγμα ποὺ θἄναι ἀντίθετο μὲ τὴν ἀπόλυτη ἐλευθερία, τὴν ὁποία ὁ καθένας, σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴ θεωρία, θεωρεῖται ὅτι ἀπολάμβανε πρὶν ἀπὸ τὴ σύναψη τοῦ συμβολαίου, καὶ ποὺ δὲ θἄταν τίποτα περισσότερο, οὔτε λιγώτερο ἀπ' αὐτὸ τὸ ἴδιο τὸ συμβόλαιο, ποὺ θὰ ὑπῆρχε ὡς φυσικὸ γεγονὸς ἀκόμα καὶ πρὶν ἀπ' τὸ ἐλεύθερο συμβόλαιο. Ἄρα, σύμφωνα μ' αὐτὸ τὸ σύστημα, ἡ ἀνθρώπινη κοινωνία δὲν ἀρχίζει παρὰ μὲ τὴ σύναψη τοῦ συμβολαίου. Εἶναι ἡ καθαρὴ καὶ λογικὴ πραγματοποίηση τοῦ συμβολαίου μ' ὅλες τὶς νομοθετικὲς καὶ πραγματικὲς διατάξεις καὶ συνέπειές του, εἶναι τὸ Κράτος.

Ἂς τὸ ἐξετάσουμε ἀπὸ πιὸ κοντά. Τί ἀντιπροσωπεύει; Τὸ ἄθροισμα τῶν ἀρνήσεων τῶν ἀτομικῶν ἐλευθεριῶν ὅλων τῶν μελῶν του· ἢ μᾶλλον ἐκεῖνο τῶν θυσιῶν στὶς ὁποῖες ὑποβάλλονται ὅλα τὰ μέλη του, παραιτούμενα ἀπὸ ἕνα μέρος τῆς ἐλευθερίας του πρὸς ὄφελος τοῦ κοινοῦ καλοῦ. Ἔχουμε δεῖ ὅτι, σύμφωνα μὲ τὴν ἀτομιστικὴ θεωρία, ἡ ἐλευθερία τοῦ καθενὸς εἶναι τὸ ὅριο ἢ μᾶλλον ἡ φυσικὴ ἄρνηση τῆς ἐλευθερίας ὅλων τῶν ἄλλων· ἔ, λοιπόν! αὐτὸς ὁ ἀπόλυτος περιορισμός, αὐτὴ ἡ ἄρνηση τῆς ἐλευθερίας τοῦ καθενὸς στὸ ὄνομα τῆς ἐλευθερίας ὅλων ἢ τοῦ κοινοῦ δικαίου, εἶναι τὸ Κράτος. Ἄρα, ἐκεῖ ὅπου ἀρχίζει τὸ Κράτος, σταματᾶ ἡ ἀτομικὴ ἐλευθερία κι ἀντίστροφα.

Θ' ἀπαντήσει κανεὶς ὅτι τὸ Κράτος, ἀντιπροσωπεύοντας τὴν κοινὴ σωτηρία η τὸ κοινὸ συμφέρον ὅλων, δὲν ἀφαιρεῖ ἕνα μέρος τῆς ἐλευθερίας τοῦ καθενὸς παρὰ μόνο γιὰ νὰ ἐξασφαλίσει ὅλο τὸ ὑπόλοιπο. Ἀλλ' αὐτὸ τὸ ὑπόλοιπο εἶναι ἡ ἀσφάλεια, ἂν θέλετε, δὲν εἶναι ποτὲ ἡ ἐλευθερία. Ἡ ἐλευθερία εἶναι ἀδιαίρετη, δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ τῆς ἀφαιρέσει ἕνα μέρος χωρὶς νὰ τὴν καταστρέψει ὁλόκληρη. Αὐτὸ τὸ μικρὸ μέρος ποὺ ἀφαιρεῖται, εἶναι ἡ ἴδια ἡ οὐσία τῆς ἐλευθερίας μου, εἶναι τὸ πᾶν. Μὲ μιὰ φυσική, ἀναγκαία καὶ ἀκατανίκητη κίνηση, ὅλη ἡ ἐλευθερία μου συγκεντρώνεται σ' αὐτὸ τὸ μέρος, ὅσο μικρὸ καὶ νἄναι, ποὺ ἀφαιρεῖται. Εἶναι ἡ ἱστορία τῆς γυναίκας τοῦ Μπὰρ Μπλέ, ποὺ ἔχοντας ἕνα ὁλόκληρο ἀνάκτορο στὴ διάθεσή της, μὲ τὴν πλήρη καὶ ἀπόλυτη ἐλευθερία νὰ μπαίνει παντοῦ, νὰ τὰ βλέπει καὶ νὰ τὰ ἀγγίζει ὅλα, ἐκτὸς ἀπὸ ἕνα ἄσχημο

μικρὸ δωμάτιο, ποὺ ἡ κυρίαρχη θέληση τοῦ τρομεροῦ συζύγου της τῆς εἶχε ἀπαγορέψει ν' ἀνοίξει ἐπὶ ποινῇ θανάτου. Ἔ! λοιπόν, περιφρονώντας ὅλα τὰ μεγαλεῖα τοῦ παλατιοῦ, ἡ ψυχή της θὰ συγκεντρωθεῖ ὁλόκληρη σ' αὐτὸ τὸ ἄσχημο, μικρὸ δωμάτιο· τὸ ἀνοίγει κι εἶχε λόγο νὰ τὸ κάνει, γιατί αὐτὸ ἦταν μιὰ ἀναγκαία πράξη τῆς ἐλευθερίας της, ἐνῶ ἡ ἀπαγόρευση νὰ μπεῖ ἐκεῖ ἦταν μιὰ κραυγαλέα παραβίαση αὐτῆς τῆς ἴδιας ἐλευθερίας. Εἶναι ἀκόμη ἡ ἱστορία τοῦ ἁμαρτήματος τοῦ Ἀδὰμ καὶ τῆς Εὔας· ἡ ἀπαγόρευση νὰ δοκιμάσουν τὸν καρπὸ τοῦ δέντρου τῆς γνώσης, χωρὶς ἄλλο λόγο παρὰ μόνο γιατί αὐτὴ ἦταν ἡ βούληση τοῦ Κυρίου, ἦταν ἀπὸ μέρους τοῦ καλοῦ Θεοῦ μιὰ πράξη φρικτοῦ δεσποτισμοῦ· κι ἂν οἱ πρῶτοι γονεῖς μας τὴν εἶχαν ὑπακούσει, ὁλόκληρη ἡ ἀνθρώπινη φυλὴ θὰ ἔμενε βυθισμένη στὴν πιὸ ταπεινωτικὴ σκλαβιά. Ἡ ἀνυπακοή τους, ἀντίθετα, μᾶς χειραφέτησε καὶ μᾶς ἔσωσε. Ἦταν, μυθολογικὰ μιλώντας, ἡ πρώτη πράξη τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας.

Ἀλλὰ τὸ Κράτος, θὰ πεῖ κανείς, τὸ δημοκρατικὸ Κράτος, βασισμένο πάνω στὴν ἐλεύθερη ψῆφο ὅλων τῶν πολιτῶν του, δὲν θἆταν ἡ ἄρνηση τῆς ἐλευθερίας τους. Καὶ γιατί ὄχι; Αὐτὸ θὰ ἐξαρτηθεῖ ἀπόλυτα ἀπὸ τὴν ἀποστολὴ καὶ τὴν δύναμη ποὺ οἱ πολίτες του θὰ ἀφήνουν στὸ Κράτος. Ἕνα ρεπουμπλικανικὸ Κράτος, βασισμένο πάνω στὴν καθολικὴ ψῆφο, θὰ μπορεῖ νἆναι πολὺ δεσποτικό, πιὸ δεσποτικὸ ἀκόμη κι ἀπὸ τὸ μοναρχικὸ Κράτος, γιατί κάτω ἀπ' τὸ πρόσχημα ὅτι ἀντιπροσωπεύει τὴν θέληση ὅλου τοῦ κόσμου, θὰ βαρύνει πάνω στὴ θέληση καὶ τὴν ἐλεύθερη κίνηση τοῦ καθενὸς ἀπὸ τὰ μέλη του σ' ὅλη τὴν βαρύτητα τῆς συλλογικῆς του δύναμης.

Ἀλλὰ τὸ Κράτος, θὰ ποῦν ἀκόμη, δὲν περιορίζει τὴν ἐλευθερία τῶν μελῶν του παρὰ μόνο στὸ βαθμὸ ποὺ στρέφεται πρὸς τὴν ἀδικία, πρὸς τὸ κακό. Τοὺς ἐμποδίζει ν' ἀλληλοσκοτώνονται, νὰ ληστεύονται καὶ νὰ προσβάλλονται ἀμοιβαῖα, καὶ γενικὰ νὰ κάνουν τὸ κακό, ἀφήνοντάς τους, ἀντίθετα, μιὰ πλήρη καὶ ὁλοκληρωτικὴ ἐλευθερία γιὰ τὸ καλό. Εἶναι πάντα ἡ ἴδια ἱστορία τῆς Μπάρμπ - Μπλὲ ἢ ἐκείνης τοῦ ἀπαγορευμένου καρποῦ: ποιό εἶναι τὸ κακό, ποιό εἶναι τὸ καλό;

Ἀπὸ τὴ σκοπιὰ θεώρησης τοῦ συστήματος ποὺ ἐξετάζουμε, ἡ διάκριση τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ δὲν ὑπῆρχε

πρίν ἀπὸ τὴν σύναψη τοῦ συμβολαίου, ὅταν κάθε ἄτομο παρέμενε βυθισμένο στὴν ἀπομόνωση τῆς ἐλευθερίας του ἢ τοῦ ἀπόλυτου δικαιώματός του, μὴ ἔχοντας ἄλλη σκέψη παρὰ νὰ διαφυλάξει ἀπέναντι σ' ὅλους τοὺς ἄλλους (τὶς ἐλευθερίες) ποὺ τοῦ ἐξασφάλιζε ἡ ἀδυναμία του ἢ ἡ σχετική του δύναμη, δηλαδὴ ἡ ἰδιαίτερη φρόνηση καὶ τὸ συμφέρον του[1]. Τότε ὁ ἐγωισμός, σύμφωνα πάντα μ' αὐτὴν τὴν θεωρία, ἦταν ὁ ὑπέρτατος νόμος, τὸ μόνο δίκαιο· τὸ καλὸ ἦταν καθορισμένο ἀπὸ τὴν ἐπιτυχία, τὸ κακὸ ἀπὸ μόνη τὴν ἥττα, κι ἡ δικαιοσύνη δὲν θἄταν παρὰ ὁ καθαγιασμὸς τοῦ τετελεσμένου γεγονότος, ὁσοδήποτε φοβερό, σκληρὸ ἢ ἀνέντιμο κι ἂν ἦταν — ἀκριβῶς ὅπως ἡ πολιτικὴ ἠθικὴ ποὺ ἐπικρατεῖ σήμερα στὴν Εὐρώπη.

Ἡ διάκριση τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ δὲν ἀρχίζει, σύμφωνα μ' αὐτὸ τὸ σύστημα, παρὰ μαζὶ μὲ τὴν σύναψη τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου. Τότε, κάθε τι ποὺ ἀναγνωρίστηκε σὰν συστατικὸ τοῦ κοινοῦ συμφέροντος, διακηρύχτηκε σὰν καλό, καὶ κάθε τι ποὺ ἦταν ἀντίθετο, σὰν κακό. Τὰ συμβαλλόμενα μέρη, γινόμενα πολίτες, δεσμευόμενα μὲ μιὰ λίγο - πολὺ ἐπίσημη ὑποχρέωση, ἀποδέχονται μ' αὐτὸ ἀκριβῶς ἕνα καθῆκον: ἐκεῖνο τῆς ὑποταγῆς τῶν ἰδιωτικῶν συμφερόντων τους στὴν κοινὴ σωτηρία, στὸ ἀδιαχώριστο συμφέρον ὅλων καὶ τοῦ διαχωρισμοῦ τῶν δικαιωμάτων τους ἀπὸ τὸ δημόσιο δίκαιο, τοῦ ὁποίου ὁ μοναδικὸς ἀντι-

---

1. Αὐτὲς οἱ σχέσεις, ποὺ ἐξ ἄλλου δὲν μποροῦσαν νὰ ὑπάρχουν ποτὲ μεταξὺ τῶν πρωτόγονων, γιατὶ ἡ κοινωνικὴ ζωὴ ὑπῆρξε προγενέστερη ἀπὸ τὸ ξύπνημα τῆς ἀτομικῆς συνείδησης καὶ τῆς στοχαζόμενης θέλησης στοὺς ἀνθρώπους, καὶ γιατὶ πέρ' ἀπὸ τὴν κοινωνία κανένα ἀνθρώπινο ἄτομο δὲν μπόρεσε ποτὲ νἄχει ἐλευθερία μήτε ἀπόλυτη μήτε ἀκόμη σχετική, αὐτὲς οἱ σχέσεις, λέμε, εἶναι ἀκριβῶς οἱ ἴδιες ποὺ ὑπάρχουν πραγματικὰ μεταξὺ τῶν σύγχρονων Κρατῶν, ποὺ καθένα ἀπ' αὐτὰ θεωρεῖται σὰν ἐπενδυμένο μὲ μιὰ ἀπόλυτη ἐλευθερία, μιᾶς δύναμης καὶ ἑνὸς ἀπόλυτου δικαιώματος, μὲ ἀποκλεισμὸ ὅλων τῶν ἄλλων καὶ ποὺ δὲν διασφαλίζει, κατὰ συνέπεια, ἀπέναντι σ' ὅλα τὰ ἄλλα Κράτη παρὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς ποὺ τοῦ ἐπιβάλλονται ἀπὸ τὸ δικό του συμφέρον — πράγμα ποὺ τὰ διατηρεῖ ἀναγκαστικὰ ὅλα σὲ κατάσταση διαρκοῦς ἢ λανθάνοντος πολέμου. (Σ.τ.Μ. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ τοῦ Μπ. ἀνταποκρίνεται σὲ μιὰ διεθνῆ κατάσταση ὅπου λείπουν οἱ ὑπερδυνάμεις. Εἶναι προφανὲς ὅτι σὲ μιὰ τέτοια κατάσταση ἡ ἄποψη αὐτὴ πρέπει νὰ τροποποιηθεῖ ἀρκετά).

πρόσωπος, τὸ Κράτος, ἐπενδύθηκε μ' αὐτὴ ἀκριβῶς τὴν ἐξουσία γιὰ νὰ καταστέλλει ὅλες τὶς ἐξεγέρσεις τοῦ ἀτομικοῦ ἐγωισμοῦ, ἀλλὰ μαζὶ μὲ τὸ δικαίωμα νὰ προστατεύει καθένα ἀπὸ τὰ μέλη του στὴν ἄσκηση αὐτῶν τῶν δικαιωμάτων, ὅσο αὐτὰ τὰ τελευταῖα δὲν εἶναι ἀντίθετα στὸ κοινὸ δίκαιο.

Ἐρχόμαστε τώρα νὰ ἐξετάσουμε αὐτὸ ποὺ πρέπει νἆναι τὸ Κράτος ποὺ συγκροτεῖται ἔτσι, τόσο ἀπέναντι σ' ἄλλα Κράτη, ὅμοιά του, ὅσο καὶ ἀπέναντι στοὺς πληθυσμοὺς ποὺ κυβερνᾶ. Αὐτὴ ἡ ἐξέταση μᾶς ἐμφανίζεται τόσο πιὸ ἐνδιαφέρουσα καὶ χρήσιμη, ὅσο τὸ Κράτος, ἔτσι ὅπως ὁρίζεται ἐδῶ, εἶναι ἀκριβῶς τὸ σύγχρονο Κράτος, στὸ βαθμὸ ποὔχει χωριστεῖ ἀπὸ τὴν θρησκευτικὴ ἰδέα: τὸ ἄθεο ἢ λαϊκὸ Κράτος, ποὺ διακηρύσσεται ἀπὸ τοὺς σύγχρονους στοχαστές. Ἂς δοῦμε λοιπὸν σὲ τί συνίσταται ἡ ἠθική του. Εἶναι τὸ σύγχρονο Κράτος, ἔχουμε πεῖ, ἀπ' τὴ στιγμὴ ποὺ ἀπαλλάσσεται ἀπὸ τὸ ζυγὸ τῆς Ἐκκλησίας, καὶ πού, κατὰ συνέπεια, ἔχει ἀποτινάξει τὸ ζυγὸ τῆς καθολικῆς ἢ κοσμοπολιτικῆς ἠθικῆς τῆς χριστιανικῆς θρησκείας· καὶ θὰ προσθέσουμε ἀκόμη, ἀπ' τὴ στιγμὴ ποὺ δὲν ἔχει ἀκόμα ποτιστεῖ ἀπὸ τὴν ἀνθρωπιστικὴ ἠθικὴ ἢ ἰδέα, πράγμα ποὺ δὲν θὰ μποροῦσε νὰ γίνει χωρὶς νὰ καταστραφεῖ· γιατὶ μέσα στὴν χωριστή του ὕπαρξη καὶ τὴν ἀπομονωμένη συγκέντρωσή του, θἆταν πολὺ στενὸ γιὰ νὰ μπορέσει νὰ ἀγκαλιάσει, νὰ περιλάβει τὰ συμφέροντα καὶ κατὰ συνέπεια, ἐπίσης τὴν ἠθικὴ ὁλόκληρης τῆς ἀνθρωπότητας.

Τὰ σύγχρονα Κράτη ἔχουν φθάσει ἀκριβῶς σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο. Ὁ Χριστιανισμὸς δὲν τοὺς χρησιμεύει πιά, παρὰ σὰν πρόσχημα καὶ φράση, ἢ σὰ μέσο γιὰ νὰ ἐξαπατοῦν τοὺς χαζούς, γιατὶ ἐπιδιώκουν στόχους ποὺ δὲν ἔχουν τίποτα τὸ κοινὸ μὲ τὰ θρησκευτικὰ αἰσθήματα· κι οἱ μεγάλοι κρατιστὲς τοῦ καιροῦ μας, οἱ Πάλμερστον, οἱ Μουράβιεφ, οἱ Καβούρ, οἱ Βίσμαρχ, οἱ Ναπολέοντες θὰ γελοῦσαν πολὺ ἂν ἔπαιρνε κανεὶς στὰ σοβαρὰ τὶς θρησκευτικὲς διακηρύξεις τους. Θὰ γελοῦσαν ἀκόμη περισσότερο ἂν τοὺς ἀπέδιδε κανεὶς αἰσθήματα, σκέψεις, προθέσεις ἀνθρωπιστικὲς ποὺ δὲν ἐκδηλώνονται ἐξ ἄλλου ποτὲ ἐξαιτίας τῆς ἔλλειψης δημόσιας ἐνασχόλησης μὲ μωρολογίες. Τί ἀπομένει λοιπὸν γιὰ νὰ τοὺς συγκροτήσει μιὰ ἠθική; Μοναδικὰ τὸ συμφέρον τοῦ Κράτους. Ἀπ' αὐτὴ τὴν σκοπιὰ θεώρησης πού, κατὰ τ' ἄλλα, μὲ λίγες ἐξαιρέσεις, ὑπῆρξε ἐκείνη τῶν κρατιστῶν, τῶν ἰσχυρῶν ἀνδρῶν ὅλων τῶν καιρῶν κι ὅλων

τῶν χωρῶν, τὸ κάθε τι ποὺ ἐξυπηρετεῖ τὴν διατήρηση, τὸ μεγαλεῖο καὶ τὴν ἰσχὺ τοῦ Κράτους, ὁσοδήποτε ἱερόσυλο κι ἂν εἶναι ἀπὸ θρησκευτικὴ σκοπιὰ θεώρησης, κι ὁσοδήποτε ἀποκρουστικὸ κι ἂν αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἐμφανίζεται ἀπὸ κείνη τῆς ἀνθρώπινης ἠθικῆς, εἶναι τὸ καλό· καὶ ἀντίστροφα, κάθε τι ποὔναι ἀντίθετο, ἀκόμη κι ἂν εἶναι τὸ πιὸ ἅγιο καὶ ἀνθρώπινα τὸ πιὸ δίκαιο, εἶναι τὸ κακό. Αὐτὴ εἶναι στὴν ἀλήθειά της, ἡ κοσμικὴ πρακτικὴ καὶ ἠθικὴ ὅλων τῶν Κρατῶν.

Εἶναι ἐπίσης ἐκείνη τοῦ Κράτους τοῦ θεμελιωμένου πάνω στὴ θεωρία τοῦ κοινωνικοῦ συμβόλαιου. Σύμφωνα μ' αὐτὸ τὸ σύστημα, τὸ καλὸ καὶ τὸ δίκαιο, μὴν ἀρχίζοντας παρὰ μὲ τὸ συμβόλαιο, δὲν εἶναι πραγματικὰ τίποτα (ἄλλο) ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ περιεχόμενο καὶ τὸ σκοπὸ τοῦ συμβολαίου, δηλαδή, τὸ κοινὸ συμφέρον καὶ τὸ δημόσιο δίκαιο ὅλων τῶν ἀτόμων ποὺ τὄχουν συνάψει μεταξύ τους, μὲ ἀποκλεισμὸ ὅλων ἐκείνων ποὔχουν παραμείνει ἔξω ἀπὸ τὸ συμβόλαιο, κατά συνέπεια τίποτα (ἄλλο) ἀπὸ τὴν πιὸ μεγάλη ἱκανοποίηση ποὺ δίνεται στὸ συλλογικὸ ἐγωισμὸ μιᾶς ἰδιαίτερης καὶ περιορισμένης ὁμαδοποίησης ἡ ὁποία, ὄντας θεμελιωμένη πάνω στὴν μερικὴ αὐτοθυσία τοῦ ἀτομικοῦ ἐγωισμοῦ καθενὸς ἀπὸ τὰ μέλη της, ἀπορρίπτει ἀπὸ τοὺς κόλπους της, σὰν ξένους καὶ φυσικοὺς ἐχθρούς, τὴν τεράστια πλειοψηφία τοῦ ἀνθρώπινου εἴδους, συγκροτημένη ἢ μὴ συγκροτημένη σὲ ἀνάλογες ὁμαδοποιήσεις.

Ἡ ὕπαρξη ἑνὸς μόνου περιορισμένου Κράτους προϋποθέτει ἀναγκαστικὰ τὴν ὕπαρξη καὶ στὴν ἀνάγκη προκαλεῖ τὸν σχηματισμὸ πολλῶν Κρατῶν, γιατὶ εἶναι φυσικὸ ὅτι τὰ ἄτομα ποὺ βρίσκονται ἔξω ἀπ' αὐτό, ἀπειλούμενα ἀπὸ αὐτὸ σὲ σχέση μὲ τὴν ὕπαρξη καὶ τὴν ἐλευθερία τους, συνενώνονται μὲ τὴ σειρά τους ἐναντίον του. Νὰ λοιπὸν ἡ ἀνθρωπότητα διαιρεμένη σ' ἕναν ἀπεριόριστο ἀριθμὸ Κρατῶν, ξένων, ἐχθρικῶν καὶ ἀπειλητικῶν τὸ ἕνα γιὰ τὸ ἄλλο. Δὲν ὑπάρχει κανένα κοινὸ δίκαιο, κανένα κοινωνικὸ συμβόλαιο μεταξύ τους, γιατὶ ἂν ὑπῆρχε ἕνα, τότε μόνο θὰ ὑπῆρχε ἂν ἦταν Κράτη ἀπόλυτα ἀνεξάρτητα τὸ ἕνα ἀπ' τὸ ἄλλο, γινόμενα ὁμόσπονδα μέλη ἑνὸς μόνου μεγάλου Κράτους. Ἀλλ' ἐκτὸς ἂν αὐτὸ τὸ μεγάλο Κράτος ἀγκαλιάσει ὁλόκληρη τὴν ἀνθρωπότητα, θὰ εἶχε ν' ἀντιμετωπίσει τὴν ἴδια στάση ἀναγκαστικῆς ἐχθρότητας ἄλλων μεγάλων Κρατῶν, ὁμοσπονδοποιημένων ἐσωτερικά, θὰ ὑπῆρχε πάντα ὁ πόλεμος ὡς ὑπέρτατος νόμος κι ὡς ἐγγενὴς ἀναγκαιότητα

στὴν ἴδια τὴν ὕπαρξη τῆς ἀνθρωπότητας.

Ἐσωτερικὰ ὁμοσπονδοποιημένο ἢ μὴ ὁμοσπονδοποιημένο, κάθε Κράτος, ἐπὶ ποινῇ ἐξαφανισμοῦ, πρέπει λοιπὸν νὰ ἐπιδιώκει νὰ γίνει πιὸ ἰσχυρό. Πρέπει νὰ καταβροχθίσει γιὰ νὰ μὴν καταβροχθιστεῖ, νὰ κατακτήσει γιὰ νὰ μὴν κατακτηθεῖ, νὰ ὑποδουλώσει γιὰ νὰ μὴν ὑποδουλωθεῖ, γιατὶ δύο ὅμοιες καὶ ταυτόχρονα ξένες ἡ μία στὴν ἄλλη δυνάμεις, δὲν θὰ μποροῦσαν νὰ συνυπάρξουν χωρὶς ν' ἀλληλοκαταστραφοῦν.

Τὸ Κράτος εἶναι λοιπὸν ἡ πιὸ κραυγαλέα, ἡ πιὸ κυνικὴ κι ἡ πιὸ πλήρης ἄρνηση τῆς ἀνθρωπότητας. Σπάζει τὴν καθολικὴ ἀλληλεγγύη ὅλων τῶν ἀνθρώπων πάνω στὴ γῆ, καὶ δὲν συνενώνει μιὰ μερίδα ἀπ' αὐτοὺς παρὰ μόνο γιὰ νὰ καταστρέψει, νὰ κατακτήσει καὶ νὰ ὑποδουλώσει ὅλους τοὺς ἄλλους. Δὲν καλύπτει μὲ τὴν προστασία του παρὰ τοὺς δικούς του πολίτες, δὲν ἀναγνωρίζει τὸ ἀνθρώπινο δίκαιο, τὴν ἀνθρωπότητα, τὸν πολιτισμὸ παρὰ στὸ ἐσωτερικὸ τῶν δικῶν του ὁρίων· μὴν ἀναγνωρίζοντας κανένα δίκαιο πέρα ἀπὸ τὸν δικό του, σφετερίζεται λογικὰ ἐκεῖνο τῆς πιὸ θηριώδους ἀπανθρωπιᾶς ἐνάντια σ' ὅλους τοὺς ξένους πληθυσμοὺς ποὺ μπορεῖ νὰ ληστέψει, νὰ ἐξοντώσει ἢ νὰ ὑποδουλώσει κατὰ βούληση. Ἂν δείχνεται γενναιόδωρο καὶ ἀνθρώπινο ἀπέναντί τους, δὲν εἶναι ποτὲ ἀπὸ καθῆκον· γιατὶ δὲν ἔχει καθήκοντα παρὰ μόνο ἀπέναντι στὸν ἑαυτό του ἀρχικά, καὶ κατόπιν ἀπέναντι σ' ἐκεῖνα ἀπὸ τὰ μέλη του ποὺ τὸ συγκροτοῦν ἐλεύθερα ἢ μᾶλλον ἀκόμη, ὅπως γίνεται πάντα μακροχρόνια, ποὔχουν γίνει ὑπήκοοί του. Καθὼς τὸ διεθνὲς δίκαιο δὲν ὑπάρχει, καὶ δὲν θὰ μπορέσει ποτὲ νὰ ὑπάρξει μ' ἕνα σοβαρὸ καὶ πραγματικὸ τρόπο, χωρὶς νὰ ὑπονομεύσει τὰ ἴδια τὰ θεμέλια τῆς ἀρχῆς τῆς ἀπόλυτης κυριαρχίας τῶν Κρατῶν — τὸ Κράτος δὲν μπορεῖ νἄχει καθήκοντα ἀπέναντι στοὺς ξένους πληθυσμούς. Ἄρα ἂν μεταχειρίζεται ἀνθρώπινα ἕνα κατακτημένο λαό, ἂν δὲν τὸν ληστεύει καὶ δὲν τὸν ἐξοντώσει παρὰ κατὰ τὸ ἥμισυ, κι ἂν δὲν τὸν ὑποβιβάζει στὸν τελευταῖο βαθμὸ ὑποδούλωσης, αὐτὸ γίνεται ἀπὸ πολιτικὴ (σκοπιμότητα) καὶ ἀπὸ φρόνηση ἴσως, ἢ μᾶλλον ἀπὸ καθαρὴ μεγαλοψυχία, ἀλλὰ ποτὲ ἀπὸ καθῆκον, γιατὶ ἔχει τὸ ἀπόλυτο δικαίωμα νὰ τὸν μεταχειρίζεται κατὰ βούληση.

Αὐτὴ ἡ κραυγαλέα ἄρνηση τῆς ἀνθρωπότητας, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν ἴδια τὴν οὐσία τοῦ Κράτους, εἶναι ἀπὸ τὴν σκοπιὰ θεώρησης τοῦ Κράτους τὸ ὑπέρτατο καθῆκον κι ἡ

πιὸ μεγάλη ἀρετή: ἀποκαλεῖται πατριωτισμός, καὶ συνιστᾶ ὁλόκληρη τὴν ὑπερβατικὴ ἠθικὴ τοῦ Κράτους. Τὴν ἀποκαλοῦμε ὑπερβατικὴ ἠθικὴ γιατὶ ξεπερνᾶ συνήθως τὸ ἐπίπεδο τῆς ἀνθρώπινης ἠθικῆς καὶ δικαιοσύνης, κοινῆς ἢ ἰδιωτικῆς, καὶ μ' αὐτὸ ἀκριβῶς τίθεται τὸ πιὸ συχνὰ σ' ἀντίθεση μ' αὐτές. Ἔτσι τὸ νὰ προσβάλλεις, νὰ καταπιέσεις, νὰ ἐκμεταλλευτεῖς, νὰ ληστέψεις, νὰ δολοφονήσεις ἢ νὰ ὑποδουλώσεις τὸν πλησίον σου, σύμφωνα μὲ τὴν συνηθισμένη ἠθικὴ τῶν ἀνθρώπων, θεωρεῖται σὰν ἔγκλημα. Στὴ δημόσια ζωὴ ἀντίθετα, ἀπὸ τὴν σκοπιὰ θεώρησης τοῦ πατριωτισμοῦ, ὅταν γίνεται ἡ πιὸ μεγάλη δόξα τοῦ Κράτους, γιὰ νὰ διατηρηθεῖ ἢ μᾶλλον νὰ διευρυνθεῖ ἡ ἰσχύς του, ὅλα αὐτὰ γίνονται καθῆκον καὶ ἀρετή. Κι αὐτὴ ἡ ἀρετή, αὐτὸ τὸ καθῆκον εἶναι ὑποχρεωτικὰ γιὰ κάθε πατριώτη πολίτη: καθένας θεωρεῖται ὅτι ὀφείλει νὰ τὰ ἀσκεῖ ὄχι μόνο ἐνάντια στοὺς ξένους, ἀλλὰ κι ἐνάντια στοὺς ἴδιους τοὺς συμπολίτες του, μέλη ἢ ὑπηκόους ὅπως αὐτὸς τοῦ Κράτους, κάθε φορὰ ποὺ τὸ ἀπαιτεῖ ἡ σωτηρία τοῦ Κράτους.

Αὐτὸ μᾶς ἐξηγεῖ γιατὶ ἀπὸ τὴν ἀπαρχὴ τῆς ἱστορίας, δηλαδή, ἀπὸ τὴν γέννηση τῶν Κρατῶν, ὁ κόσμος τῆς πολιτικῆς ὑπῆρξε πάντα καὶ συνεχίζει νάναι ἀκόμα τὸ θέατρο τῆς ὑψηλῆς δολοπλοκίας καὶ τῆς ἐξευγενισμένης ληστείας, ληστείας καὶ ἀπάτης ποὺ κατὰ τ' ἄλλα ἐκτιμοῦνται στὸ ἔπακρο, γιατὶ ὑπαγορεύονται ἀπ' τὸν πατριωτισμό, ἀπ' τὴν ὑπερβατικὴ ἠθικὴ καὶ τὸ ὑπέρτατο συμφέρον τοῦ Κράτους. Αὐτὸ μᾶς ἐξηγεῖ γιατὶ ἡ ἱστορία τῶν ἀρχαίων καὶ σύγχρονων Κρατῶν δὲν εἶναι παρὰ μιὰ σειρὰ ἀποκρουστικῶν ἐγκλημάτων· γιατὶ βασιλιάδες καὶ ὑπουργοί, τωρινοὶ καὶ παλιοί, ὅλων τῶν καιρῶν κι ὅλων τῶν χωρῶν: κρατιστές, διπλωμάτες, γραφειοκράτες καὶ πολεμιστές, ἂν τοὺς κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὴν σκοπιὰ θεώρησης τῆς ἁπλῆς ἠθικῆς καὶ τῆς ἀνθρώπινης δικαιοσύνης, ἀξίζουν ἑκατὸ καὶ χίλιες φορὲς τὴν ἀγχόνη ἢ τὶς φυλακές· γιατὶ δὲν ὑπάρχει φρίκη, ὠμότητα, ἱεροσυλία, ἐπιορκία, ἀπάτη, ἀνέντιμη συναλλαγή, κυνικὴ κλοπή, ἀναίσχυντη ληστεία καὶ βρωμερὴ προδοσία ποὺ νὰ μὴν ἔχει ἐπιτελεστεῖ καὶ δὲν ἐπιτελεῖται καθημερινὰ ἀπὸ τοὺς ἐκπρόσωπους τῶν Κρατῶν, χωρὶς ἄλλη δικαιολογία ἀπ' αὐτὴ τὴν ἐλαστικὴ φράση, ταυτόχρονα τόσο ἄνετη καὶ τόσο φοβερή: γιὰ κρατικοὺς λόγους! Φράση ἀληθινὰ φοβερή, γιατὶ ἔχει διαφθείρει καὶ ἀτιμάσει, στοὺς ἐπίσημους χώρους καὶ στὶς ἄρχουσες τάξεις τῆς κοινωνίας, περισσότερους ἀνθρώπους ἀπ' ὅ,τι ὁ ἴδιος ὁ Χρι-

στιανισμός. Μόλις προφερθεῖ, ὅλα σιωποῦν κι ὅλα ἐξαφανίζονται: ἐντιμότητα, κῦρος, δικαιοσύνη, δίκαιο, ὁ ἴδιος ὁ οἶκτος χάνεται καὶ μαζὶ μ' αὐτὸν ἡ λογικὴ κι ἡ ὑγιὴς αἴσθηση: τὸ μαῦρο γίνεται ἄσπρο καὶ τὸ ἄσπρο μαῦρο, τὸ ἀπαίσιο ἀνθρώπινο, κι οἱ πιὸ ἄνανδρες προδοσίες, τὰ πιὸ φρικαλέα ἐγκλήματα γίνονται ἀξιέπαινες πράξεις!

Ὁ μεγάλος Ἰταλὸς πολιτικὸς φιλόσοφος Μακιαβέλι, ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ πρόφερε αὐτὴ τὴν λέξη, ἢ ποὺ τουλάχιστο τῆς ἔδωσε τὴν ἀληθινή της ἔννοια καὶ τὴν τεράστια δημοτικότητα ποὺ ἀπολαμβάνει ἀκόμα κι αὐτὴ τὴ στιγμὴ στὸ κόσμο τῶν κυβερνητῶν μας. Ρεαλιστὴς καὶ θετικὸς στοχαστὴς καθὼς ἦταν, κατάλαβε πρῶτος ὅτι τὰ μεγάλα καὶ ἰσχυρὰ Κράτη δὲν μποροῦν ποτὲ νὰ θεμελιωθοῦν καὶ νὰ διατηρηθοῦν παρὰ μόνο μὲ τὸ ἔγκλημα, μὲ πολλὰ μεγάλα ἐγκλήματα καὶ μὲ τὴ ριζικὴ περιφρόνηση, γιὰ κάθε τι ποὺ ἀποκαλεῖται ἐντιμότητα! Τὄγραψε, τὸ ἐξήγησε καὶ τὸ ἀπέδειξε μὲ τρομερὴ εἰλικρίνεια. Καὶ καθὼς ἡ ἰδέα τῆς ἀνθρωπότητας ἀγνοοῦνταν πλήρως ἀπὸ τὴν ἐποχή του· καθὼς ἡ ἰδέα τῆς ἀδελφοσύνης, ὄχι τῆς ἀνθρώπινης ἀλλὰ τῆς θρησκευτικῆς, ποὺ κηρύσσονταν ἀπὸ τὴν καθολικὴ Ἐκκλησία, δὲν ἦταν ποτέ, ὅπως πάντα, τίποτα (ἄλλο) ἀπὸ μιὰ φρικαλέα εἰρωνεία, ἀναιρούμενη κάθε στιγμὴ ἀπὸ τὶς ἴδιες τὶς πράξεις τῆς Ἐκκλησίας· ὅπως στὸν καιρό του κανεὶς δὲν ἀμφέβαλλε κἂν ὅτι ὑπῆρχε κάποιο πράγμα σὰν τὸ λαϊκὸ δίκαιο, γιατὶ οἱ λαοὶ δὲν θεωροῦνταν τότε παρὰ σὰν μιὰ μάζα ἀδρανὴς κι ἀνήθικη, σὰν ἕνα εἶδος σάρκας γιὰ τὰ Κράτη, γιὰ νὰ κόβεται καὶ νὰ ράβεται κατὰ βούληση καὶ προορισμένη σὲ μιὰ αἰώνια ὑπακοή· καθὼς δὲν ὑπῆρχε ἀπολύτως τίποτα, οὔτε στὴν Ἰταλία, οὔτε ἀλλοῦ, ποὺ νἆταν πάνω ἀπὸ τὸ Κράτος, ὁ Μακιαβέλι συμπέρανε, μ' ἀρκετὴ λογική, ὅτι τὸ Κράτος ἦταν ὁ ὕπατος σκοπὸς κάθε ἀνθρώπινης ὕπαρξης, ποὺ ὄφειλε κανεὶς νὰ τὸν ὑπηρετεῖ ἔναντι ὁποιασδήποτε θυσίας, κι ὅτι ἀφοῦ τὸ συμφέρον τοῦ Κράτους ἐπικρατοῦσε σ' ὅλα τὰ πράγματα, ἕνας καλὸς πατριώτης ὄφειλε νὰ μὴν διστάσει μπροστὰ σὲ κανένα ἔγκλημα γιὰ νὰ τὸ ὑπηρετήσει. Συμβουλεύει τὸ ἔγκλημα, τὸ συνιστᾶ καὶ τὸ κάνει μιὰ ἀπόλυτα ἀναγκαία προϋπόθεση τῆς πολιτικῆς εὐφυΐας καθὼς καὶ τοῦ ἀληθινοῦ πατριωτισμοῦ. Εἴτε τὸ Κράτος ἀποκαλεῖται μοναρχία ἢ δημοκρατία, τὸ ἔγκλημα, γιὰ τὴν διατήρησή του καὶ τὸν θρίαμβό του θἆναι πάντα ἀναγκαῖο. Θ' ἀλλάξει χωρὶς ἀμφιβολία κατεύθυνση καὶ ἀντικείμενο, ἀλλὰ ἡ φύση του θὰ παραμείνει ἡ

ἴδια. Θἄναι πάντα ἡ ἐνεργητική, μόνιμη παραβίαση τῆς δικαιοσύνης, τοῦ οἴκτου καὶ τῆς ἐντιμότητας — γιὰ τὴν σωτηρία τοῦ Κράτους.

Ναί, ὁ Μακιαβέλι ἔχει δίκιο, δὲν μποροῦμε ν' ἀμφιβάλλουμε μετὰ ἀπὸ μιὰ ἐμπειρία τριάμιση αἰώνων, ποὺ προστέθηκε στὴν ἐμπειρία του. Ναί, ὅλη ἡ ἱστορία μᾶς τὸ λέει: ἐνῶ τὰ μικρὰ Κράτη δὲν εἶναι ἐνάντια παρὰ μόνο ἀπὸ ἀδυναμία, τὰ ἰσχυρὰ Κράτη δὲν διατηροῦνται παρὰ μόνο μὲ τὸ ἔγκλημα. Μόνο ποὺ τὸ συμπέρασμά μας θἄναι ἀπόλυτα διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ δικό του, κι αὐτὸ γιὰ ἕνα πολὺ ἁπλὸ λόγο: Εἴμαστε οἱ γυιοὶ τῆς Ἐπανάστασης κι ἔχουμε κληρονομήσει ἀπ' αὐτὴν τὴν θρησκεία τῆς ἀνθρωπότητας, ποὺ ὀφείλουμε νὰ θεμελιώσουμε πάνω στὰ ἐρείπια τῆς θρησκείας, τῆς θεότητας· πιστεύουμε στὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου, στὴν ἀξιοπρέπεια καὶ τὴν χειραφέτηση, ποὺ εἶναι ἀπαραίτητες γιὰ τὸ ἀνθρώπινο γένος· πιστεύουμε στὴν ἀνθρώπινη ἐλευθερία καὶ στὴν ἀνθρώπινη ἀδελφοσύνη ποὺ θεμελιώνεται πάνω στὴν ἀνθρώπινη δικαιοσύνη. Πιστεύουμε, μὲ μιὰ λέξη, στὸ θρίαμβο τῆς ἀνθρωπότητας πάνω στὴ γῆ· ἀλλ' αὐτὸς ὁ θρίαμβος ποὺ ὀνομάζουμε τάμα μας καὶ ποὺ θέλουμε νὰ φτάσουμε μὲ τὶς ἑνωμένες προσπάθειές μας, ὄντας ἀπὸ τὴν ἴδια του τὴ φύση, ἡ ἄρνηση τοῦ ἐγκλήματος, ποὺ τὸ ἴδιο δὲν ἀντιπροσωπεύει τίποτ' ἄλλο παρὰ τὴν ἄρνηση τῆς ἀνθρωπότητας, δὲν θὰ μπορέσει νὰ πραγματοποιηθεῖ παρὰ μόνον ὅταν τὸ ἔγκλημα θὰ παύσει νἄναι αὐτὸ ποὺ εἶναι λίγο - πολὺ παντοῦ σήμερα: ἡ ἴδια ἡ βάση τῆς πολιτικῆς ὕπαρξης τῶν ἐθνῶν, ἀπορροφημένων, κυριαρχημένων ἀπὸ τὴν ἰδέα τοῦ Κράτους. Κι ἀφοῦ ἔχει ἀπὸ δῶ καὶ πέρα ἀποδειχτεῖ ὅτι κανένα Κράτος δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ὑπάρξει χωρὶς νὰ διαπράξει ἐγκλήματα, ἢ τουλάχιστο χωρὶς νὰ τὰ ὀνειρευτεῖ καὶ νὰ τὰ σκεφτεῖ, ἀκόμη κι ὅταν ἡ ἀδυναμία του θὰ τὸ ἐμπόδιζε νὰ τὰ ἐκτελέσει, συμπεραίνουμε σήμερα τὴν ἀπόλυτη ἀναγκαιότητα τῆς καταστροφῆς τῶν Κρατῶν, ἤ, ἂν θέλετε, τὸν ριζικὸ καὶ πλήρη τους μετασχηματισμό, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι, παύοντας νἄναι δυνάμεις συγκεντρωτικὲς καὶ ὀργανωμένες ἀπὸ πάνω πρὸς τὰ κάτω, εἴτε μὲ τὴν βία, εἴτε μὲ τὴν αὐθεντία κάποιας ἀρχῆς, θ' ἀναδιοργανωθοῦν — μὲ ἀπόλυτη ἐλευθερία γιὰ ὅλα τὰ μέρη νὰ ἑνωθοῦν ἢ νὰ μὴν ἑνωθοῦν, καὶ διατηρώντας γιὰ τὸ καθένα ἐκείνη τὴν ἐλευθερία τῆς ἀποχώρησης ἀπὸ μία ἕνωση, ἔστω κι ἂν κάποτε προσχώρησαν σ' αὐτὴν ἐλεύθερα — ἀπὸ κάτω πρὸς τὰ πάνω, σύμ-

φωνα μὲ τὶς πραγματικὲς ἀνάγκες καὶ τὶς φυσικὲς τάσεις τῶν μελῶν, μὲ τὴν ἐλεύθερα ὁμοσπονδοποίηση τῶν ἀτόμων καὶ τῶν συνεταιρισμῶν, τῶν κομμουνῶν, τῶν συνοικιῶν, τῶν ἐπαρχιῶν καὶ τῶν ἐθνῶν μέσα στὴν ἀνθρωπότητα.

Αὐτὰ εἶναι τὰ συμπεράσματα στὰ ὁποῖα μᾶς ὁδηγεῖ ἀναγκαστικὰ ἡ ἐξέταση τῶν ἐξωτερικῶν σχέσεων τοῦ Κράτους, ἀκόμη καὶ τοῦ ὑποτιθέμενου ἐλεύθερου, μὲ τ' ἄλλα Κράτη. Θὰ δοῦμε ἀργότερα ὅτι τὸ Κράτος ποὺ θεμελιώνεται πάνω στὸ θεϊκὸ δίκαιο ἢ πάνω στὸν θρησκευτικὸ καθαγιασμὸ φτάνει ἀκριβῶς στὰ ἴδια ἀποτελέσματα. Ἂς ἐξετάσουμε τώρα τὶς σχέσεις τοῦ Κράτους ποὺ θεμελιώνεται στὸ ἐλεύθερο συμβόλαιο ἀπέναντι στοὺς δικούς του πολίτες ἢ ὑπηκόους.

Ἔχουμε δεῖ ὅτι ἀποκλείοντας τὴν τεράστια πλειοψηφία τοῦ ἀνθρώπινου εἴδους ἀπὸ τὸ ἐσωτερικό του, ἀπορρίπτοντας στὸ ἐξωτερικὸ τὶς ἀμοιβαῖες ὑποχρεώσεις καὶ καθήκοντα τῆς ἠθικῆς, τῆς δικαιοσύνης καὶ τοῦ δικαίου, ἀρνεῖται τὴν ἀνθρωπότητα καὶ μαζί μ' αὐτὴν τὴν μεγάλη λέξη: Πατριωτισμός, ἐπιβάλλει τὴν ἀδικία καὶ τὴν ὠμότητα σ' ὅλους τοὺς ὑπηκόους του, σὰν ὑπέρτατο καθῆκον. Περιορίζει, ἀκρωτηριάζει, σκοτώνει σ' αὐτοὺς τὴν ἀνθρωπιὰ ὥστε παύοντας νἆναι ἄνθρωποι νὰ μὴν εἶναι τίποτα παραπάνω ἀπὸ πολίτες, ἢ μᾶλλον, πράγμα ποὖναι πιὸ σωστό, ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἱστορικῆς διαδοχῆς τῶν γεγονότων, νὰ μὴν ὑψωθοῦν ποτὲ πάνω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ πολίτη, στὸ ὕψος τοῦ ἀνθρώπου. Ἔχουμε δεῖ ἐξάλλου ὅτι κάθε Κράτος, ἀντιμετωπίζοντας τὸν κίνδυνο νὰ ἐξαφανιστεῖ καὶ νὰ ἰδωθεῖ νὰ καταβροχθίζεται ἀπὸ τὰ κοντινὰ Κράτη, πρέπει νὰ τείνει στὴν παντοδυναμία κι ὅτι, γινόμενο ἰσχυρό, πρέπει νὰ κατακτᾶ. Ὅποιος λέει κατάχτηση, ἐννοεῖ λαοὺς κατακτημένους, ὑποδουλωμένους, ὑποδιβασμένους στὴ σκλαβιά, κάτω ἀπὸ ὁποιαδήποτε μορφὴ κι ὁποιαδήποτε ὀνομασία κι ἂν πρόκειται. Ἡ ὑποδούλωση εἶναι λοιπὸν μιὰ ἀναγκαία συνέπεια τῆς ὕπαρξης τοῦ Κράτους.

Ἡ σκλαβιὰ μπορεῖ ν' ἀλλάξει μορφὴ καὶ ὄνομα — ἡ βάση της παραμένει ἡ ἴδια. Αὐτὴ ἡ βάση ἐκφράζεται μ' αὐτὲς τὶς λέξεις: Τὸ νἆσαι σκλάβος, σημαίνει νἆσαι ἀναγκασμένος νὰ δουλεύεις γιὰ ἄλλον, ὅπως τὸ νἆσαι ἀφέντης, σημαίνει νὰ ζεῖς, ἀπὸ τὴν ἐργασία τοῦ ἄλλου. Στὴν ἀρχαιότητα, ὅπως σήμερα στὴν Ἀσία, τὴν Ἀφρική, κι ὅπως καὶ σ' ἕνα μέρος τῆς Ἀμερικῆς ἀκόμη, οἱ σκλάβοι ἀποκαλοῦνταν ἐντελῶς ἔντιμα σκλάβοι. Τὸν μεσαίωνα πῆραν τὸ ὄνο-

μα τῶν δουλοπαροίκων, σήμερα τοὺς ἀποκαλοῦν μισθωτούς. Ἡ θέση αὐτῶν τῶν τελευταίων εἶναι πολὺ πιὸ ἀξιοπρεπής, καὶ λιγώτερο σκληρὴ ἀπὸ 'κείνη τῶν σκλάβων, ἀλλὰ δὲν εἶναι λιγώτερο ἀναγκασμένοι ἀπὸ τὴν πεῖνα, καθὼς καὶ ἀπὸ τοὺς πολιτικοὺς καὶ κοινωνικοὺς θεσμούς, νὰ στηρίζουν μὲ πολὺ σκληρὴ ἐργασία τὴν ἀπόλυτη ἢ σχετικὴ ἀεργία τοῦ ἄλλου. Κατὰ συνέπεια, εἶναι σκλάβοι. Καὶ γενικά, κανένα Κράτος, μήτε ἀρχαῖο, μήτε σύγχρονο, δὲν μπόρεσε οὔτε θὰ μπορέσει ποτὲ νὰ ξεπεράσει τὴν ἀναγκαστικὴ ἐργασία τῶν μαζῶν, εἴτε μισθωτῶν, εἴτε σκλάβων, σὰ μιὰ κύρια κι ἀπόλυτα ἀναγκαία βάση τῆς σχόλης, τῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς πολιτικῆς τάξης: τῶν πολιτῶν. 'Απ' αὐτὴ τὴν ἄποψη, οἱ Ἑνωμένες Πολιτεῖες τῆς Βόρειας 'Αμερικῆς δὲν ἀποτελοῦνε ἀκόμη ἐξαίρεση.

Αὐτὲς εἶναι οἱ ἐσωτερικὲς συνθῆκες ποὺ ἀπορρέουν ἀναγκαστικὰ γιὰ τὸ Κράτος ἀπὸ τὴν ἐξωτερική του κατάσταση, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν φυσική του, μόνιμη καὶ ἀναπόφευκτη ἐχθρότητα ἀπέναντι στ' ἄλλα Κράτη. Ἂς δοῦμε τώρα τὶς συνθῆκες ποὺ ἀπορρέουν ἄμεσα γιὰ τοὺς πολίτες τοῦ ἐλεύθερου συμβολαίου, μὲ τὸ ὁποῖο συγκροτοῦνται σὲ Κράτος.

Τὸ Κράτος δὲν ἔχει μόνο νὰ ἐγγυηθεῖ τὴν ἀσφάλεια τῶν μελῶν του ἐνάντια σ' ὅλες τὶς ἐπιθέσεις ποὺ προέρχονται ἀπ' ἔξω, πρέπει ἀκόμη νὰ ὑπερασπίζει στὸ ἐσωτερικὸ τοὺς μὲν ἐνάντια στοὺς δὲ καὶ καθένα ἐνάντια στὸν ἑαυτό του. Γιατὶ τὸ Κράτος — κι αὐτὸ συνιστᾶ τὸ χαρακτηριστικὸ καὶ θεμελιακό του γνώρισμα — κάθε Κράτος, ὅπως κάθε θεολογία, θεωρεῖ βασικὰ τὸν ἄνθρωπο μοχθηρὸ καὶ κακό. Σ' ὅ,τι ἐξετάζουμε τώρα, τὸ καλό, ἔχουμε δεῖ, δὲν ἀρχίζει παρὰ μὲ τὴν σύναψη τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου καὶ δὲν εἶναι, κατὰ συνέπεια, παρὰ τὸ προϊὸν αὐτοῦ τοῦ συμβολαίου — τὸ ἴδιο τὸ περιεχόμενό του. Δὲν εἶναι προϊὸν τῆς ἐλευθερίας. 'Αντίθετα, ὅσο οἱ ἄνθρωποι παραμένουν ἀπομονωμένοι μέσα στὴν ἀπόλυτη ἀτομικότητά τους, ἀπολαμβάνοντας ἀκέραιη τὴ φυσικὴ ἐλευθερία τους, στὴν ὁποία δὲν γνωρίζουν ἄλλα ὅρια ἐκτὸς ἀπὸ ὅρια τεχνητά, ὄχι φυσικά, δὲν ἀκολουθοῦν παρὰ ἕνα μόνο νόμο, ἐκεῖνον τοῦ ἐγωισμοῦ τους· προσβάλλουν, κακομεταχειρίζονται, κλέβουν ὁ ἕνας τὸν ἄλλον, ἀλληλοτρώγονται κι ἀλληλοκαταβροχθίζονται, καθένας στὸ μέτρο τῆς νοημοσύνης, τῆς πανουργίας καὶ τῶν ὑλικῶν του δυνάμεων, ὅπως κάνουν σήμερα, καθὼς παρατηρήσαμε ἤδη, τὰ Κράτη. Ἄρα ἡ ἀνθρώπινη ἐ-

λευθερία δὲν παράγει τὸ καλό, ἀλλὰ τὸ κακό, ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀχρεῖος ἀπὸ τὴ φύση του. Πῶς ἔγινε κακός; Ἀνήκει στὴν θεολογία νὰ τὸ ἐξηγήσει. Τὸ γεγονὸς εἶναι ὅτι τὸ Κράτος, ἐνῶ γεννιέται, τὸν βρίσκει ἤδη κακὸ κι ἐπιφορτίζεται νὰ τὸν κάνει καλό, δηλαδὴ νὰ μεταμορφώσει τὸν φυσικὸ ἄνθρωπο σὲ πολίτη.

Σ' αὐτὸ μπορεῖ νὰ παρατηρήσει κανεὶς ὅτι ἀφοῦ τὸ Κράτος εἶναι τὸ προϊὸν ἑνὸς ἐλεύθερα συναφθέντος ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους συμβολαίου, ἔπεται ὅτι εἶναι γέννημα τῆς ἐλευθερίας. Αὐτὸ τὸ συμπέρασμα δὲν εἶναι καθόλου ὀρθό. Τὸ Κράτος ἀκόμη καὶ σ' αὐτὴ τὴ θεωρία δὲν εἶναι προϊὸν τῆς ἐλευθερίας, ἀλλὰ ἀντίθετα τῆς αὐτοθυσίας καὶ τῆς θεληματικῆς ἀπάρνησης τῆς ἐλευθερίας. Οἱ φυσικοὶ ἄνθρωποι, ἀπόλυτα ἐλεύθεροι πραγματικά, ἀλλὰ ἀναγκαστικὰ ἐκτεθειμένοι σ' ὅλους τοὺς κινδύνους, ποὺ κάθε στιγμὴ τῆς ζωῆς τους ἀπειλοῦν τὴν ἀσφάλειά τους, γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν καὶ νὰ προστατέψουν αὐτὴ τὴν τελευταία, θυσιάζουν, ἀπαρνοῦνται ἕνα μέρος τῆς ἐλευθερίας τους, καὶ στὸ βαθμὸ ποὺ τὴν θυσιάζουν στὴν ἀσφάλειά τους, γίνονται σκλάβοι τοῦ Κράτους. Ἔχουμε λοιπὸν λόγο νὰ ἐπιβεβαιώσουμε ὅτι ἀπὸ τὴ σκοπιὰ θεώρησης τοῦ Κράτους, τὸ καλὸ γεννιέται ὄχι ἀπὸ τὴν ἐλευθερία, ἀλλ' ἀντίθετα ἀπὸ τὴν ἄρνηση τῆς ἐλευθερίας.

Δὲν εἶναι ἕνα ἀξιοπαρατήρητο γεγονὸς αὐτὴ ἡ ὁμοιότητα μεταξὺ θεολογίας — αὐτῆς τῆς ἐπιστήμης τῆς Ἐκκλησίας — καὶ τῆς πολιτικῆς — αὐτῆς τῆς θεωρίας τοῦ Κράτους —, αὐτὴ ἡ συνάντηση δύο κατηγοριῶν σκέψεων καὶ γεγονότων τόσο ἀντιθετικῶν φαινομενικά, σὲ μιὰ καὶ τὴν ἴδια πεποίθηση· ἐκείνη τῆς ἀναγκαιότητας τῆς θυσίας τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας γιὰ νὰ ἠθικοποιηθοῦν οἱ ἄνθρωποι καὶ νὰ μεταμορφωθοῦν, σύμφωνα μὲ τὴν μιά, σὲ ἁγίους, σύμφωνα μὲ τὴν ἄλλη, σὲ ἐνάρετους πολίτες. Ὅσο γιὰ μᾶς, δὲν ἐκπλησσόμαστε μὲ κανένα τρόπο, γιατὶ εἴμαστε πεπεισμένοι, καὶ θὰ προσπαθήσουμε νὰ τὸ ἀποδείξουμε πιὸ κάτω, ὅτι ἡ πολιτικὴ καὶ ἡ θεολογία εἶναι δύο ἀδελφὲς ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἴδια ρίζα καὶ ποὺ ἐπιδιώκουν τὸν ἴδιο σκοπὸ μὲ διαφορετικὰ ὀνόματα, κι ὅτι κάθε Κράτος εἶναι μιὰ ἐπίγεια Ἐκκλησία ὅπως κάθε Ἐκκλησία, μὲ τὴ σειρά της, μὲ τὸν οὐρανό της, κατοικία τῶν εὐτυχισμένων καὶ ἀθάνατων θεῶν της, δὲν εἶναι παρὰ ἕνα ἐπουράνιο Κράτος.

Τὸ Κράτος λοιπόν, ὅπως ἡ Ἐκκλησία, ξεκινᾶ ἀπ' αὐ-

τὴ τὴν θεμελιακὴ προϋπόθεση, ὅτι οἱ ἄνθρωποι εἶναι κατὰ βάθος κακοί, κι ὅτι, ἀφημένοι στὴ φυσική τους ἐλευθερία, θὰ ἀλληλοσπαράσσονταν καὶ θὰ προσέφεραν τὸ θέαμα τῆς πιὸ φρικαλέας ἀναρχίας ὅπου οἱ πιὸ ἰσχυροὶ θὰ σκότωναν ἢ θὰ ἐκμεταλλεύονταν τοὺς πιὸ ἀδύνατους, ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο, δὲν εἶναι ἔτσι, ἀπ' αὐτὸ ποὺ συμβαίνει στὰ πρότυπα σημερινά μας Κράτη! Θέτει σὰν ἀρχὴ ὅτι, γιὰ νὰ ἐγκαθιδρυθεῖ ἡ δημόσια τάξη, χρειάζεται μιὰ ἀνώτερη αὐθεντία[1]· κι ὅτι γιὰ νὰ καθοδηγηθοῦν οἱ ἄνθρωποι καὶ νὰ καταταλοῦν τὰ κακὰ πάθη τους, χρειάζεται ὁδηγὸς καὶ φρένο· ἀλλὰ ὅτι αὐτὴ ἡ αὐθεντία πρέπει νἆναι ἐκείνη ἑνὸς ἀνθρώπου μ' ἐνάρετο πνεῦμα, νομοθέτη τοῦ λαοῦ του, ὅπως ὁ Μωϋσῆς, ὁ Λυκοῦργος, ὅπως ὁ Σόλων — κι ὅτι αὐτὸς ὁ ὁδηγὸς κι αὐτὸ τὸ φρένο θἆναι ἡ σοφία κι ἡ κατασταλτικὴ δύναμη τοῦ Κράτους.

Στ' ὄνομα τῆς λογικῆς θὰ μπορούσαμε κάλλιστα νὰ στρεψοδικήσουμε σὲ βάρος τοῦ νομοθέτη, γιατὶ στὸ σύστημα ποὺ ἐξετάζουμε τώρα, δὲν πρόκειται γιὰ ἕνα κώδικα νόμων ποὺ ἐπιβλήθηκε ἀπὸ κάποια αὐθεντία, ἀλλὰ γιὰ μιὰ ἀμοιβαία ὑποχρέωση ποὺ συνάφθηκε ἐλεύθερα ἀπὸ τοὺς ἐλεύθερους θεμελιωτὲς τοῦ Κράτους. Καὶ καθὼς αὐτοὶ οἱ θεμελιωτές, ποὺ σύμφωνα μὲ τὸ ἐν λόγω σύστημα, δὲν ἦταν οὔτε λίγο οὔτε πολὺ παρὰ ἄγριοι, πού, ἔχοντας ζήσει ὡς τώρα μέσα στὴν πιὸ πλήρη φυσικὴ ἐλευθερία, θ' ἀγνοοῦσαν τὴ διαφορὰ τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, θὰ μπορούσαμε νὰ ρωτήσουμε: μὲ ποιό μέσο ἔφτασαν στὸ νὰ τὰ διακρίνουν καὶ νὰ τὰ ξεχωρίζουν; Εἶναι ἀλήθεια ὅτι μπορεῖ νὰ μᾶς ἀπαντήσει κανεὶς ὅτι, ἀφοῦ δὲν σχηματίζουν ἀρχικὰ τὴν ἀμοιβαία τους συμφωνία παρὰ μόνο ἐν ὄψει τῆς ἀμοιβαίας τους ἀσφάλειας, αὐτὸ ποὺ θ' ἀποκαλέσουν καλὸ δὲν ἦταν τότε τίποτα (ἄλλο) ἀπὸ τὰ πολυάριθμα σημεῖα, ποὺ διατυπώθηκαν ἀπ' αὐτοὺς στὸ συμβόλαιό τους, ὅπως, γιὰ παράδειγμα: νὰ μὴν ἀλληλοσκοτώνονται, νὰ μὴν ἀλληλοληστεύονται, καὶ νὰ ὑποστηρίζονται ἀμοιβαία ἐνάντια σ' ὅ-

1. Τὸ Ἰδεῶδες τοῦ Μαντσίνι. Βλ. «Καθήκοντα τοῦ Ἀνθρώπου», (Νάπολι, 1860), σελ. 83 καὶ «Πρὸς τὸν Πάπα Πίο τὸν 9ο», σελ. 27: «Θεωροῦμε ἅγια τὴν ἐξουσία ὅταν καθαγιάζεται ἀπὸ τὴν εὐφυΐα καὶ τὴν ἀρετή, τοὺς ἱεροὺς ἥλιους τοῦ μέλλοντος καὶ ἐκδηλούμενη ἀπὸ τὴν μεγάλη δύναμη τῆς θυσίας κηρύσσουσα τὸ καλὸ καὶ ἐλεύθερα ἀποδεκτὴ ὁδηγεῖ φανερὰ σ' αὐτήν...» (Ἰταλικὰ στὸ κείμενο).

λες τις προσβολές πού προέρχονταν άπ' έξω· άλλ' ότι άργότερα κάποιος νομοθέτης, άνθρωπος ένάρετου πνεύματος, γεννημένος ήδη μέσα σέ μιά όμαδοποίηση πού σχηματίσθηκε έτσι καί, κατά συνέπεια, έξυψωμένος κατά κάποιο τρόπο πνευματικά, μπόρεσε νά πλατύνει, νά βαθύνει τις προϋποθέσεις καί τις βάσεις καί νά δημιουργήσει μ' αυτό άκριβώς ένα πρώτο κώδικα ήθικής καί νόμων.

'Αλλ' άμέσως γεννιέται ένα άλλο έρώτημα: ύποθέτοντας ότι ένας άνθρωπος προικισμένος μέ έξαιρετική εύφυΐα, γεννημένος μέσα σ' αυτή τήν άκόμα πολύ πρωτόγονη κοινωνία, μπόρεσε χάρη στήν πολύ χοντρική έκπαίδευση πού κατάφερε νά πάρει στό έσωτερικό της, καί, άφοΰ βοήθησε καί ή εύφυΐα του, νά συλλάβει έναν κώδικα ήθικής, πώς τά κατάφερε νά κάνει τόν λαό του νά τόν άποδεχτεΐ; Μέ τή δύναμη τής λογικής μόνο; Αυτό είναι άδύνατο. Ή λογική τελειώνει βέβαια μέ τό νά θριαμβεύει παντού, άκόμα καί στά πιό άτίθασα πνεύματα, άλλά χρειάζεται βέβαια περισσότερο άπό τή διάρκεια τής ζωής ένός άνθρώπου γι' αυτό καί στά λίγο άναπτυγμένα πνεύματα θάπρεπε νά περάσουν πολλοί αιώνες. Μέ τή δύναμη, μέ τή βία; 'Αλλά τότε δέν θάταν πιά μιά κοινωνία θεμελιωμένη στό έλεύθερο συμβόλαιο, άλλά στήν κατάκτηση, στήν ύποδούλωση, πράγμα πού θά μάς όδηγοΰσε κατευθείαν στις πραγματικές ιστορικές κοινωνίες, μέσα στις όποιες όλα τά πράγματα έξηγοΰνται πολύ πιό φυσικά, είναι άλήθεια, άπ' ότι στις θεωρίες τών φιλελεύθερων στοχαστών μας, άλλά τών όποίων έπίσης ή έξέταση καί ή μελέτη, μακριά άπό τοΰ νά χρησιμεύουν όπως τό θέλουν αυτοί οί κύριοι στήν άποθέωση τοΰ Κράτους, μάς όδηγοΰν, όπως θά δοΰμε άργότερα, νά έπιθυμήσουμε άντίθετα, όσο τό δυνατό πιό γρήγορα, τήν ριζική καί πλήρη καταστροφή του.

'Απομένει ένα τρίτο μέσο, τό όποιο ένας μεγάλος νομοθέτης ένός άγριου λαοΰ θάχε νά χρησιμοποιήσει γιά νά έπιβάλλει τόν κώδικά του στή μάζα τών συμπολιτών του: είναι ή θεία έξουσία. Καί πραγματικά, άπό τόν Μωΰσή ώς καί τόν Μωάμεθ κατάφυγαν όλοι σ' αυτό τό μέσο. Είναι πολύ άποτελεσματικό στά έθνη όπου οί προλήψεις καί τό θρησκευτικό συναίσθημα άσκοΰν άκόμη μιά πολύ ισχυρή έπίδραση, πού είναι φυσικά πολύ ισχυρή μέσα σ' έναν άγριο λαό. Μόνο πού ή κοινωνία, πού θά χρησιμεύσει στή σύστασή της, δέν θάχει πιά γιά θεμέλιο τό έλεύθερο συμβόλαιο· συγκροτημένη άπό τήν άμεση παρέμβαση τής θείας

βούλησης, θᾶναι ἀναγκαστικὰ ἕνα θεοκρατικό, μοναρχικὸ ἢ ἀριστοκρατικὸ Κράτος, ἀλλὰ μὲ καμιὰ ἔννοια δημοκρατικὸ — καὶ καθὼς δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ διαπραγματευθεῖ μὲ τοὺς καλοὺς θεούς, ἀφοῦ εἶναι τόσο ἰσχυροὶ ὅσο κι οἱ δεσπότες, καὶ καθὼς εἶναι κανεὶς ἀναγκασμένος ν' ἀποδεχτεῖ τυφλὰ ὅτι ἐπιτάσσουν καὶ νὰ ὑποτάσσεται στὴ θέλησή τους, προκύπτει ὅτι, σὲ μιὰ νομοθεσία ὑπαγορευμένη ἀπὸ τοὺς Θεούς, δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει θέση γιὰ τὴν ἐλευθερία. Ἐγκαταλείπουμε λοιπὸν τὴν συγκρότηση, κατὰ τ' ἄλλα πολὺ ἱστορική, τοῦ Κράτους μὲ παρέμβαση, εἴτε ἄμεση εἴτε ἔμμεση, τῆς θεϊκῆς παντοδυναμίας, ὑποσχόμενοι νὰ ξαναγυρίσουμε σ' αὐτὴ ἀργότερα, καὶ ἐπιστρέφουμε στὴν ἐξέταση τοῦ ἐλεύθερου Κράτους ποὺ θεμελιώθηκε πάνω στὸ ἐλεύθερο συμβόλαιο. Φτάνοντας κατὰ τὰ ἄλλα στὴν πεποίθηση ὅτι δὲν μποροῦμε νὰ ἐξηγήσουμε στὸν ἑαυτό μας, μὲ κανένα τρόπο, τὸ ἀντιφατικὸ γεγονὸς μιᾶς τέτοιας νομοθεσίας προερχόμενης ἀπὸ τὴν εὐφυΐα ἑνὸς ἀνθρώπου καὶ ὁμόφωνα ἐπικροτημένης, ἐλεύθερα ἀποδεκτῆς ἀπὸ 'να ὁλόκληρο ἄγριο λαό, χωρὶς ὁ νομοθέτης νᾶχει ἀνάγκη νὰ καταφύγει εἴτε στὴν ὠμὴ βία, εἴτε σὲ κάποια θεϊκὴ πρόληψη, θέλουμε τώρα νὰ δεχτοῦμε αὐτὸ τὸ θαῦμα, καὶ νὰ ρωτήσουμε γιὰ τὴν ἐξήγηση ἑνὸς ἄλλου θαύματος, ὄχι λιγότερο δύσκολου νὰ τὸ καταλάβουμε ἀπὸ τὸ πρῶτο. Ὁ νέος κώδικας τῆς ἠθικῆς καὶ τῶν νόμων, μόλις ἐξαγγέλθηκε κι ἔγινε ὁμόφωνα δεκτός, πῶς ἐφαρμόζεται στὴν πράξη, στὴ ζωή; Ποιὸς ἀγρυπνεῖ γιὰ τὴν τήρησή του;

Μπορεῖ νὰ παραδεχτεῖ κανεὶς ὅτι μετὰ ἀπ' αὐτὴ τὴν ὁμόφωνη ἀποδοχή, ὅλοι ἢ μόνο ἡ πλειοψηφία τῶν ἄγριων ποὺ συνθέτουν μιὰ πρωτόγονη κοινωνία καὶ ποὺ πρὶν ἐξαγγελθεῖ ἡ νέα νομοθεσία, ἦταν βυθισμένοι στὴν πιὸ βαθειὰ ἀναρχία, μονομιᾶς καὶ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο μεταμορφώθηκαν ἀπὸ μόνο τὸ γεγονὸς αὐτῆς τῆς ἐξαγγελίας κι αὐτῆς τῆς ἀποδοχῆς, ὅτι ἀπὸ μόνοι τους καὶ χωρὶς ἄλλο κίνητρο ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἴδιες τους τὶς πεποιθήσεις, βάλθηκαν νὰ παρατηρήσουν συνειδητὰ καὶ νὰ ἐκτελέσουν κανονικὰ ἐντολὲς καὶ νόμους ποὺ τοὺς ἐπέβαλε μιὰ ὡς τότε ἄγνωστη ἠθική;

Ἂν ἀποδεχτοῦμε τὴν δυνατότητα ἑνὸς τέτοιου θαύματος, αὐτὸ θὰ σήμαινε ταυτόχρονα ὅτι ἀναγνωρίζουμε τὴν ἀχρηστία τοῦ Κράτους, τὴν ἱκανότητα τοῦ φυσικοῦ ἀνθρώπου νὰ συλλάβει, νὰ θελήσει καὶ νὰ κάνει τὸ καλὸ μὲ μόνη τὴν παρόρμηση τῆς δικῆς του ἐλευθερίας, πράγμα ποὺ θά-

ταν ἀντίθετο τόσο μὲ τὴ θεωρία τοῦ λεγόμενου ἐλεύθερου Κράτους, ὅσο καὶ μ' ἐκείνη τοῦ θρησκευτικοῦ ἢ θεϊκοῦ Κράτους· κι οἱ δυὸ ἔχουν σὰν θεμελιακὴ βάση τὴν ὑποτιθέμενη ἀνικανότητα τῶν ἀνθρώπων νὰ ὑψωθοῦν ὡς τὸ καλὸ καὶ νὰ τὸ κάνουν ἀπὸ φυσικὴ παρόρμηση, ἀφοῦ αὐτὴ ἡ παρόρμηση, σύμφωνα μ' αὐτὲς τὶς ἴδιες τὶς θεωρίες, τοὺς ὁδηγεῖ, ἀντίθετα, ἀκατανίκητα καὶ πάντοτε, στὸ κακό. Κατὰ συνέπεια μᾶς διδάσκουν κι οἱ δυὸ ὅτι, γιὰ νὰ ἐξασφαλιστεῖ ἡ τήρηση τῶν ἀρχῶν κι ἡ ἐκτέλεση τῶν νόμων σ' ὁποιαδήποτε ἀνθρώπινη κοινωνία, πρέπει νὰ βρίσκεται ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ Κράτους μιὰ ἄγρυπνη δύναμη, ρυθμιστικὴ καί, ἂν ὑπάρχει ἀνάγκη, καταπιεστική. — Μένει νὰ μάθουμε ποιὸς πρέπει καὶ μπορεῖ νὰ τὴν ἀσκήσει;

Γιὰ τὸ Κράτος ποὺ θεμελιώνεται στὸ θεϊκὸ δίκαιο καὶ μὲ τὴν παρέμβαση τοῦ Θεοῦ, ἡ ἀπάντηση εἶναι ἐντελῶς ἁπλή: θἄναι ἀρχικὰ οἱ ἱερεῖς κι ἔπειτα οἱ κοσμικὲς ἐξουσίες ποὺ καθαγιάστηκαν ἀπὸ τοὺς ἱερεῖς. Ἡ ἀπάντηση θἄναι πολὺ πιὸ δύσκολη γιὰ τὴ θεωρία τοῦ Κράτους ποὺ θεμελιώνεται στὸ ἐλεύθερο συμβόλαιο. Σὲ μιὰ καθαρὴ δημοκρατία ὅπου κυβερνᾶ ἡ ἰσότητα, ποιὸς θὰ μποροῦσε νἄναι πραγματικὰ ὁ φύλακας κι ὁ ἐκτελεστὴς τῶν νόμων, ὁ ὑπερασπιστὴς τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς δημόσιας τάξης ἐνάντια στὰ κακὰ πάθη τοῦ καθενός; — ἀφοῦ ὁ καθένας ἔχει κηρυχθεῖ ἀνίκανος νὰ ἀγρυπνεῖ γιὰ τὸν ἑαυτό του καὶ νὰ χαλιναγωγεῖ, ὅσο αὐτὸ εἶναι ἀναγκαῖο γιὰ τὴν κοινὴ σωτηρία, τὴν δική του ἐλευθερία, ποὺ φυσιολογικὰ τείνει πρὸς τὸ κακό. Μὲ μιὰ λέξη, ποιὸς θὰ ἐκπληρώσει τὶς λειτουργίες τοῦ Κράτους;

Οἱ καλύτεροι πολίτες, θὰ πεῖ κανείς, οἱ πιὸ εὐφυεῖς κι οἱ πιὸ ἐνάρετοι, ἐκεῖνοι ποὺ θὰ καταλαβαίνουν καλύτερα ἀπὸ τοὺς ἄλλους τὰ κοινὰ συμφέροντα τῆς κοινωνίας καὶ τὴν ἀναγκαιότητα γιὰ τὸν καθένα, τὸ καθῆκον τοῦ καθενὸς νὰ τοὺς ὑποβάλλει ὅλα τὰ ἰδιαίτερα συμφέροντα. Χρειάζεται πραγματικὰ αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι νἄναι τόσο ἔξυπνοι ὅσο καὶ ἐνάρετοι, γιατὶ ἂν ἦταν μόνο ἔξυπνοι χωρὶς ἀρετή, θὰ μποροῦσαν νὰ κάνουν κάλλιστα τὰ κοινὰ νὰ ὑπηρετοῦν τὸ ἰδιωτικό τους συμφέρον, κι ἂν δὲν ἦταν παρὰ ἐνάρετοι χωρὶς ἐξυπνάδα, θὰ τὰ γκρέμιζαν ὅλα παρὰ τὴν καλή τους πίστη. Πρέπει λοιπόν, γιὰ νὰ μὴν ἐξαφανιστεῖ μιὰ δημοκρατία, νὰ ἔχει σ' ὅλες τὶς ἐποχὲς ἕναν ἀρκετὰ σημαντικὸ ἀριθμὸ ὅμοιων ἀνθρώπων· πρέπει, σ' ὅλη τὴ διάρκειά της, νὰ ὑπάρχει, γιὰ νὰ τὸ ποῦμε ἔτσι, μιὰ συνεχὴς διαδοχὴ πολιτῶν ταυτόχρονα ἐνάρετων καὶ ἔξυπνων.

Νὰ μιὰ προϋπόθεση ποὺ δὲν πραγματοποιεῖται οὔτε εὔκολα οὔτε συχνά. Στὴν ἱστορία κάθε χώρας, οἱ ἐποχὲς ποὺ προσφέρουν ἕνα σημαντικὸ ἀριθμὸ σπουδαίων ἀνθρώπων εἶναι σημαδεμένες σὰν ἐξαιρετικὲς ἐποχὲς καὶ ποὺ λάμπουν μέσα ἀπὸ τοὺς αἰῶνες. Συνήθως, μέσα στὰ στεγανὰ τῆς ἐξουσίας, εἶναι ἡ ἀσημαντότητα, εἶναι ἡ κατήφεια ποὺ κυριαρχεῖ καὶ συχνά, ὅπως τὄχουμε δεῖ στὴν ἱστορία, εἶναι τὸ μαῦρο καὶ τὸ κόκκινο, δηλαδὴ ὅλες οἱ ἀχρειότητες κι ἡ αἱματηρὴ βία ποὺ θριαμβεύουν. Θὰ μπορούσαμε λοιπὸν νὰ συμπεράνουμε ὅτι, ἂν ἦταν ἀλήθεια, ὅπως αὐτὸ προκύπτει καθαρὰ ἀπ' τὴ θεωρία τοῦ λεγόμενου ὀρθολογικοῦ ἢ φιλελεύθερου Κράτους, πῶς ἡ διατήρηση κι ἡ διάρκεια κάθε πολιτικῆς κοινωνίας ἐξαρτᾶται ἀπὸ μιὰ σειρὰ σπουδαίων τόσο γιὰ τὴν εὐφυΐα τους ὅσο καὶ τὴν ἀρετή τους ἀνθρώπων — ἀπ' ὅλες τὶς κοινωνίες ποὺ ὑπάρχουν τώρα δὲν ὑπάρχει καμία ποὺ νὰ μὴ ἔπρεπε, ἀπὸ καιρό, νἄχει πάψει νὰ ὑπάρχει. Ἂν προσθέσουμε σ' αὐτὴ τὴν δυσκολία, γιὰ νὰ μὴν ποῦμε ἀδυναμία, ἐκεῖνες ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν ὁλότελα ἰδιαίτερη ἐξαχρείωση, ποὺ ἐνυπάρχει στὴν ἐξουσία, τοὺς ἐξαιρετικοὺς πειρασμοὺς στοὺς ὁποίους εἶναι ἀλάνθαστα ἐκτεθειμένοι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ποὺ κρατοῦν στὰ χέρια τους τὴν ἐξουσία, τὴν ἐπίδραση τῶν φιλοδοξιῶν, τῶν ἀνταγωνισμῶν, τῶν ζηλοτυπιῶν καὶ τῆς ὑπέρμετρης ἀπληστίας ποὺ προσβάλλουν μέρα καὶ νύχτα τὰ πιὸ ψηλὰ ἀξιώματα, κι ἐνάντια στὶς ὁποῖες δὲν μᾶς προφυλάσσει οὔτε ἡ ἐξυπνάδα, οὔτε συχνὰ ἀκόμη κι ἡ ἀρετὴ — γιατὶ ἡ ἀρετὴ τοῦ ἀπομονωμένου ἀνθρώπου εἶναι εὔθραυστη — πιστεύουμε ὅτι ἔχουμε ὅλο τὸ δικαίωμα νὰ ἐπικαλεστοῦμε τὸ θαῦμα ὅταν βλέπουμε νὰ ὑπάρχουν τόσες κοινωνίες! Ἀλλ' ἂς συνεχίσουμε.

Ἂς ὑποθέσουμε ὅτι σὲ μιὰ ἰδανικὴ κοινωνία, σὲ κάθε ἐποχή, βρίσκεται ἕνας ἀρκετὸς ἀριθμὸς ἐξίσου ἔξυπνων κι ἐνάρετων ἀνθρώπων, γιὰ νὰ ἐκπληρώσει ἀξιοπρεπῶς τὶς βασικὲς λειτουργίες τοῦ Κράτους. Ποιός θὰ τοὺς ἀναζητήσει, ποιός θὰ τοὺς βρεῖ, ποιός θὰ τοὺς ξεχωρίσει καὶ ποιός θὰ βάλει στὰ χέρια τους τὰ ἡνία τοῦ Κράτους; Θὰ διστάσουν κι οἱ ἴδιοι μπροστὰ στὴ συνείδηση τῆς ἐξυπνάδας καὶ τῆς ἀρετῆς τους, ὅπως ἔκαναν δυὸ σοφοὶ τῆς Ἑλλάδας, ὁ Κλεόβουλος καὶ ὁ Περίανδρος, στοὺς ὁποίους, παρὰ τὴν ὑποτιθέμενη σοφία τους, οἱ Ἕλληνες δὲν τοὺς ἀποδίδουν λιγώτερο τὸ ἀποκρουστικὸ ὄνομα τῶν τυράννων; Ἀλλὰ μὲ ποιόν τρόπο θὰ καταλάβουν τὴν ἐξουσία; Θάναι μὲ τὴν

πειθώ ή μὲ τὴν βία; Ἂν εἶναι μὲ τὴν πρώτη, παρατηροῦμε ὅτι δὲν πείθει κανεὶς βέβαια, παρὰ μόνο γιὰ κεῖνο τὸ ὁποῖο εἶναι πεισμένος ὁ ἴδιος κι ὅτι οἱ καλύτεροι ἄνθρωποι εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνοι ποὺ ἔχουν λιγώτερο πειστεῖ γιὰ τὴ δική τους ἀξία· κι ἂν ἀκόμη ἔχουν συνείδηση γι' αὐτό, τοὺς ἐμποδίζει συνήθως νὰ τὴν ἐπιβάλλουν στοὺς ἄλλους, ἐνῷ οἱ κακοὶ καὶ μέτριοι ἄνθρωποι, ἱκανοποιημένοι πάντα ἀπὸ τοὺς ἑαυτούς τους, δὲ διστάζουν νὰ χρησιμοποιήσουν ὁποιοδήποτε μέσο προχειμένου νὰ δοξαστοῦν. Ἀλλ' ἂς ὑποθέσουμε ἀκόμη ὅτι ἡ ἐπιθυμία νὰ ὑπηρετήσουν τὴν πατρίδα, ἔχοντας κάνει νὰ σιωπήσει στοὺς ἀνθρώπους μιᾶς πραγματικῆς ἀξίας αὐτὴ ἡ ὑπερβολικὴ μετριοπάθεια, τοὺς ὠθεῖ νὰ ἐμφανιστοῦν καὶ νὰ ζητήσουν τὴν ψῆφο τῶν συμπατριωτῶν τους, θὰ γίνουν πάντα δεκτοὶ καὶ θὰ προτιμηθοῦν ἀπὸ τὸν λαὸ μπροστὰ στοὺς φιλόδοξους, εὔγλωττους καὶ ἱκανοὺς δολοπλόκους; Ἂν, ἀντίθετα, θέλουν νὰ ἐπιβληθοῦν μὲ τὴ βία, πρέπει ἀρχικὰ νἄχουν στὴν διάθεσή τους ἀρκετὴ δύναμη γιὰ νὰ νικήσουν τὴν ἀντίσταση ἑνὸς ὁλόκληρου κόμματος. Θὰ φτάσουν στὴν ἐξουσία διαμέσου τοῦ ἐμφύλιου πόλεμου, μετὰ τὸ τέλος τοῦ ὁποίου θὰ ὑπάρχει ἕνα κόμμα ποὺ δὲν ἔχει συμφιλιωθεῖ ἀλλὰ θἄναι νικημένο κι ἐχθρικό. Γιὰ νὰ τὸ συγκρατήσουν, θὰ πρέπει νὰ συνεχίζουν νὰ χρησιμοποιοῦν τὴ βία. Αὐτὸ δὲν θἄναι ἑπομένως μιὰ ἐλεύθερη κοινωνία, ἀλλ' ἕνα Κράτος δεσποτικό, θεμελιωμένο πάνω στὴ βία καὶ στὸ ὁποῖο θὰ βρεῖτε ἴσως πολλὰ πράγματα ποὺ θὰ σᾶς φανοῦν ἀξιοθαύμαστα — ἀλλὰ τὴν ἐλευθερία ποτέ.

Γιὰ νὰ παραμείνουμε στὸ μύθο ἑνὸς ἐλεύθερου Κράτους, προερχόμενου ἀπὸ 'να κοινωνικὸ συμβόλαιο, πρέπει λοιπὸν νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ πλειοψηφία τῶν πολιτῶν θἄχει πάντα τὴν ἀναγκαία σύνεση, διακριτικότητα καὶ δικαιοσύνη γιὰ νὰ ἐκλέξει καὶ νὰ τοποθετήσει ἐπικεφαλῆς τῆς κυβέρνησης τοὺς πιὸ ἄξιους ἀνθρώπους καὶ τοὺς πιὸ ἱκανούς. Ἀλλὰ γιὰ νὰ δείξει ἕνας λαός, ὄχι μόνο μιὰ φορὰ καὶ συμπτωματικά, ἀλλὰ πάντα, σ' ὅλες τὶς ἐκλογὲς ποὺ θἄχει νὰ κάνει, σ' ὁλόκληρη τὴν διάρκεια τῆς ὕπαρξής του, αὐτὴ τὴ διακριτικότητα, αὐτὴ τὴ δικαιοσύνη, αὐτὴ τὴ σύνεση, δὲν χρειάζεται νἄχει φτάσει ὁ ἴδιος, παρμένος μαζικά, σ' ἕνα τέτοιο ὑψηλὸ βαθμὸ ἠθικῆς ὥστε νὰ μὴν ἔχει πιὰ ἀνάγκη οὔτε ἀπὸ κυβέρνηση, οὔτε ἀπὸ Κράτος; Ἕνας τέτοιος λαὸς δὲν μπορεῖ νἄχει ἀνάγκη μόνο νὰ ζήσει, ἀφήνοντας ἐλεύθερο τὸ πεδίο σ' ὅλα τὰ ἔνστικτά του: ἡ δικαιοσύνη καὶ ἡ δημόσια τάξη θὰ ξεφυτρώνουν μόνες τους καὶ

φυσιολογικά άπό τή ζωή του, καί τό Κράτος παύοντας νάναι ή πρόνοια, ό κηδεμόνας, ό έκπαιδευτής, ό ρυθμιστής τής κοινωνίας, παραιτούμενο άπό κάθε καταπιεστική δύναμη καί ύποβιβαζόμενο στόν ύποτακτικό ρόλο πού τού άποδίδει ό Προυντόν, δέν θάναι πιά παρά ένα άπλό γραφείο ύποθέσεων, ένα είδος δημόσιου λογιστηρίου στήν ύπηρεσία τής κοινωνίας.

Χωρίς άμφιβολία, μιά τέτοια πολιτική όργάνωση, ή μάλλον ένας τέτοιος ύποβιβασμός τής πολιτικής δράσης, γιά χάρη τής έλευθερίας τής κοινωνικής ζωής, θάναι ένα μεγάλο όφελος γιά τήν κοινωνία, άλλά δέν θά ίκανοποιούσε καθόλου τούς θιασώτες τού Κράτους. Τούς χρειάζεται άπόλυτα ένα Κράτος - Πρόνοια, ένα Κράτος - διευθυντής τής κοινωνικής ζωής, άπονομέας τής δικαιοσύνης καί ρυθμιστής τής δημόσιας τάξης. Δηλαδή, είτε τό όμολογούν είτε όχι κι άκόμη όταν άποκαλούνται ρεπουμπλικάνοι, δημοκράτες ή άκόμα σοσιαλιστές, τούς χρειάζεται πάντα ένας λίγο - πολύ άμαθής, μικρόνοος, άνίκανος λαός ή, γιά νά όνομάσουμε τά πράγματα μέ τ' όνομά τους, ένας λαός πού νάναι λίγο - πολύ όχλος γιά νά τόν κυβερνούν· γιά νά μπορούν χωρίς άμφιβολία, παραβιάζοντας τήν άμεροληψία καί τήν μετριοπάθειά τους, νά κρατούν τά ύπατα άξιώματα, γιά νάχουν πάντα τήν ευκαιρία ν' άφιερώνονται στά κοινά καί ίσχυροποιημένοι άπό τήν ένάρετη άφοσίωσή τους καί τήν άποκλειστική εύφυΐα τους, προνομιούχοι φρουροί τής άνθρώπινης άγέλης, σπρώχνοντάς την γιά τό καλό της καί όδηγώντας την στήν σωτηρία, νά μπορούν έπίσης νά τήν μαδούνε καί λίγο.

Κάθε συνεπής καί είλικρινής θεωρία τού Κράτους είναι θεμελιωμένη ούσιαστικά πάνω στήν άρχή τής έξουσίας, δηλαδή, πάνω σ' αύτήν τήν κατεξοχήν θεολογική, μεταφυσική, πολιτική ίδέα ότι οί μάζες, άνίκανες π ά ν τ α νά κυβερνηθούν μόνες τους, όφείλουν νά ύποτάσσονται ταυτόχρονα στό εύεργετικό ζυγό μιάς σοφίας καί μιάς δικαιοσύνης πού, μέ τόν ένα ή τόν άλλο τρόπο, θά τούς έπιβάλλονται άπό πάνω. 'Αλλά έπιβεβλημένες στό όνομα ποιού καί άπό ποιόν; Ή έξουσία πού άναγνωρίζουν καί σέβονται σάν τέτοια οί μάζες, δέν μπορεί νάχει παρά τρείς πηγές: τή βία, τή θρησκεία ή τή δράση μιάς άνώτερης εύφυΐας. Θά μιλήσουμε άργότερα γιά τά Κράτη τά θεμελιωμένα πάνω στή διπλή έξουσία τής θρησκείας καί τής βίας, γιατί στό μέτρο πού συζητάμε τήν θεωρία τού Κράτους ποΰναι θεμελιωμένο πάνω στό έλεύθερο συμβόλαιο, όφεί-

λουμε νὰ κάνουμε ἀφαίρεση καὶ ἀπὸ τὴν μιὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη. Δὲν μᾶς ἀπομένει λοιπὸν πρὸς τὸ παρὸν παρὰ ἡ ἐξουσία τῆς ἀνώτερης εὐφυΐας, ποὺ ἀντιπροσωπεύεται, ὅπως εἶναι γνωστό, πάντα ἀπὸ τὶς μειοψηφίες.

Τί βλέπουμε πραγματικὰ σ' ὅλα τὰ τωρινὰ καὶ παρελθόντα Κράτη, ἀκόμη κι ἂν εἶναι προικισμένα μὲ τοὺς πιὸ δημοκρατικοὺς θεσμούς, ὅπως οἱ Ἑνωμένες Πολιτεῖες τῆς Βόρειας Ἀμερικῆς κι ἡ Ἑλβετία; Ἡ αὐτοκυβέρνηση* τῶν μαζῶν, παρ' ὅλη τὴν ἐμφάνιση τῆς λαϊκῆς παντοδυναμίας, παραμένει τὸν περισσότερο καιρὸ σὲ κατάσταση μύθου. Στὴν πραγματικότητα εἶναι οἱ μειοψηφίες ποὺ κυβερνοῦν. Στὶς Ἑνωμένες Πολιτεῖες, ὣς τὸν τελευταῖο πόλεμο τῆς χειραφέτησης κι ἀκόμα ἐν μέρει καὶ τώρα — βλέπε ὁλόκληρο τὸ κόμμα τοῦ τωρινοῦ προέδρου Τζόνσον — ἦταν καὶ εἶναι οἱ λεγόμενοι δημοκράτες, οἱ ὑπέρμαχοι ἀκόμη καὶ τῆς δουλείας καὶ τῆς θηριώδους ὀλιγαρχίας τῶν τσιφλικάδων**, δημαγωγοὶ χωρὶς πίστη καὶ συνείδηση, ἱκανοὶ νὰ θυσιάσουν τὰ πάντα στὴν ἀπληστία τους, στὴ μισαρὴ φιλοδοξία τους καὶ ποὺ μὲ τὴν ἀπεχθῆ δράση καὶ ἐπιρροή τους, ἀσκούμενες σχεδὸν ἀνεμπόδιστα στὴ διάρκεια πενῆντα σχεδὸν χρόνων συνέχεια, συμβάλανε συνακόλουθα στὴν ἐξαχρείωση τῶν πολιτικῶν ἠθῶν στὴ Βόρεια Ἀμερική. Σήμερα, μιὰ πραγματικὰ εὐφυής, γενναιόψυχη μειοψηφία, ἀλλὰ ποὺ μολαταῦτα παραμένει πάντα μιὰ μ ε ι ο ψ η φ ί α, τὸ κόμμα τῶν ρεπουμπλικάνων, μάχεται μὲ ἐπιτυχία τὴν καταστρεπτικὴ πολιτική τους. Ἂς ἐλπίσουμε ὅτι ὁ θρίαμβός τους θἆναι πλήρης, ἂς τὸ ἐλπίσουμε γιὰ τὸ καλὸ ὁλόκληρης τῆς ἀνθρωπότητας· ἀλλὰ ὁποιαδήποτε καὶ νἆναι ἡ εἰλικρίνεια αὐτοῦ τοῦ κόμματος, τῆς ἐλευθερίας, ὁσοδήποτε μεγάλες καὶ γενναιόψυχες κι ἂν εἶναι οἱ ἀρχὲς ποὺ ἐπαγγέλλεται, δὲν ἐλπίζουμε, ὅτι μόλις φτάσει στὴν ἐξουσία θὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ τὴν ἀποκλειστικὴ θέση τῆς κυβερνητικῆς μειοψηφίας, γιὰ νὰ συνενωθεῖ μὲ τὴν μάζα τοῦ ἔθνους καὶ νὰ ὑλοποιηθεῖ στ' ἀλήθεια ἡ λαϊκὴ αὐτοκυβέρνηση. Γι' αὐτὸ θὰ χρειαστεῖ μιὰ ἐπανάσταση, κατὰ τ' ἄλλα πιὸ βαθιά, ἀπ' ὅλες ἐκεῖνες ποὔχουν ὣς τώρα συγκλονίσει τὸν ἀρχαῖο καὶ τὸν νέο κόσμο.

---

* Σ.τ.Μ. Στὸ κείμενο χρησιμοποιεῖται ὁ ἀγγλικὸς ὅρος SELF - GOVERNMENT.

** Σ.τ.Μ. Ἡ ἀκριβὴς ἀπόδοση εἶναι τῶν ἰδιοκτητῶν φυτειῶν.

Στὴν Ἑλβετία, παρόλες τὶς δημοκρατικὲς ἐπαναστάσεις ποῦχουν ἐπιτελεστεῖ ἐκεῖ, εἶναι ἀκόμη πάντα ἡ εὐημεροῦσα τάξη, ἡ μπουρζουαζία,δηλαδὴ ἡ προνομιοῦχα μειοψηφία ἀπὸ ἄποψη περιουσίας, σχόλης καὶ ἐκπαίδευσης, ποὺ κυβερνᾶ. Ἡ λαϊκὴ κυριαρχία, λέξη ποὺ ἀπεχθανόμαστε κατὰ τ' ἄλλα, γιατὶ στὰ μάτια μας κάθε κυριαρχία εἶναι ἀπεχθής, ἡ κυβέρνηση τῶν μαζῶν ἀπὸ τὶς ἴδιες, εἶναι ἐκεῖ ἐξίσου ἕνας μύθος. Ὁ λαὸς εἶναι κυρίαρχος πλασματικά, ὄχι πραγματικά, γιατί, ἀπορροφημένος ἔντονα ἀπὸ τὴν καθημερινή του ἐργασία, ποὺ δὲν τοῦ ἀφήνει καμιὰ σχόλη, κι ἂν ὄχι ἐντελῶς ἀμαθής, τουλάχιστο πολὺ κατώτερος στὴν παιδεία του ἀπὸ τὴν ἀστικὴ τάξη, εἶναι ἀναγκασμένος νὰ παραδίνει ξανὰ στὰ χέρια αὐτῆς τῆς τελευταίας τὴν ὑποτιθέμενη κυριαρχία του. Τὸ μόνο πλεονέκτημα ποὺ διατηρεῖ, στὴν Ἑλβετία ὅπως καὶ στὶς Ἑνωμένες Πολιτεῖες τῆς Βόρειας Ἀμερικῆς, εἶναι ὅτι οἱ φιλόδοξες μειοψηφίες, οἱ πολιτικὲς τάξεις δὲν μποροῦν νὰ φτάσουν διαφορετικὰ στὴν ἐξουσία παρὰ μόνο φλερτάροντάς τον, κολακεύοντας τὰ παροδικά, κάποτε πολὺ κακά, πάθη του καὶ ἐξαπατῶντας τον συνήθως πιὸ συχνά.

Ἂς μὴ νομίσει κανεὶς ὅτι θέλουμε νὰ κάνουμε μ' αὐτὸ κριτικὴ τῆς δημοκρατικῆς κυβέρνησης πρὸς ὄφελος τῆς μοναρχίας. Ἐμεῖς εἴμαστε ἀκλόνητα πεπεισμένοι ὅτι ἡ πιὸ ἀτελὴς δημοκρατία ἀξίζει χίλιες φορὲς περισσότερο ἀπὸ τὴν πιὸ φωτισμένη μοναρχία, γιατὶ τουλάχιστο στὴ δημοκρατία ὑπάρχουν στιγμὲς πού, ἂν καὶ συνεχῶς ἀπομυζούμενος, ὁ λαὸς δὲν καταπιέζεται, ἐνῶ στὶς μοναρχίες αὐτὸ συμβαίνει πάντα. Κι ἔπειτα τὸ δημοκρατικὸ καθεστὼς ὑψώνει λίγο - λίγο τὶς μᾶζες στὴν δημόσια ζωή, πράγμα ποὺ ἡ μοναρχία δὲν τὸ κάνει ποτέ. Ἀλλὰ παρόλο ποὺ δίνουμε τὴν προτίμησή μας στὴ δημοκρατία, εἴμαστε ὡστόσο ἀναγκασμένοι ν' ἀναγνωρίσουμε καὶ νὰ διακηρύξουμε ὅτι, ὁποιαδήποτε καὶ νἆναι κατὰ τ' ἄλλα ἡ μορφὴ τῆς κυβέρνησης, ὅσο, ἐξαιτίας τῆς κ λ η ρ ο ν ο μ ι κ ῆ ς ἀνισότητας τῶν ἀπασχολήσεων, τῶν περιουσιῶν, τῆς παιδείας καὶ τῶν δικαιωμάτων, ἡ ἀνθρώπινη κοινωνία θὰ παραμένει χωρισμένη σὲ διάφορες τάξεις, θὰ ὑπάρχει πάντα ἡ ἀποκλειστικὴ διακυβέρνηση κι ἡ ἀναπόφευκτη ἐκμετάλλευση τῶν πλειοψηφιῶν ἀπὸ τὶς μειοψηφίες.

Τὸ Κράτος δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπ' αὐτὴ τὴν κυριαρχία κι αὐτὴ τὴν ἐκμετάλλευση, ρυθμισμένες καὶ συστηματοποιημένες. Σκοπεύουμε νὰ προσπαθήσουμε νὰ τὸ ἀποδείξουμε ἐξετάζοντας τὶς συνέπειες τῆς διακυβέρνησης τῶν

λαϊκῶν μαζῶν ἀπὸ μιὰ μειοψηφία, ἀρχικὰ τόσο εὐφυῆ καὶ τόσο ἀφοσιωμένη ὅσο ἐπιθυμεῖ κανείς, σ' ἕνα ἰδανικὸ Κράτος, θεμελιωμένο πάνω σ' ἕνα ἐλεύθερο συμβόλαιο.

Μόλις συνομολογηθοῦν οἱ ρῆτρες τοῦ συμβολαίου, δὲν ἀπομένει πιὰ παρὰ νὰ μποῦν σ' ἐφαρμογή. Ἂς ὑποθέσουμε λοιπὸν ὅτι ἕνας λαός, ἀρκετὰ σοφὸς γιὰ ν' ἀναγνωρίσει τὴν δική του ἀνεπάρκεια, ἔχει ἀκόμη τὴν ἀναγκαία ὀξύνοια νὰ μὴν ἐμπιστευτεῖ τὴν διακυβέρνηση τῶν κοινῶν παρὰ μόνο στοὺς καλύτερους πολίτες. Αὐτὰ τὰ προνομιοῦχα ἄτομα δὲν εἶναι ἔτσι ἀρχικὰ πραγματικὰ προνομιοῦχα, ἀλλὰ μόνο πλασματικά. Ἐκλέχτηκαν ἀπὸ τὸν λαὸ γιατὶ εἶναι οἱ πιὸ εὐφυεῖς, οἱ πιὸ ἱκανοί, οἱ πιὸ σοφοί, οἱ πιὸ θαρραλέοι κι οἱ πιὸ ἀφοσιωμένοι. Παρμένοι μέσα ἀπὸ τὴν μάζα τῶν πολιτῶν, ποὺ ὑποτίθεται πὼς εἶναι ὅλοι ἴσοι, δὲν σχηματίζουν ἀκόμη μιὰ ξέχωρη τάξη, ἀλλὰ μιὰ ὁμάδα ἀνθρώπων προνομιούχων ἀπὸ μόνη τὴ φύση καὶ γι' αὐτὸ ἀκριβῶς ἀνεξάρτητων ἀπὸ τὴ λαϊκὴ ἐπιλογή. Ὁ ἀριθμός τους εἶναι ἀναγκαστικὰ πολὺ περιορισμένος, γιατὶ σ' ὅλες τὶς ἐποχὲς καὶ σ' ὅλες τὶς χῶρες, ἡ ποσότητα τῶν ἀνθρώπων ποὖναι προικισμένοι μὲ τόσο ἀξιοσημείωτες ἰδιότητες, ὥστε νὰ ἐπιβάλλονται σὰν ἀπὸ μόνοι τους στὸν ὁμόθυμο σεβασμὸ ἑνὸς ἔθνους, εἶναι, ὅπως μᾶς μαθαίνει ἡ ἐμπειρία, πολὺ λίγο ὑπολογίσιμη. Ἄρα, ἀντιμετωπίζοντας τὸν κίνδυνο νὰ κάνει κακὲς ἐπιλογές, ὁ λαὸς θἆναι πάντα ἀναγκασμένος νὰ ἐκλέγει τοὺς κυβερνῆτες του μεταξὺ αὐτῶν.

Νὰ λοιπὸν ἡ κοινωνία χωρισμένη σὲ δύο κατηγορίες, γιὰ νὰ μὴν ποῦμε ἀκόμη σὲ δύο τάξεις, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ μία, συγκροτημένη ἀπὸ τὴν τεράστια πλειοψηφία τῶν πολιτῶν, ὑποτάσσεται ἐλεύθερα στὴν διακυβέρνηση τῶν ἐκλεκτῶν της· ἡ ἄλλη σχηματιζόμενη ἀπὸ 'να μικρὸ ἀριθμὸ προνομιούχων φύσεων, ἀναγνωρισμένων καὶ ἀποδεκτῶν σὰν τέτοιων ἀπὸ τὸν λαό, καὶ ἐπιφορτισμένων ἀπ' αὐτὸν νὰ τὸν κυβερνοῦν. Ἐξαρτώμενοι ἀπὸ τὴν λαϊκὴ ἐκλογή, δὲν διακρίνονται ἀρχικὰ ἀπὸ τὴ μάζα τῶν πολιτῶν, παρὰ μόνο ἀπὸ τὶς ἴδιες τὶς ἰδιότητες ποὺ ἔχουν ὑπαγορεύσει τὴν ἐκλογή τους, κι εἶναι φυσικά, μεταξὺ ὅλων, οἱ πιὸ χρήσιμοι καὶ οἱ πιὸ ἀφοσιωμένοι πολίτες. Δὲν γνωρίζουν ἀκόμη κανένα προνόμιο, κανένα ἰδιαίτερο δικαίωμα, ἐκτὸς ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ νὰ ἀσκοῦν, ὅσο τὸ θέλει ὁ λαός, τὶς εἰδικὲς λειτουργίες μὲ τὶς ὁποῖες εἶναι ἐπιφορτισμένοι. Κατὰ τ' ἄλλα, ἀπὸ τὸν τρόπο ζωῆς τους, ἀπὸ τὶς συνθῆκες καὶ τὰ μέσα ὕπαρξής τους, δὲν διακρίνονται καθόλου ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο κόσμο, ἔτσι ὥ-

ὅτε μιὰ πλήρης ἰσότητα ἐξακολουθεῖ νὰ βασιλεύει ἀνάμεσα σ' ὅλους.

Αὐτὴ ἡ ἰσότητα μπορεῖ νὰ διατηρηθεῖ γιὰ πολύ; Ἰσχυριζόμαστε ὅτι ὄχι, καὶ δὲν ὑπάρχει τίποτα πιὸ εὔκολο ἀπὸ τὸ νὰ τὸ δείξουμε.

Τίποτα (ἄλλο) δὲν εἶναι τόσο ἐπικίνδυνο γιὰ τὴν ἰδιωτικὴ ἠθικὴ τοῦ ἀνθρώπου ὅσο ἡ συνήθεια τῆς προσταγῆς. Ὁ καλύτερος ἄνθρωπος, ὁ πιὸ εὐφυής, ὁ πιὸ ἀμερόληπτος, ὁ πιὸ γενναιόψυχος, ὁ πιὸ ἁγνός, θὰ διαφθαρεῖ ἀλάνθαστα καὶ πάντα μ' αὐτὸ τὸ ἐπάγγελμα. Δύο συναισθήματα ποὺ εἶναι ἐγγενῆ στὴν ἐξουσία, δὲν παραλείπουν ποτὲ νὰ παράγουν αὐτὴ τὴν ἐξαχρείωση· ἡ περιφρόνηση τῶν λαϊκῶν μαζῶν κι ἡ διόγκωση τῆς προσωπικῆς ἀξίας.

Οἱ μάζες, ἀναγνωρίζοντας τὴν ἀνικανότητά τους νὰ κυβερνηθοῦν μόνες τους, μ' ἔχουν ἐκλέξει σὰν ἀρχηγό τους. Μ' αὐτὸ ἀκριβῶς ἔχουν διακηρύξει φανερὰ τὴν κατωτερότητά τους καὶ τὴν ἀνωτερότητά μου. Ἀνάμεσα σ' αὐτὸ τὸ πλῆθος τῶν ἀνθρώπων ἀναγνωρίζοντας μόλις καὶ μετὰ βίας μερικοὺς ἴσους μου, εἶμαι ὁ μόνος ἱκανὸς νὰ κατευθύνω τὰ κοινά. Ὁ λαὸς ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ μένα, δὲν μπορεῖ νὰ κάνει χωρὶς τὶς ὑπηρεσίες μου, ἐνῶ ἐγὼ ἀρκῶ γιὰ τὸν ἑαυτό μου· πρέπει λοιπὸν νὰ μὲ ὑπακούει γιὰ τὴ δική του σωτηρία καί, καταδεχόμενος νὰ τὸν διατάζω, τοῦ κάνω καλό. Εἶναι ὅ,τι χρειάζεται γιὰ νὰ πάρουν τὰ μυαλά τους ἀέρα καὶ ἡ καρδιά τους ἐπίσης καὶ νὰ γίνουν τρελλοὶ ἀπὸ τὴν ἀλαζονεία, δὲν συμφωνεῖτε; Εἶναι ἔτσι ποὺ ἡ ἐξουσία κι ἡ συνήθεια τῆς προσταγῆς γίνονται γιὰ τοὺς ἀνθρώπους, ἀκόμη καὶ τοὺς πιὸ εὐφυεῖς καὶ τοὺς πιὸ ἐνάρετους, πηγὴ παραπλάνησης, διανοητικῆς καὶ ἠθικῆς ταυτόχρονα.

Κάθε ἀνθρώπινη ἠθικὴ — καὶ θὰ προσπαθήσουμε λίγο ἀργότερα νὰ δείξουμε τὴν ἀπόλυτη ἀλήθεια αὐτῆς τῆς ἀρχῆς, τῆς ὁποίας ἡ ἀνάπτυξη, ἡ ἐξήγηση καὶ ἡ πιὸ πλατιὰ ἐφαρμογὴ συνιστοῦν τὸν ἴδιο ἀκριβῶς τὸ σκοπὸ αὐτοῦ τοῦ γραφτοῦ— κάθε συλλογικὴ καὶ ἀτομικὴ ἠθικὴ στηρίζεται βασικὰ πάνω στὸν ἀνθρώπινο σεβασμό. Τί ἐννοοῦμε λέγοντας ἀνθρώπινο σεβασμό; Εἶναι ἡ ἀναγνώριση τῆς ἀνθρωπιᾶς, τοῦ ἀνθρώπινου δικαίου καὶ τῆς ἀνθρώπινης ἀξιοπρέπειας σὲ κάθε ἄνθρωπο, ὁποιασδήποτε καὶ νἆναι ἡ φυλή του, τὸ χρῶμα του, ὁ βαθμὸς τῆς ἀνάπτυξης τῆς εὐφυΐας του καὶ τῆς ἴδιας τῆς ἠθικῆς του.

Ἀλλ' ἂν αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἠλίθιος, μοχθηρός,

ταπεινός, μπορῶ νὰ τὸν σεβαστῶ; Χωρὶς ἀμφιβολία, ἂν εἶναι ὅλα αὐτά, μοῦ εἶναι ἀδύνατο νὰ σεβαστῶ τὴν ἀχρειότητά του, τὴν ἠλιθιότητά του καὶ τὴν κτηνωδία του· μὲ ἀηδιάζουν καὶ μ' ἀγανακτοῦν· θἄπαιρνα ἐναντίον του, ἂν χρειαζόταν, τὰ πιὸ ἐνεργητικὰ μέτρα, ὡς καὶ νὰ τὸν σκοτώσω ἀκόμη, ἂν δὲν μοῦ ἀπομένει ἄλλο μέσο γιὰ νὰ ὑπερασπίσω ἐνάντιά του τὴ ζωή μου, τὸ δίκιο μου ἢ ὅτι μοῦ εἶναι σεβαστὸ καὶ πολύτιμο. Ἀλλὰ μέσα στὴ πιὸ ἐνεργητικὴ καὶ τὴν πιὸ λυσσαλέα πάλη, κι ἂν χρειαστεῖ ἀκόμη καὶ θανάσιμη ἐνάντιά του, πρέπει νὰ σεβαστῶ τὸν ἀνθρώπινο χαρακτήρα του. Ὡστόσο, ἂν αὐτὸς ὁ ἴδιος δὲν ἀναγνωρίζει αὐτὴ τὴν ἀξιοπρέπεια σὲ κανένα, πρέπει, μπορεῖ κανεὶς νὰ τὴν ἀναγνωρίσει σ' αὐτόν; Ἂν εἶναι ἕνα εἶδος ἄγριου θηρίου ἤ, ὅπως αὐτὸ συμβαίνει καμιὰ φορά, χειρότερος ἀπὸ θηρίο, τὸ ν' ἀναγνωρίσουμε σ' αὐτὸν ἕναν ἀνθρώπινο χαρακτήρα, δὲν θὰ σήμαινε νὰ πέσουμε στὴ μυθολογία; Ὄχι, γιατὶ ὅποιος καὶ νἆναι ὁ διανοητικός του ξεπεσμὸς καὶ ἡ τωρινὴ ἠθική του, ἂν δὲν εἶναι ὀργανικὰ οὔτε ἠλίθιος, οὔτε τρελλός, περιπτώσεις στὶς ὁποῖες θὰ χρειαζόταν νὰ τὸν μεταχειριστοῦμε ὄχι σὰν ἐγκληματία ἀλλὰ σὰν ἄρρωστο, ἂν ἔχει πλήρη ἔλεγχο τῶν αἰσθήσεών του καὶ τῆς εὐφυΐας ποὺ τοὔχει χαρίσει ἡ φύση, ὁ ἀνθρώπινος χαρακτήρας του, ἀνάμεσα ἀκόμη καὶ στὰ πιὸ τερατώδη του σφάλματα, δὲν παύει νὰ ὑπάρχει λιγώτερο, κατὰ ἕνα πολὺ πραγματικὸ τρόπο, σ' αὐτόν, σὰν ἱκανότητα, πάντα ζωντανὴ ἐνόσω ζεῖ, νὰ τὸν ὑψώσει στὴ συνείδηση τῆς ἀνθρωπιᾶς του, ὅσο λίγο κι ἂν πετυχαίνεται ἡ ριζικὴ ἀλλαγὴ μέσα στὶς κοινωνικὲς συνθῆκες ποὺ τὸν ἔχουν κάνει νὰ εἶναι ἔτσι.

Πάρτε τὸν πιὸ ἔξυπνο καὶ τὸν πιὸ καλοδιάθετο πίθηκο, βάλτε τον στὶς καλύτερες, στὶς πιὸ ἀνθρώπινες συνθῆκες, δὲν θὰ φτιάξετε ποτὲ ἕναν ἄνθρωπο. Πάρτε τὸν πιὸ σκληροτράχηλο ἐγκληματία ἢ τὸν πιὸ φτωχὸ στὸ πνεῦμα ἄνθρωπο· μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι δὲν ὑπάρχει οὔτε στὸν ἕνα οὔτε στὸν ἄλλο, κάποια ὀργανικὴ βλάβη ποὺ νὰ καθορίζει εἴτε τὴν ἠλιθιότητα, εἴτε τὴν πιὸ ἀθεράπευτη τρέλλα, θὰ ἀναγνωρίσετε ὅτι, ἂν ὁ ἕνας ἔχει γίνει ἐγκληματίας κι ἂν ὁ ἄλλος δὲν ἔχει ἀκόμη ἀναπτυχθεῖ ὡς τὴ συνείδηση τῆς ἀνθρωπιᾶς καὶ τῶν ἀνθρώπινων καθηκόντων του, τὸ λάθος δὲν εἶναι δικό τους, οὔτε τῆς φύσης τους, ἀλλὰ τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος, μέσα στὸ ὁποῖο ἔχουν γεννηθεῖ καὶ ἀναπτυχθεῖ.

Φτάνουμε ἐδῶ στὸ πιὸ σημαντικὸ σημεῖο τοῦ κοινωνικοῦ

ζητήματος καὶ τῆς ἐπιστήμης τοῦ ἀνθρώπου γενικότερα. Ἔχουμε ἤδη ἐπαναλάβει πολλὲς φορὲς ὅτι ἀ ρ ν ο ύ μ α σ τ ε μ ὲ ἀ π ό λ υ τ ο τ ρ ό π ο τ ὴ ν ἐ λ ε ύ θ ε ρ η β ο ύ λ η σ η, μὲ τὴν ἔννοια ποὺ ἀποδίδει σ' αὐτὴ τὴν λέξη ἡ θεολογία, ἡ μεταφυσικὴ κι ἡ νομικὴ ἐπιστήμη· δηλαδή, τοῦ αὐθόρμητου αὐτοκαθορισμοῦ τῆς βούλησης τοῦ ἀνθρώπου, ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε ἐπίδραση τόσο φυσικὴ καὶ κοινωνική.

Ἀρνούμαστε τὴν ὕπαρξη μιᾶς ψυχῆς, ἑνὸς ἠθικοῦ εἶναι χωριστοῦ καὶ διαχωρίσιμου ἀπ' τὸ σῶμα. Ἐπιβεβαιώνουμε, ἀντίθετα, ὅτι τὸ σῶμα τοῦ ἀτόμου, μ' ὅλες τὶς λειτουργίες κι ἐνστικτώδεις προδιαθέσεις του δὲν εἶναι τίποτα (ἄλλο) ἀπὸ ἀπόρροια ὅλων τῶν γενικῶν καὶ εἰδικῶν αἰτιῶν ποὺ ἔχουν καθορίσει τὴν ἀτομικὴ του ὀργάνωση — αὐτὸ ποὺ ἀποκαλοῦν ἀκατάλληλα ψυχή του: οἱ διανοητικὲς καὶ ἠθικὲς ἱκανότητές του εἶναι ἄμεσα προϊόντα ἤ, γιὰ νὰ τὸ ποῦμε καλύτερα, ἡ φυσική, ἄμεση ἔκφραση αὐτῆς τῆς ἴδιας ὀργάνωσης καὶ κυρίως τοῦ βαθμοῦ τῆς ὀργανικῆς ἀνάπτυξης στὸν ὁποῖο, μὲ τὴν συνδρομὴ ὅλων τῶν ἀνεξάρτητων ἀπὸ τὴν θέλησή του αἰτιῶν, ἔχει φτάσει ὁ ἐγκέφαλός του.

Κάθε ἄτομο, ἀκόμα καὶ τὸ πιὸ μέτριο, εἶναι προϊὸν αἰώνων· ἡ ἱστορία τῶν αἰτιῶν ποὔχουν συνδράμει στὴν διαμόρφωσή του δὲν ἔχει ἀφετηρία. Ἂν εἴχαμε τὸ χάρισμα ποὺ κανεὶς δὲν διαθέτει καὶ δὲν θὰ διαθέτει ποτέ: ἐκεῖνο τοῦ ν' ἀναγνωρίζουμε καὶ ν' ἀγκαλιάζουμε τὴν ἄπειρη ποικιλία τῶν μετασχηματισμῶν τῆς ὕλης ἢ τοῦ εἶναι ποὔχουν μοιραῖα ἀλληλοδιαδεχτεῖ ἀπὸ τὴν γένεση τῆς γήϊνης σφαίρας μας ὡς τὴν δική του, θὰ μπορούσαμε, χωρὶς νὰ τὄχουμε γνωρίσει ποτέ, νὰ ποῦμε μὲ μιὰ σχεδὸν μαθηματικὴ ἀκρίβεια ποιά εἶναι ἡ ὀργανικὴ φύση του, νὰ καθορίσουμε ὡς τὶς παραμικρὲς λεπτομέρειές τους τὸ μέτρο καὶ τὸν χαρακτήρα τῶν διανοητικῶν καὶ ἠθικῶν ἱκανοτήτων του — τὴν ψ υ χ ή του μὲ μιὰ λέξη, ὅπως εἶναι τὴν πρώτη στιγμὴ τῆς γέννησής του. Στὴν ἀδυναμία ποὺ βρισκόμαστε ν' ἀναλύσουμε καὶ ν' ἀγκαλιάσουμε ὅλους αὐτοὺς τοὺς διαδοχικοὺς μετασχηματισμούς, θὰ ποῦμε χωρὶς φόβο νὰ ἀπατηθοῦμε, ὅτι κάθε ἀνθρώπινο ἄτομο τὴ στιγμὴ ποὺ γεννιέται, εἶναι ὁλοκληρωτικὰ τὸ προϊὸν τῆς ἱστορικῆς ἀνάπτυξης, δηλαδή, τῆς φυσιολογικῆς καὶ κοινωνικῆς, τῆς φυλῆς, τοῦ λαοῦ του, τῆς κάστας του — ἂν στὴ χώρα του ὑπάρχουν κάστες — τῆς οἰκογένειάς του, τῶν προγόνων του καὶ τῆς ἀτομικῆς φύσης τοῦ πατέρα του καὶ τῆς μητέρας του, ποὺ

τοῦχουν μεταδιδάσει ἄμεσα διαμέσου τῆς φυσιολογικῆς κληρονομικότητας — ὡς φυσική ἀφετηρία γι' αὐτόν, κι ὡς καθορισμό τῆς ἀτομικῆς του φύσης — ὅλες τὶς μοιραῖες συνέπειες τῆς προηγούμενης ἰδιαίτερης ἀνάπτυξής τους, τόσο ὑλικῆς ὅσο καὶ ἠθικῆς, τόσο ἀτομικῆς ὅσο καὶ κοινωνικῆς, συμπεριλαμβανομένων τῶν σκέψεών τους, τῶν αἰσθημάτων τους καὶ τῶν πράξεών τους, καθὼς ἐπίσης κι ὅλων τῶν διάφορων περιπετειῶν τῆς ζωῆς τους καὶ τῶν μεγάλων ἢ μικρῶν γεγονότων στὰ ὁποῖα πῆραν μέρος, συμπεριλαμβανομένης ἐξίσου τῆς τεράστιας ποικιλίας τῶν συγκυριῶν στὶς ὁποῖες ὑποβλήθηκαν[1], μαζὶ μ' ὅλα ὅσα ἔχουν κληρονομήσει μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἀπὸ τοὺς δικούς τους γονεῖς.

Δὲν χρειάζεται νὰ ὑπενθυμίσουμε, αὐτὸ ποὺ κανεὶς κατὰ τ' ἄλλα δὲν ἀμφισβητεῖ, ὅτι οἱ διαφορὲς φυλῶν, λαῶν, ἀκόμη καὶ τάξεων καὶ οἰκογενειῶν, καθορίζονται ἀπὸ γεωγραφικές, ἐθνογραφικές, φυσιολογικές, οἰκονομικὲς αἰτίες, συμπεριλαμβανομένων τῶν δύο μεγάλων ζητημάτων: ἐκείνων τῶν ἀσχολιῶν τοῦ καταμερισμοῦ τῆς συλλογικῆς ἐργασίας τῆς κοινωνίας, τοῦ τρόπου κατανομῆς τοῦ πλούτου καὶ τοῦ ζητήματος τῆς διατροφῆς, τόσο ἀπὸ ἄποψη ποσότητας ὅσο καὶ ποιότητας, καθὼς καὶ ἀπὸ ἱστορικές, θρησκευτικές, φιλοσοφικές, νομικές, πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς συνθῆκες· κι ὅτι ὅλες αὐτὲς οἱ αἰτίες, συνδυαζόμενες μὲ διαφορετικὸ τρόπο γιὰ κάθε φυλή, κάθε ἔθνος, καὶ πιὸ συ-

---

1. Οἱ συγκυρίες, στὶς ὁποῖες τὸ ἔμβρυο ἔχει ὑποβληθεῖ, στὴν διάρκεια τῆς ἀνάπτυξής του στὴν κοιλιὰ τῆς μητέρας του ἐξηγοῦν πλήρως τὴν διαφορὰ ποὺ ὑπάρχει πολὺ συχνά, ἀνάμεσα στὰ νήπια τῶν ἴδιων γονέων καὶ μᾶς κάνουν νὰ καταλάβουμε πῶς οἱ γονεῖς, ποὺ εἶναι ἄνθρωποι πνευματώδεις, μποροῦν νἄχουν σὰν παιδὶ ἕναν ἠλίθιο. Ἀλλ' αὐτὸ δὲν εἶναι ποτὲ παρὰ μιὰ δυστυχὴς ἐξαίρεση ὀφειλόμενη στὴν δράση κάποιας στιγμιαίας καὶ τυχαίας αἰτίας. Ἡ φύση, χάρη στὴν ἀνυπαρξία τοῦ καλοῦ Θεοῦ, ἐπειδὴ δὲν εἶναι ποτὲ καπριτσιόζα καὶ δὲν κάνει τίποτα χωρὶς νὰ ὑπάρχει δικαιολογημένη αἰτία, δὲν ἀλλάζει παρὰ τάση καὶ κατεύθυνση στὸ μέτρο ποὺ δὲν εἶναι καθόλου ὑποχρεωμένη ἀπὸ μιὰ μεγαλύτερη δύναμη, ἔτσι ὥστε ὁ κανόνας στὴν ἀναπαραγωγὴ τοῦ ἀνθρώπινου εἴδους, μὲ μιὰ διαδοχὴ ζευγαριοῦ ποὺ ἀποτελοῦν μιὰν οἰκογένεια, πρέπει νἆναι αὐτὴ ἐδῶ: ὅτι ἂν κάθε ζευγάρι πρόσθετε στὴν φυσιολογικὴ κληρονομιὰ τῶν γονέων του μιὰ νέα σωματική, διανοητικὴ καὶ ἠθικὴ ἀνάπτυξη —καθὼς κάθε ἰδεατὴ τελειοποίηση εἶναι ἀναγκαστικὰ μιὰ ὑλικὴ τελειοποίηση ὀφειλόμενη στὸν ἐγκέφαλο— κάθε νέα γονὴ θἄπρεπε νἆναι, ἀπ' ὅλες αὐτὲς τὶς ἀπόψεις, ἀνώτερη ἀπὸ τοὺς γονεῖς της.

χνὰ γιὰ κάθε ἐπαρχία, καὶ γιὰ κάθε κοινότητα, γιὰ κάθε τάξη καὶ γιὰ κάθε οἰκογένεια, δίνουν στὸν καθένα μιὰ ξεχωριστὴ φυσιογνωμία, δηλαδὴ ἕνα διαφορετικὸ φυσιολογικὸ τύπο, ἕνα σύνολο ἰδιαίτερων προδιαθέσεων καὶ ἱκανοτήτων — ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν θέληση τῶν ἀτόμων ποὺ τὶς συνθέτουν καὶ τῶν ὁποίων εἶναι ὁλότελα τὰ προϊόντα.

Ἔτσι κάθε ἀνθρώπινο ἄτομο, τὴ στιγμὴ τῆς γέννησής του, εἶναι ἡ ὑ λ ι κ ή, ὀ ρ γ α ν ι κ ὴ ἀ π ό ρ ρ ο ι α ὅλης αὐτῆς τῆς ἄπειρης ποικιλίας τῶν αἰτιῶν ποὺ συνδυάζονται γιὰ νὰ τὸ παραγάγουν. Ἡ ψυχή του — δηλαδή, ἡ ὀργανικὴ προδιάθεσή του στὴν ἀνάπτυξη τῶν αἰσθημάτων του, τῶν ἰδεῶν του καὶ τῆς θέλησής του — δὲν εἶναι τίποτα (ἄλλο) ἀπὸ 'να προϊόν. Καθορίζεται ὁλότελα ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ φυσιολογικὴ ποιότητα τοῦ ἐγκεφαλικοῦ καὶ νευρικοῦ του συστήματος πού, ὅπως ὅλο τὸ ὑπόλοιπο σῶμα του, ἐξαρτᾶται ἀπόλυτα ἀπὸ τὸν λίγο - πολὺ πετυχημένο συνδυασμὸ αὐτῶν τῶν αἰτιῶν. Συνιστᾶ βασικὰ αὐτὸ ποὺ ἀποκαλοῦμε ἰ δ ι α ί τ ε ρ η ἀ ρ χ έ γ ο ν η φ ύ σ η τ ο ῦ ἀ τ ό μ ο υ.

Ὑπάρχουν τόσες διαφορετικὲς φύσεις ὅσες κι ἄτομα. Αὐτὲς οἱ ἀτομικὲς διαφορὲς ἐκδηλώνονται ὅσο ἀναπτύσσονται περισσότερο, ἢ μᾶλλον δὲν ἀναπτύσσονται μόνο περισσότερο, ἀλλὰ καὶ γίνονται πραγματικὰ πιὸ μεγάλες στὸ μέτρο ποὺ ἀναπτύσσονται τὰ ἄτομα, γιατὶ τὰ πράγματα, οἱ ἐξωτερικὲς περιστάσεις, μὲ μιὰ λέξη οἱ χίλιες, τὸν περισσότερο καιρὸ ἀσύλληπτες αἰτίες, ποὺ ἐπηρεάζουν τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἀτόμων εἶναι κι οἱ ἴδιες ὁλότελα διαφορετικές. Εἶναι αὐτὸ ποὺ κάνει ὥστε, ὅσο περισσότερο ἕνα ἄτομο προχωρεῖ στὴ ζωή, κι ὅσο δομεῖται ἡ ἀτομική του φύση, τόσο περισσότερο διακρίνεται, τόσο μὲ τὰ προτερήματά του ὅσο καὶ μὲ τὰ ἐλαττώματά του, ἀπ' ὅλα τ' ἄλλα ἄτομα.

Ὡς ποιὸ σημεῖο ἡ ἰδιαίτερη φύση ἢ ἡ ψυχὴ τοῦ ἀτόμου, δηλαδή, οἱ ἀτομικὲς ἰδιότητες τοῦ ἐγκεφαλικοῦ καὶ νευρικοῦ μηχανισμοῦ, εἶναι ἀναπτυγμένες σ' ἕνα νεογέννητο νήπιο; Νὰ ἕνα ἐρώτημα τοῦ ὁποίου ἡ λύση ἀνήκει στοὺς φυσιολόγους. Ξέρουμε μόνο ὅτι ὅλες αὐτὲς οἱ ἰδιαιτερότητες πρέπει νἆναι ἀναγκαστικὰ κληρονομικές, μὲ τὴν ἔννοια ποὔχουμε προσπαθήσει νὰ ἐξηγήσουμε, δηλαδή, καθορισμένες ἀπὸ ἕνα ἄπειρο σύνολο τῶν πιὸ διαφορετικῶν, τῶν πιὸ ἀνόμοιων αἰτιῶν: ὑλικῶν καὶ ἠθικῶν*, μηχανικῶν

* Σ.τ.Μ. Σήμερα εἶναι δεδομένο ὅτι δὲν κληρονομοῦνται ἐπίκτητα χαρακτηριστικά.

καὶ φυσικῶν, ὀργανικῶν καὶ πνευματικῶν, γεωγραφικῶν, οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν, μεγάλων καὶ μικρῶν, μόνιμων καὶ τυχαίων, ἄμεσων καὶ πολὺ μακρυνῶν, στὸ χῶρο καὶ τὸ χρόνο, καὶ τῶν ὁποίων τὸ σύνολο δὲν συνδυάζεται σὲ μιὰ ζωντανὴ ὀντότητα καὶ δὲν ἐξατομικεύεται, γιὰ πρώτη καὶ γιὰ τελευταία φορά, μέσα στὸ ρεῦμα τῶν συμπαντικῶν μετασχηματισμῶν, παρὰ μόνο μέσα σ' αὐτὸ τὸ βρέφος, πού, στὴν ὁλότελα ἀτομικὴ ἀποδοχὴ αὐτῆς τῆς λέξης, δὲν εἶχε ποτὲ καὶ δὲν θἄχει ποτὲ ὅμοιό του.

'Απομένει νὰ γνωρίσουμε ὡς ποιό σημεῖο καὶ μὲ ποιά ἔννοια αὐτὴ ἡ ἀτομικὴ φύση βρίσκεται πραγματικὰ καθορισμένη, τὴ στιγμὴ ποὺ τὸ βρέφος βγαίνει ἀπὸ τὴν κοιλιὰ τῆς μητέρας του. Αὐτὸς ὁ καθορισμός, εἶναι μόνο ὑλικός, ἢ μᾶλλον ταυτόχρονα πνευματικὸς καὶ ἠθικός, ἔστω καὶ ὡς τάση καὶ ὡς φυσικὴ ἱκανότητα ἢ σὰν ἐνστικτώδικη προδιάθεση; Τὸ βρέφος γεννιέται εὐφυὲς ἢ κτῆνος, καλὸ ἢ κακό, προικισμένο ἢ στερημένο ἀπὸ θέληση, διατεθειμένο ν' ἀναπτυχθεῖ μὲ τὴν ἔννοια ἑνὸς ταλέντου ἢ ἑνὸς ἄλλου; Μπορεῖ νὰ κληρονομήσει τὸ χαρακτήρα, τὶς συνήθειες, τὰ ἐλαττώματα καὶ τὰ προτερήματα, πνευματικὰ κι ἠθικά, τῶν γονιῶν του καὶ τῶν προγόνων του;

Νὰ μερικὰ ἐρωτήματα ποὔναι ὑπερβολικὰ δύσκολα ν' ἀπαντηθοῦν, καὶ δὲν νομίζουμε ὅτι ἡ πειραματικὴ φυσιολογία καὶ ψυχολογία ἔχουν ἀκόμα φτάσει στὴν ἀπαραίτητη ὡριμότητα καὶ τὸ ὕψος ποὺ χρειάζονται γιὰ νὰ μπορέσουν ν' ἀπαντήσουν ἐδῶ, μὲ πλήρη συναίσθηση τῆς ὑπόθεσης. 'Ο διάσημος συμπατριώτης μας, ὁ κ. Σετσένωφ σὲ μιὰ ἀξιοσημείωτη ἐργασία του πάνω στὴ δραστηριότητα τοῦ ἐγκεφάλου λέει ὅτι στὴν τεράστια πλειοψηφία τῶν περιπτώσεων, τὰ 999) 1000 ἀπὸ τὰ μέρη τοῦ ψυχικοῦ χαρακτῆρα τοῦ ἀτ(όμου[1]

) χωρὶς ἀμφιβολία λίγο-πολὺ αἰσθητὰ (ἐς, οἱ) στὸν ἄνθρωπο ὡς τὸ θάνατό του. «Δὲν ἰσχυρίζομαι», λέει, «ὅτι μὲ τὴν ἐκπαίδευση μπορεῖ κανεὶς νὰ μεταμορφώσει ἕνα βλάκα σὲ πνευματώδη ἄνθρωπο. Εἶναι ἐπίσης ἀδύνατο νὰ δώσουμε τὴν ἀκοὴ σ' ἕνα ἄτομο ποὺ γεννήθηκε χωρὶς τὸ ἀκουστικὸ νεῦρο. Νομίζω μόνο ὅτι παίρνοντας κανεὶς στὴ βρεφική του ἡλικία ἕνα νέγρο, ἕναν Λάπωνα ἢ ἕναν Σαμογιέζο, φυσιολογικὰ ἐξυ-

---

1. 'Εδῶ λείπουν μιὰ ἢ δυὸ γραμμὲς ἀνάμεσα στὶς σελίδες 64 καὶ 65 τῶν ἀρχικῶν διορθώσεων τοῦ χειρογράφου τοῦ Μπακούνιν.

πνους, θὰ μποροῦσε, μὲ μιὰ Εὐρωπαϊκὴ ἐκπαίδευση, δοσμένη ἀκόμη σ' ἕνα περιβάλλον ἴδιο μὲ τῆς Εὐρωπαϊκῆς κοινωνίας, νὰ τοὺς κάνει κανεὶς ἀνθρώπους ποὺ ἀπὸ φυσικὴ ἄποψη, θὰ διακρίνονταν πολὺ λίγο ἀπὸ ἕναν πολιτισμένο Εὐρωπαῖο».

Θεμελιώνοντας ἐδῶ τὴ σχέση ἀνάμεσα στὰ 999) 1000 τοῦ ψυχικοῦ χαρακτήρα ποὺ, σύμφωνα μ' αὐτὸν, ἀνήκουν στὴν ἐκπαίδευση, μὲ τὸ μοναδικὸ χιλιοστὸ ποὺ ἀφήνει εἰδικὰ στὴ γέννηση, ὁ Κ. Σετσένωφ δὲν εἶχε τὴν πρόθεση, χωρὶς ἀμφιβολία, νὰ μιλήσει γιὰ ἐξαιρέσεις: γιὰ ἰδιοφυεῖς ἀνθρώπους ἢ γιὰ ἐξαιρετικὰ ταλέντα, οὔτε γιὰ ἠλίθιους ἢ γιὰ βλάκες. Δὲν μίλησε παρὰ γιὰ τὴν τεράστια πλειοψηφία τῶν ἀνθρώπων ποὺ εἶναι προικισμένοι μὲ συνήθεις ἢ μέσες ἱκανότητες. Ἀπὸ τὴ σκοπιὰ θεώρησης τῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης, εἶναι οἱ πιὸ ἐνδιαφέρουσες, θὰ λέγαμε σχεδὸν οἱ μοναδικὰ ἐνδιαφέρουσες — γιατὶ ἡ κοινωνία γίνεται γιὰ 'κείνους καὶ ἀπὸ 'κείνους, ὄχι γιὰ τὶς ἐξαιρέσεις, οὔτε γιὰ τοὺς ἰδιοφυεῖς ἀνθρώπους, ὁσοδήποτε τεράστια κι ἂν ἐμφανίζεται ἡ δύναμή τους.

Αὐτὸ ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει προπαντὸς σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα, εἶναι νὰ ξέρουμε ὅπως τὶς ἀτομικὲς ἱκανότητες, καὶ τὶς ἠ θ ι κ ὲ ς ἰ δ ι ό τ η τ ε ς: ἡ ἀγαθότητα ἢ ἡ μοχθηρία, τὸ θάρρος ἢ ἡ δειλία, ἡ δύναμη ἢ ἡ ἀδυναμία τοῦ χαρακτήρα, ἡ γενναιοδωρία ἢ ἡ φιλαργυρία, ὁ ἐγωισμὸς ἢ ἡ ἀγάπη τοῦ πλησίον, κι ἄλλες θετικὲς ἢ ἀρνητικὲς ἰδιότητες αὐτοῦ τοῦ εἴδους, μποροῦν, εἴτε φυσιολογικὰ κληρονομημμένες ἀπὸ τοὺς γονεῖς, τοὺς προγόνους, εἴτε ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε κληρονομικότητα, νὰ διαμορφωθοῦν μὲ τὴν ἐπίδραση μιᾶς ὁποιασδήποτε τυχαίας αἰτίας, γνωστῆς ἢ ἄγνωστης, στὸ νήπιο ὅσο ἀκόμα βρίσκεται στὴν κοιλιὰ τῆς μητέρας του; Μὲ μιὰ λέξη: τὸ νήπιο μπορεῖ νὰ ἔχει κατὰ τὴν γέννηση ὁ π ο ι ε σ δ ή π ο τ ε ἠ θ ι κ ὲ ς π ρ ο δ ι α θ έ σ ε ι ς;

Δὲν τὸ νομίζουμε. Γιὰ νὰ διατυπώσουμε καλύτερα τὸ ἐρώτημα, ἂς ἀναγνωρίσουμε ἀρχικὰ ὅτι, ἂν γινόταν δεκτὴ ἡ ὕπαρξη ἠθικῶν ἔμφυτων ἰδιοτήτων, αὐτὸ θὰ μποροῦσε νὰ γίνει μόνο ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι εἶναι συνδεδεμένες στὸ νεογέννητο-βρέφος μὲ κάποιον καθορισμὸ ἢ κάποια φυσιολογική, ὁλότελα ὀργανικὴ ἰδιαιτερότητα τοῦ ὀργανισμοῦ του: τὸ βρέφος κατὰ τὴν ἔξοδο ἀπὸ τὰ ἔντερα τῆς μητέρας του δὲν ἔχει ἀκόμα οὔτε ψυχή, οὔτε αἰσθήματα, οὔτε καὶ ἔνστικτα ἀκόμη· ὅπως γεννιέται δὲν εἶναι λοιπὸν

παρὰ ἕνα φυσικὸ ὄν, κι οἱ ἱκανότητες κι οἱ ἰδιότητές του, ἂν ἔχει, δὲν μποροῦν νἆναι παρὰ μόνον ἀνατομικὲς καὶ φυσιολογικές. Ἔτσι γιὰ νὰ μπορεῖ ἕνα βρέφος νὰ γεννηθεῖ καλό, γενναιόδωρο, ἀφοσιωμένο, θαρραλέο ἢ ἴσως κακό, φιλάργυρο, ἐγωιστικὸ καὶ δειλό, πρέπει τὸ καθένα ἀπ' αὐτὰ τὰ προτερήματα ἢ τὰ ἐλαττώματα νὰ ἀντιστοιχοῦν σὲ ἰσάριθμες ὑλικὲς καί, γιὰ νὰ μιλήσουμε ἔτσι, τοπικὲς ἰδιαιτερότητες τοῦ ὀργανισμοῦ του, καὶ κυρίως τοῦ ἐγκεφάλου του, πράγμα ποὺ θὰ μᾶς ὁδηγοῦσε ξανὰ στὸ σύστημα τοῦ Γκάλ, ποὺ πίστευε ὅτι βρῆκε, γιὰ κάθε προτέρημα καὶ κάθε ἐλάττωμα, ἀντιστοίχως, εἴτε διογκώσεις εἴτε κοιλότητες, πάνω στὸ κρανίο πού, ὡς γνωστόν, ἀπορρίπτεται ὁμόθυμα ἀπ' ὅλους τοὺς σύγχρονους φυσιολόγους. Ἀλλὰ ἂν ἦταν θεμελιωμένη τί θὰ πρόκυπτε; Τὰ ἐλαττώματα, οἱ ἀχρειότητες καθὼς καὶ οἱ κακὲς ἰδιότητες, ὄντας ἔμφυτες, θὰ ἀπόμενε νὰ μάθουμε: θὰ μποροῦσαν νὰ νικηθοῦν ἢ ὄχι ἀπ' τὴν ἐκπαίδευση; Στὴν πρώτη περίπτωση, τὸ σφάλμα γιὰ ὅλα τὰ ἐγκλήματα ποὺ διαπράττονται ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους θὰ ἔπεφτε στὴν κοινωνία, ποὺ δὲν θἄξερε νὰ τοὺς προσφέρει μιὰ κατάλληλη ἐκπαίδευση, κι ὄχι σ' αὐτούς, ποὺ δὲν θὰ μποροῦσαν νὰ θεωρηθοῦν, ἀντίθετα, τίποτα ἄλλο, παρὰ τὰ θύματα αὐτῆς τῆς κοινωνικῆς ἀπρονοησίας. Στὴν δεύτερη περίπτωση, ἐπειδὴ οἱ ἔμ φ υ τ ε ς προδιαθέσεις θὰ ἀναγνωρίζονταν ὡς μοιραῖες καὶ ἀδιόρθωτες, δὲν θὰ ἀπόμενε πιὰ στὴν κοινωνία παρὰ νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπ' ὅλα τ' ἄτομα ποὺ θὰ προσβάλλονταν ἀπὸ κάποιο φυσικὸ ἢ ἔμφυτο ἐλάττωμα. Μόνο πού, γιὰ νὰ μὴν πέσει ἡ ἴδια στὸ φοβερὸ ἐλάττωμα τῆς ὑποκρισίας, θἄπρεπε ν' ἀναγνωρίζει ὅτι τὸ κάνει ἀποκλειστικὰ γιὰ τὸ συμφέρον τῆς διατήρησής της κι ὄχι γιὰ κεῖνο τῆς δικαιοσύνης.

Ὑπάρχει καὶ μιὰ ἄλλη σκέψη ποὺ μπορεῖ νὰ συμβάλλει στὴ διαφώτιση αὐτοῦ τοῦ ζητήματος: στὸν διανοητικὸ καὶ ἠθικὸ κόσμο καθὼς ἐπίσης καὶ στὸν φυσικό, μόνο τὸ θετικὸ ὑπάρχει· τὸ ἀρνητικὸ δὲν ὑπάρχει, δὲν ἀποτελεῖ ἕνα ξεχωριστὸ εἶναι, μὴ ὄντας τίποτα (ἄλλο) ἀπὸ μιὰ λίγο - πολὺ σημαντικὴ ἐλάττωση τοῦ θετικοῦ. Ἔτσι τὸ ψυχρὸ δὲν εἶναι παρὰ μιὰ σχετικὴ ἀπουσία, μιὰ πολὺ μεγάλη ἐλάττωση τοῦ θερμοῦ! Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὸ σκοτάδι ποὺ δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρὰ τὸ ἐλαττωμένο ὑπερβολικὰ φῶς... Τὸ σκοτάδι καὶ τὸ ψῦχος ἀπόλυτα, δὲν ὑπάρχουν. Στὸν διανοητικὸ κόσμο, ἡ κτηνωδία δὲν εἶναι παρὰ μιὰ ἀδυναμία τοῦ πνεύματος, καὶ στὸν ἠθικὸ ἡ κακεντρέ-

χεια, ἡ ἀπληστία, ἡ δειλία δὲν εἶναι παρὰ ἡ καλωσύνη, ἡ γενναιοδωρία, τὸ θάρρος ὑποδιβασμένα, ὄχι στὸ μηδέν, ἀλλὰ σὲ μιὰ πολὺ μικρὴ ποσότητα. Ὅσο μικρὴ κι ἂν εἶναι, εἶναι λοιπὸν πάντα μιὰ θετικὴ ποσότητα πού, μὲ τὴν ἐκπαίδευση, μπορεῖ ν' ἀναπτυχθεῖ, νὰ ἰσχυροποιηθεῖ, ν' αὐξηθεῖ σὲ θετικὴ ἔννοια — πράγμα ποὺ δὲν θὰ συνέβαινε ἂν οἱ ἀχρειότητες κι οἱ ἀρνητικὲς ἰδιότητες σχημάτιζαν μιὰ ξεχωριστὴ ἰδιότητα: θὰ χρειαζόταν νὰ τὶς ἐξαλείψουμε, ὄχι νὰ τὶς ἀναπτύξουμε, γιατὶ ἡ ἀνάπτυξή τους δὲν θὰ μποροῦσε νὰ πραγματοποιηθεῖ παρὰ μόνο μὲ ἀρνητικὴ ἔννοια.

Τέλος, χωρὶς νὰ μᾶς ἐπιτρέπεται νὰ προκαταλάβουμε αὐτὰ τὰ αὐστηρὰ φυσιολογικὰ ζητήματα, στὰ ὁποῖα ὁμολογοῦμε τὴν πλήρη ἄγνοιά μας, προσθέτουμε, στηριζόμενοι στὴν ὁμόφωνη, σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, αὐθεντία ὅλων τῶν σύγχρονων φυσιολόγων, μιὰ τελευταία σκέψη: φαίνεται διαπιστωμένο καὶ ἀποδειγμένο ὅτι, στὸν ἀνθρώπινο ὀργανισμό, δὲν ὑπάρχει καθόλου χῶρος καὶ ξεχωριστὰ ὄργανα γιὰ τὶς ἐνστικτώδικες, συναισθηματικὲς ἢ ἠθικὲς καὶ διανοητικὲς ἱκανότητες κι ὅτι ὅλες ἐπεξεργάζονται σ τ ὸ ἴ δ ι ο μ έ ρ ο ς τ ο ῦ ἐ γ κ ε φ ά λ ο υ διαμέσου τοῦ ἴδιου νευρικοῦ μηχανισμοῦ[1], ἀπ' ὅπου, φαίνεται ν' ἀπορρέει καθαρὰ ὅτι δὲν μπορεῖ νἆναι θέμα διαφορετικῶν ἠθικῶν ἢ ἀνήθικων προδιαθέσεων, τῶν μοιραῖα καθορισμένων ἀπὸ τὸν

---

1. Βλ. τὸ ἀξιόλογο ἄρθρο τοῦ Μ. Λιτρὲ «Γιὰ τὴν μέθοδο τῆς φυσιολογίας» στὴν ἐπιθεώρηση «Ἡ Θετικὴ Φιλοσοφία». «Εἶναι φυσιολογικὰ ἀποδειγμένο», λέει ὁ διάσημος θετικιστής, «ὅτι ὁ ἐγκέφαλος δὲν δημιουργεῖ· παίρνει. Ἡ λειτουργία του εἶναι νὰ κάνει, μ' αὐτὸ ποὺ τοῦχει μεταβιβαστεῖ (ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις) συναισθήματα καὶ ἰδέες· ἀλλὰ δὲν κάνει τίποτα σ' αὐτὸ ποὺ ἀποτελεῖ τὸ ὑπόστρωμα αὐτῶν τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν συναισθημάτων. Ἀληθινά, ὅλα τοῦ ἔρχονται ἀπ' ἔξω, γιατὶ οἱ ὀργανικὲς προδιαθέσεις, χωρὶς τὶς ὁποῖες δὲν συγκροτεῖται οὔτε ἡ ἀτομικὴ ζωὴ οὔτε ἡ συλλογικὴ ζωή, καὶ χωρὶς τὶς ὁποῖες ἐπίσης δὲν θὰ ὑπῆρχε τὸ συναίσθημα, εἶναι τόσο ἐξωτερικὲς (στὸν ἄνθρωπο), ὥστε ἡ φύση τὶς πραγματοποιεῖ ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε ἐγκεφαλικὸ ἢ ψυχικὸ ὅρο, στὰ φυτὰ καὶ προπαντὸς στὰ πιὸ κατώτερα ζῶα. Ἀπ' αὐτὸ ἀπορρέει ὅτι πρέπει νὰ τροποποιήσουμε λίγο τὴν ἔννοια τῆς λέξης ὑποκειμενικό. Ὑποκειμενικὸ δὲν μπορεῖ νὰ σημαίνει κάποιο πράγμα ποὺ νὰ προϋπάρχει τῆς ἀνάπτυξης τοῦ ἀνθρώπινου ὄντος, ὅπως ἕνα ἐ γ ώ, μιὰ ἰδέα, ἕνα συναίσθημα, ἕνα ἰδεῶδες· δὲν μπορεῖ νὰ σημαίνει παρὰ

ἴδιο τὸν ὀργανισμὸ ἑνὸς βρέφους ἰδιαίτερων προτερημάτων ἢ κληρονομικῶν καὶ ἔμφυτων ἐλαττωμάτων, κι ὅτι ἡ ἔμφυτη ἠθικότητα δὲν διακρίνεται ξεκάθαρα ἀπὸ τὴν ἔμφυτη εὐφυΐα, γιατὶ καὶ ἡ μιὰ καὶ ἡ ἄλλη ἀνάγονται σ' ἕνα λίγο - πολὺ ὑψηλὸ βαθμὸ τελειοποίησης ποὺ πετυχαίνεται γενικὰ ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐγκεφάλου.

«Ἀφότου οἱ ἀνατομικὲς καὶ φυσιολογικὲς προδιαθέσεις τῆς νοημοσύνης ἀναγνωριστοῦν», λέει ὁ Κ. Λιτρὲ (σ. 235), «μπορεῖ κανεὶς νὰ διεισδύσει βαθιὰ μέσα στὴν ἱστορία τους. Στὸ μέτρο ποὺ αὐτὴ δὲν ἔχει ἀναδομηθεῖ καὶ πλουτιστεῖ ἀπὸ

τὴν ικανότητα ἐπεξεργασίας ποὺ ἐνυπάρχει στὰ νευρικὰ κυτταρα· ἐκτὸς σ' αὐτὴν τὴν ἔνοια, τὸ υποκειμενικὸ εἶναι παντα αναμιγμένο μὲ τὸ ἀντικειμενικὸ» (Νο 111, σελ. 302). — Καὶ (σελ. 343-44) ἀκόμα: «Ἡ κριση δὲν εἶναι καθολου μιὰ ικανότητα που δεσπόζει πάνω στις ἐντυπώσεις ποὺ της προσφέρονται· τὸ μοναδικὸ ἔργο της (ὁλότελα φυσιολογικη δραστηριότητα) ειναι νὰ τις συγκρίνει γιὰ νὰ βγάλει ἐνα συμπερασμα· ἀλλά, δὲν ἔχει καμιὰ δικαιοδοσία πάνω σ' αὐτές. Ἡ π α ρ α ί σ θ η σ η τὸ ἀποδείχνει· εἶναι ἡ παραγωγὴ ἐντυπώσεων χωρὶς νὰ ὑπάρχει τίποτα τὸ ἀντικειμενικὸ ποὺ νὰ τὶς προκαλεῖ· μὲ τὸ νοσηρὸ παιχνίδι τῶν νευρικῶν κυττάρων ποὺ εἶναι φορτισμένα ἀπὸ τὴν μεταβίβαση, οἱ παραισθητικὲς ἐντυπώσεις φτάνουν στὸ διανοητικὸ κέντρο («ἡ φαιὰ οὐσία τῶν περιελίξεων αὐτοῦ τοῦ μέρους, τοῦ ἐγκεφάλου, ποὺ καταλαμβάνει ὅλο τὸ ἀνώτερο καὶ μπροστινὸ μέρος τῆς κρανιακῆς κοιλότητας ἢ τοῦ ἐγκεφάλου μὲ στενὴ ἔννοια») σὰν νἆταν πραγματικές· ἡ κρίση κυριευόμενη, δουλεύει ἀναγκαστικὰ πάνω σ' αὐτὰ τὰ ἀπατηλὰ ὑλικὰ καὶ οἱ φανταστικὲς συλλήψεις ἐμφανίζονται. Γιὰ τὰ ὑπόλοιπα, ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ παθολογικὴ βλάβη, μιὰ παρόμοια ἀπόδειξη μᾶς παρέχεται ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ἀνάπτυξη τῶν ἀνθρώπινων ἀντιλήψεων. Ἀρχικὰ οἱ παρατηρήσεις —ἐκτὸς ἀπὸ τὶς πιὸ ἁπλὲς— εἶναι λανθασμένες καὶ ἡ κρίση κατὰ συνέπεια εἶναι λανθασμένη· βλέπει κανεὶς τὸν ἥλιο νὰ ἀνατέλλει στὴν ἀνατολὴ καὶ νὰ δύει στὴ δύση, καὶ πάνω σ' αὐτὸ ἡ κρίση οἰκοδομεῖ μιὰν ἐσφαλμένη ἀντίληψη ποὺ δὲν διορθώνεται παρὰ μόνο μὲ τὴ βοήθεια ἄλλων καλύτερων ἐντυπώσεων. Ἂν ἡ κρίση ἦταν πρωτογενής, ἡ ἀνθρώπινη ἱστορία θἆταν διαφορετικὴ (ἡ ἀνθρωπότητα δὲν θἆχε γιὰ πρόγονο ἕναν ἐξάδελφο τοῦ γορίλλα)· τὰ μεγάλα φῶτα θὰ ὑπῆρχαν στὴν ἀρχή, ἀπ' ὅπου θὰ προέκυπταν μὲ ἀπαγωγὴ τὰ δευτερογενῆ φῶτα· αὐτὴ εἶναι πραγματικὰ ἡ θεολογικὴ ὑπόθεση...». Ὁ Κ. Λιτρὲ θἄπρεπε νὰ προσθέσει: καὶ μεταφυσικὴ καὶ νομικὴ ἀπίσης.

τὸν πολιτισμό, καὶ δὲν κατέχει παρὰ ἁ π λ ὲ ς ἰ δ έ ε ς[1] παραγόμενες τόσο ἀπὸ ἐσωτερικὲς ὅσο καὶ ἀπὸ ἐξωτερικὲς ἐντυπώσεις[2], βρίσκεται πολὺ χαμηλά· καὶ γιὰ νὰ ἀνέβει πιὸ ψηλὰ δὲν διαθέτει παρὰ μόνο τὴ μ ν ή μ η καὶ τὸ σ υ ν ε ι ρ μ ό[3], ἀλλ' αὐτὸ ἀρκεῖ. Λίγο - λίγο σχηματίζονται π λ ή ρ ε ι ς σ υ ν δ υ α σ μ ο ὶ ποὺ αὐξάνουν τὴν ἰσχὺ καὶ τὸ πεδίο τῆς ἐγκεφαλικῆς δραστηριότητας[4]· καὶ ἀπὸ περίοδο σὲ περίοδο, ἀναλαμβάνονται ὅλο καὶ πιὸ μεγαλύτερες διανοητικὲς ἐργασίες. Τ ὸ δ ι α ν ο η τ ι κ ὸ ἐ ρ γ α λ ε ῖ ο μεγαλώνει καὶ τελειοποιεῖται, καὶ χωρὶς ἐργαλεῖο δὲν μπορεῖ νὰ κάνει κανεὶς τίποτα τὸ σημαντικό, ὄχι περισσότερο στὸ πεδίο τῆς νοημοσύνης ἀπ' ὅσο σὲ κεῖνο τῆς βιομηχανίας.

«Στὸ μέτρο ποὺ πραγματοποιεῖται αὐτὴ ἡ ἐπεξεργασία, καλεῖ σὲ βοήθειά της μιὰ σημαντικὴ ἰδιότητα τῆς ζωῆς, ἐννοῶ τὴν κ λ η ρ ο ν ο μ ι κ ό τ η τ α ποὺ τείνει τώρα νὰ τὴν παγιώσει καὶ τελικὰ νὰ τὴν διευκολύνει. Αὐτὲς οἱ νέες διανοητικὲς κλίσεις, μόλις ἀποκτηθοῦν, μεταβιβάζονται — αὐτὸ εἶναι ἕνα πειραματικὸ γεγονός —, στοὺς ἀπογόνους μὲ τὴ μορφὴ ἔ μ φ υ τ ω ν ἱ κ α ν ο τ ή τ ω ν· ἔμφυτες ἱκανότητες, δευτερογενεῖς, τριτογενεῖς, πού, στὸ διανοητικὸ πεδίο, δημιουργοῦν τελειοποιημένα εἴδη ἀνθρώπινων φυλῶν. Τὸ βλέπει κανεὶς ὅταν οἱ πληθυσμοί, ποὺ δὲν ἔχουν ἀκολουθήσει τὶς ἴδιες κατευθύνσεις συναντῶνται· οἱ κατώτεροι ἢ ἐξαφανίζονται ἢ δὲν μποροῦν μετὰ ἀπὸ ἕνα μακρὺ χρονικὸ διάστημα νὰ φθάσουν στὸ ἐπίπεδο τῶν ἀνώτερων».

Πιὸ κάτω, ἀφοῦ παραθέσει τὰ λόγια τοῦ κ. Λίς, λέει: «Ἡ ἐγκεφαλικὴ σφαίρα ὅπου κυβερνοῦν τὰ συναισθηματικὰ πάθη κι αὐτὲς ὅπου ἑδρεύουν οἱ καθαρὰ διανοητικὲς ἐκδηλώσεις εἶναι ἑνωμένες διαμέσου μιᾶς αὐστηρῆς καὶ στενῆς ἀλληλεγγύης». — Ὁ κ. Λιτρὲ προσθέτει[5]:

«Αὐτὴ ἡ τέλεια ὁμοιότητα μεταξὺ τοῦ νοητικοῦ καὶ

---

1. Θὰ λέγαμε πρωτογενεῖς ἔννοιες ἢ ἀκόμη καὶ ἁπλὲς παραστάσεις ἀντικειμένων.

2. Οἱ αἰσθητηριακὲς ἐντυπώσεις ποὺ δέχεται τὸ ἄτομο διαμέσου τῶν νεύρων του, ἀπὸ ἀντικείμενα τόσο ἐξωτερικὰ ὅσο καὶ ἐσωτερικά.

3. Τὴν συγκράτηση ἁπλῶν ἰδεῶν ἀπὸ τὴν μνήμη καὶ τὸν συνειρμό τους ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν δραστηριότητα τοῦ ἐγκεφάλου.

4. Μὲ τὸν συνειρμὸ ἁπλῶν ἰδεῶν.

5. Σελ. 357.

τοῦ συναισθήματος, δηλαδὴ ἕνας δυθὸς ἀπ' ὅπου τὰ νεῦρα ἀντλοῦν[1], ἕνα κέντρο ὅπου αὐτὸ ποὺ ἀντλοῦν δουλεύεται - ἑνωμένο μὲ τὴν ταυτότητα τοῦ δύο κέντρων, ὅλα αὐτὰ ἀποδείχνουν ὅτι ἡ φυσιολογία τοῦ συναισθήματος δὲ μπορεῖ νἄναι διαφορετικὴ ἀπὸ κείνη τοῦ νοητικοῦ.

«Κατὰ συνέπεια, (ἀποδείχνουν) καὶ ὅτι, παρόμοια, πρέπει νὰ παραιτηθοῦμε ἀπὸ τὸ νὰ ἀναζητοῦμε στὸν ἐγκέφαλο ὄργανα γιὰ τὰ συναισθήματα ἢ τὰ πάθη καὶ (ὅτι πρέπει) νὰ μὴν δλέπουμε παρὰ μόνο συναισθηματικὲς δραστηριότητες ποὺ πρόκειται νὰ καθορίσουμε.

» Ἀφοῦ ἡ πηγὴ τῶν ἰδεῶν δρίσκεται στὶς αἰσθητηριακὲς ἐντυπώσεις, ἡ πηγὴ τῶν συναισθημάτων δρίσκεται στὶς ἐ ν σ τ ι κ τ ι κ ὲ ς ἐντυπώσεις. Τὸ καθῆκον τῶν νευρικῶν κυττάρων εἶναι νὰ μετασχηματίζουν τὰ συναισθήματα σὲ ἐνστικτικὲς ἐντυπώσεις. Τὸ πρόδλημα τῆς καταγωγῆς τῶν συναισθημάτων εἶναι ἀκριδῶς παράλληλο μ' ἐκεῖνο τῆς καταγωγῆς τῶν ἰδεῶν.

» Αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς ἐγκεφαλικῆς δραστηριότητας ἀσκεῖται πάνω σὲ δύο κατηγορίες ἐνστικτικῶν ἐντυπώσεων,

1. Βυθὸς ἀπ' ὅπου τὰ νεῦρα ἀντλοῦν τόσο τὶς αἰσθητηριακὲς ὅσο καὶ τὶς ἐνστικτικὲς ἐντυπώσεις, τὸ SENSORIUM COMMUM, εἶναι σύμφωνα μὲ τοὺς κ.κ. Λιτρὲ καὶ Λίς, τὸ ὀπτικὸ στρῶμα ὅπου ἔρχονται νὰ καταλήξουν ὅλες οἱ αἰσθησιακὲς ἐντυπώσεις τόσο ἐξωτερικὲς ὅσο καὶ ἐσωτερικές, δηλαδὴ εἴτε παραγόμενες ἀπὸ ἐξωτερικὰ ἀντικείμενα, εἴτε προερχόμενες ἀπὸ τὸ πλέγμα τῶν σπλάχνων ἢ τῶν ὀργάνων τοῦ ἐσωτερικοῦ, καὶ ποὺ «μ' ἕνα σύστημα ἰνῶν καὶ ἐπικοινωνιῶν τὶς μεταδιδάζει στὴν φλοιώδη οὐσία (φαιὰ οὐσία) τῶν περιελίξεων τοῦ ἐγκεφάλου μὲ στενὴ ἔννοια — ἕδρα τόσο τῶν συναισθηματικῶν ὅσο καὶ τῶν διανοητικῶν ἱκανοτήτων (σελ. 340 - 41).

2. Ἡ φαιὰ οὐσία τοῦ ἐγκεφάλου μὲ στενὴ ἔννοια, συντίθεται ἀπὸ νευρικὰ κύτταρα. Θεωρεῖται σὰν παγιωμένο ὅτι τὰ νευρικὰ κύτταρα ποὺ συνθέτουν τὴν οὐσία τοῦ ἐγκεφάλου, ὄντας ἀνατομικὰ ἡ (τελευταία) κατάληξη τῶν νεύρων καί, μ' αὐτά, ὅλων τῶν ἐσωτερικῶν ἐντυπώσεων, ἔχουν λειτουργικὰ τὸ καθῆκον νὰ μετατρέπουν αὐτὲς τὶς ἐντυπώσεις σὲ ἰδέες· μόλις γίνουν οἱ ἰδέες, νὰ τὶς κρίνουν μὲ βάση τὶς διαφορὲς καὶ τὴν ὁμοιότητα, νὰ τὶς συγκρατοῦν μὲ τὴν μνήμη, καὶ νὰ τὶς ἑνώνουν μὲ τὸν συνειρμό. Τίποτα περισσότερο, τίποτα λιγότερο. Ὅλη ἡ διανοητικὴ ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπου ἔχει τὴν ἀφετηρία της σ' αὐτὲς τὶς ἀνατομικὲς καὶ φυσιολογικὲς συνθῆκες» (σ. 352).

ἐκεῖνες ποὺ ἀνήκουν στὰ ἔνστικτα τῆς διατήρησης τῆς ἀτομικῆς ζωῆς κι ἐκεῖνες ποὺ ἀνήκουν στὰ ἔνστικτα τῆς διατήρησης τῆς ζωῆς τοῦ εἴδους. Ἡ πρώτη κατηγορία μετασχηματίζεται ἐδῶ σὲ ἀ γ ά π η τ ο ῦ ἑ α υ τ ο ῦ κι ἡ δεύτερη σὲ ἀ γ ά π η τ ο ῦ ἄ λ λ ο υ· κάτω ἀπὸ τὴν ἀρχέγονη μορφὴ τῆς σεξουαλικῆς ἀγάπης, τοῦ ἑνὸς γιὰ τὸν ἄλλο, τῆς μητέρας γιὰ τὸ βρέφος καὶ τοῦ βρέφους γιὰ τὴν μητέρα.

»Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, μιὰ ματιὰ πάνω στὴν συγκριτικὴ φυσιολογία δὲν εἶναι ἄτοπη. Στὰ ψάρια ποὔναι ἐγκεφαλικὰ στὸν χαμηλότερο βαθμὸ τῆς κλίμακας καὶ ποὺ δὲν γνωρίζουν οὔτε τὴν οἰκογένεια, οὔτε τὰ παιδιά, τὸ ἔνστικτο παραμένει καθαρὰ σεξουαλικό. Ἀλλὰ τὸ συναίσθημα, τὸ ὁποῖο γεννάει ἀρχίζει νὰ ἐμφανίζεται σὲ πολλὰ θηλαστικὰ καὶ πουλιά· ἐγκαθιδρύεται ἕνα ἀληθινὸ νοικοκυριό, μόνο ποὺ τὸν περισσότερο καιρὸ δὲν εἶναι παρὰ παροδικό. Εἶναι ἔτσι ἀρχικὰ ἀπὸ τὴν οἰκογένεια ποὺ ξεπετάγεται τὸ ἔργο τῶν γονιῶν γιὰ τὰ μικρὰ καὶ τῶν μικρῶν γιὰ τοὺς γονεῖς. Τέλος, σὲ πολλὰ (ζῶα), στὸν ἄνθρωπο μεταξὺ ἄλλων, σχηματίζονται μεταξὺ τῶν οἰκογενειῶν ὅπως καὶ μεταξὺ τῶν ἰδιων τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας, δεσμοὶ ἴδιας φύσης καὶ ἡ κοινωνικότητα γενικεύεται ἐδῶ κι ἐκεῖ σὲ μερικὰ σημεῖα τοῦ ζωικοῦ βασιλείου.

»Ἀφοῦ μπαίνει ἔτσι ἡ βάση, δὲν εἶναι δύσκολο νὰ συλλάβουμε τὸ ὅτι, ἀπὸ τὰ ἀ ρ χ έ γ ο ν α σ υ ν α ι σ θ ή μ α τ α, στὸ μέτρο ποὺ ἡ ὕπαρξη γίνεται περίπλοκη τόσο γιὰ τὸ ἄτομο ὅσο καὶ τὴν κοινωνία, σχηματίζονται δευτερογενῆ συναισθήματα καὶ συνδυασμοὶ συναισθημάτων ποὺ γίνονται τόσο ἀξεδιάλυτα ὅσο εἶναι, στὸ νοητικὸ οἱ συνειρμικὲς ἰδέες» (σελ. 357).

Ἔτσι, φαίνεται ἀποδειγμένο ὅτι δὲν ὑπάρχουν καθόλου στὸν ἐγκέφαλο ε ἰ δ ι κ ὰ ὄ ρ γ α ν α, εἴτε γιὰ τὶς διάφορες διανοητικὲς ἱκανότητες, εἴτε γιὰ τὶς διάφορες ἰδιότητες, συναισθήματα καὶ ἠθικὰ πάθη, καλὰ ἢ κακά. Κατὰ συνέπεια, τὰ προτερήματα ἢ τὰ ἐλαττώματα δὲν μποροῦν νἄναι οὔτε κληρονομικὰ οὔτε ἔμφυτα γιατὶ αὐτὴ ἡ κληρονομικότητα κι αὐτὸ τὸ ἔμφυτο, ἔχουμε πεῖ, δὲν μπορεῖ νἄναι στὸ νεογέννητο παρὰ φυσιολογικά, ὑλικά. Σὲ τί λοιπὸν μπορεῖ νὰ συνίσταται αὐτὴ ἡ προοδευτικὴ τελειοποίηση, ἡ ἱστορικὰ μεταβιβάσιμη ἀπὸ τὸν ἐγκέφαλο, τόσο ἀπὸ διανοητικὴ ὅσο κι ἀπὸ ἠθικὴ ἄποψη; Στὴν ἁρμονικὴ ἀποκλειστικὰ ἀνάπτυξη κάθε ἐγκεφαλικοῦ καὶ νευρικοῦ συ-

στήματος, δηλαδή, τόσο ἀπὸ τὴν ὀρθότητα, τὴν πληρότητα καὶ τὴν ζωηρότητα τῶν νευρικῶν ἐντυπώσεων, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ἱκανότητα τοῦ ἐγκεφάλου νὰ μετασχηματίζει αὐτὲς τὶς ἐντυπώσεις σὲ συναισθήματα, σὲ ἰδέες, καὶ νὰ συνδυάζει, ν' ἀγκαλιάζει καὶ νὰ συγκρατεῖ ὅλο καὶ πιὸ ἐκτενεῖς συνειρμοὺς αἰσθημάτων καὶ ἰδεῶν.

Εἶναι πιθανὸ ὅτι, ἂν σὲ μιὰ φυλή, ἕνα ἔθνος, μιὰ τάξη, μιὰ οἰκογένεια, ἐξαιτίας τῆς ἰδιαίτερης φύσης της, πάντα καθορισμένης ἀπὸ τὴν ἱστορία της, ἀπὸ τὴ γεωγραφική, οἰκονομικὴ θέση της, ἀπὸ τὴν φύση τῶν ἀπασχολήσεών της, ἀπὸ τὴν ποσότητα καὶ τὴν ποιότητα τῆς διατροφῆς, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ της ὀργάνωση, κοντολογῆς ἀπ' ὅλη τὴ ζωή της, καὶ ἀπὸ τὸν χαρακτήρα καὶ τὸν βαθμὸ τῆς διανοητικῆς καὶ ἠθικῆς της ἀνάπτυξης, — καὶ ὅτι σὰ συνέπεια ὅλων αὐτῶν τῶν ἰδιαίτερων προσδιορισμῶν, ἕνα ἢ μερικὰ συστήματα ὀργανικῶν λειτουργιῶν, τῶν ὁποίων τὸ σύνολο συνθέτει τὴν ζωὴ ἑνὸς ἀνθρώπινου σώματος, βρίσκονται ἀνεπτυγμένα σὲ βάρος ὅλων τῶν ἄλλων συστημάτων, στοὺς γονεῖς — εἶναι πιθανό, σχεδὸν σίγουρο, λέμε ἐμεῖς, ὅτι τὸ βρέφος θὰ κληρονομήσει σ' αὐτὸν ἢ ἐκεῖνον τὸν βαθμὸ ἐκείνη τὴν ἐνοχλητικὴ δυσαρμονία — ἐκτὸς ἂν τὴν διορθώσει στὸ μέτρο ποὺ θὰ εἶναι δυνατό, μὲ τὴν δική του μεταγενέστερη ἐργασία πάνω στὸν ἑαυτό του καὶ καμιὰ φορὰ μὲ τὶς κοινωνικὲς ἐπαναστάσεις, χωρὶς τὶς ὁποῖες ἡ ἐγκαθίδρυση μιᾶς πιὸ τέλειας ἁρμονίας στὴν φυσιολογικὴ ἀνάπτυξη τῶν ἀτόμων, παρμένων ξεχωριστά, μπορεῖ νἆναι συχνὰ ἀδύνατη.

Σὲ κάθε περίπτωση, λέμε, ἡ ἀπόλυτη ἁρμονία στὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπινου σώματος καί, κατὰ συνέπεια, σ' ἐκείνη τῶν μυϊκῶν, ἐνστικτικῶν, διανοητικῶν καὶ ἠθικῶν ἀνθρώπινων ἱκανοτήτων εἶναι ἕνα ἰδεῶδες, τοῦ ὁποίου ἡ πραγματοποίηση δὲν θἆναι ποτὲ δυνατή, ἀρχικά, γιατὶ ἡ ἱστορία βαρύνει φυσιολογικά, λίγο - πολὺ (κι ἔρχεται καιρὸς ποὺ μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ ὅλο καὶ πιὸ λίγο) — πάνω στοὺς λαοὺς ὅπως καὶ πάνω σ' ὅλα τ' ἄτομα, καὶ κατὰ συνέπεια γιατὶ κάθε οἰκογένεια καὶ κάθε λαὸς βρίσκονται πάντα τριγυρισμένοι ἀπὸ διάφορες περιστάσεις καὶ συνθῆκες, μεταξὺ τῶν ὁποίων μερικὲς τουλάχιστον θἆναι πάντα ἀντίθετες μὲ τὴν πλήρη καὶ κανονικὴ ἀνάπτυξή τους.

Ἔτσι, ἐκεῖνο ποὺ μεταβιβάζεται διαμέσου τῆς ὁδοῦ τῆς κληρονομικότητας ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιὰ καὶ ποὺ μπορεῖ νἆναι φ υ σ ι ο λ ο γ ι κ ὰ ἔ μ φ υ τ ο στὰ ἄτομα

πού έρχονται στή ζωή, δέν είναι ούτε προτερήματα, ούτε ελαττώματα, ούτε καμιά ιδέα, ούτε συνειρμός συναισθημάτων καί ιδεών, άλλά αποκλειστικά καί μόνο τόσο ό νευρικός δσο καί ό μυϊκός μηχανισμός: τά λίγο - πολύ τελειοποιημένα καί έναρμονισμένα όργανα, μέ τά όποία ό άνθρωπος κινείται, άναπνέει καί αισθάνεται, παίρνει τίς εξωτερικές εντυπώσεις καί συγκρατεί, φαντάζεται, κρίνει, συνδυάζει καί άγκαλιάζει τά συναισθήματα καί τίς ιδέες, πού δέν είναι τίποτ' άλλο άπό τίς ίδιες τίς εντυπώσεις, τόσο εξωτερικές δσο κι εσωτερικές, όμαδοποιημένες καί μετασχηματισμένες αρχικά σέ συγκεκριμένες παραστάσεις, κατόπιν σέ αφηρημένες έννοιες μέ τήν ολότελα φυσιολογική καί, άς προσθέσουμε, άνούσια δραστηριότητα τοῦ εγκεφάλου.

Οἱ συνειρμοί τῶν συναισθημάτων καί τῶν ιδεῶν, τῶν οποίων ή άνάπτυξη καί οἱ διαδοχικοί μετασχηματισμοί άποτελοῦν δλο τό διανοητικό καί ήθικό μέρος τῆς ιστορίας τῆς ανθρωπότητας, δέν καθορίζουν, στόν άνθρώπινο εγκέφαλο, τό σχηματισμό νέων οργάνων, αντίστοιχων στή κάθε μιά, παρμένη ξεχωριστά, δέν μποροῦν νά μεταβιβαστοῦν στ' άτομα διαμέσου τῆς όδοῦ τῆς φυσιολογικῆς κληρονομικότητας. Αὐτό πού κληρονομεῖται φυσιολογικά είναι ή λίγο - πολύ ενισχυμένη, διευρυμένη καί τελειοποιημένη κλίση νά τίς συλλαμβάνουμε καί νά δημιουργοῦμε καινούργιες. 'Αλλ' οἱ ίδιοι οἱ συνειρμοί κι οἱ περίπλοκες ιδέες πού αντιπροσωπεύουν, δπως ή ιδέα τοῦ Θεοῦ, τῆς πατρίδας, τῆς ήθικῆς κλπ. δέν μεταβιβάζονται στά άτομα παρά διαμέσου τῆς κοινωνικῆς παράδοσης καί τῆς εκπαίδευσης. Καταλαμβάνουν τό βρέφος άπό τήν πρώτη μέρα τῆς γέννησής του, καί ώς τέτοιες είναι ήδη ένσαρκωμένες στή ζωή πού τό περιβάλλει, σ' δλες τίς λεπτομέρειες, τόσο ύλικές δσο καί ήθικές τοῦ κοινωνικοῦ κόσμου καί τοῦ περιβάλλοντος μέσα στό όποιο γεννιέται, διεισδύουν μέ χίλιους διαφορετικούς τρόπους στήν αρχικά βρεφική του συνείδηση καί κατόπιν στήν εφηβική καί νεανική, πού γεννιέται, μεγαλώνει καί διαμορφώνεται κάτω άπό τήν παντοδύναμη επίδρασή τους.

Παίρνοντας τήν εκπαίδευση μέ τή πιό πλατιά έννοια τῆς λέξης, περικλείοντας εδῶ δχι μόνο τήν καθοδήγηση καί τά μαθήματα ήθικῆς, άλλά ακόμη καί προπαντός τά παραδείγματα πού δίνουν στό νήπιο τά πρόσωπα πού τό περιβάλλουν, τήν επίδραση κάθε πράγματος πού εννοεί, αὐτοῦ πού βλέπει, κι δχι μόνο τήν καλλιέργεια τοῦ πνεύμα-

τός του, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ σώματός του μὲ τὴν τροφή, τὴν ὑγιεινή, μὲ τὴν ἄσκηση τῶν μελῶν του καὶ τῆς φυσικῆς του δύναμης — θὰ λέγαμε μὲ πλήρη βεβαιότητα ὥστε νὰ μὴ μπορεῖ νὰ μᾶς προβληθεῖ καμιὰ σοβαρὴ ἀντίρρηση ἀπὸ ὁποιονδήποτε, ὅτι κάθε νήπιο, κάθε ἔφηβος, κάθε νέος ἄνθρωπος καὶ τελικὰ κάθε ὥριμος ἄνθρωπος εἶναι τὸ καθαρὸ προϊὸν τοῦ κόσμου ποὺ τὸν ἀνέθρεψε καὶ τὸν μεγάλωσε στοὺς κόλπους του — ἕνα μοιραῖο, ἀκούσιο καὶ κατὰ συνέπεια ἀνεύθυνο προϊόν.

Μπαίνει στὴ ζωὴ χωρὶς ψυχή, χωρὶς συνείδηση, χωρὶς τὴ σκιὰ μιᾶς ἰδέας ἢ ἑνὸς ὁποιουδήποτε συναισθήματος, ἀλλὰ μ' ἕναν ἀνθρώπινο ὀργανισμό, τοῦ ὁποίου ἡ ἀτομικὴ ἀνάπτυξη βρίσκεται καθορισμένη ἀπὸ ἕνα ἄπειρο σύνολο περιστάσεων καὶ συνθηκῶν, προγενέστερου στὴν ἴδια τὴ γέννηση τῆς θέλησής του, καὶ ποὺ καθορίζει, μὲ τὴ σειρά του, τὴν λίγο - πολὺ μεγάλη ἱκανότητά του νὰ κατακτᾶ καὶ νὰ ἰδιοποιεῖται αἰσθήματα καὶ ἰδέες ἐπεξεργασμένες ἀπὸ τοὺς αἰῶνες καὶ μεταβιβασμένες στὸν καθένα σὰν κ ο ι ν ω ν ι κ ὴ κ λ η ρ ο ν ο μ ι ά, μὲ τὴν ἐκπαίδευση ποὺ παίρνει. Καλὴ ἢ κακή, αὐτὴ ἡ ἐκπαίδευση ἐπιβάλλεται σ' αὐτόν, δὲν εἶναι καθόλου ὑπεύθυνος γι' αὐτήν. Τὸν διαμορφώνει, ὅσο ἡ λίγο - πολὺ εὐτυχὴς ἀτομική του ὕπαρξη τὸ ἐπιτρέπει, γιὰ νὰ ποῦμε ἔτσι, κατ' εἰκόνα της, ἔτσι ποὺ νὰ σκέφτεται, νὰ αἰσθάνεται καὶ νὰ θέλει αὐτὸ ποὺ ὅλος ὁ κόσμος, γύρω του, σκέφτεται καὶ αἰσθάνεται καὶ θέλει.

'Αλλὰ τότε, θὰ ρωτήσει ἴσως κανείς, πῶς μποροῦμε νὰ ἐξηγήσουμε τὸ ὅτι ἡ ἐκπαίδευση, ποὺ εἶναι φαινομενικὰ τουλάχιστο ἡ πιὸ ταυτόσημη, παράγει συχνά, ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἀνάπτυξης τοῦ χαρακτήρα, τοῦ πνεύματος καὶ τῆς καρδιᾶς, τὸ πιὸ διαφορετικὸ ἀποτέλεσμα; Καί, ἀρχικά, οἱ φύσεις δὲν γεννιοῦνται διαφορετικές; Αὐτὴ ἡ φυσικὴ καὶ ἔμφυτη διαφορά, ὅσο μικρὴ κι ἂν εἶναι, εἶναι ὡστόσο θετικὴ καὶ πραγματική: διαφορὰ ἰδιοσυγκρασιῶν, ζωτικῆς ἐνεργητικότητας, ἐπικράτησης αὐτῆς τῆς αἴσθησης ἢ αὐτῆς τῆς ὁμάδας ὀργανικῶν λειτουργιῶν πάνω σὲ μιὰ ἄλλη, ζωηρότητας καὶ φυσικῶν ἱκανοτήτων. Ἔχουμε προσπαθήσει ν' ἀποδείξουμε ὅτι τὰ ἐλαττώματα καθὼς καὶ τὰ ἠθικὰ προτερήματα ποὺ εἶναι γεγονότα ἀτομικῆς καὶ κοινωνικῆς συνείδησης, δὲν μποροῦν νὰ κληρονομηθοῦν φυσικὰ κι ὅτι κανένας βιολογικὸς καθορισμὸς δὲν μπορεῖ νὰ καταδικάσει τὸν ἄνθρωπο στὸ κακό· νὰ τὸν κάνει ἀνεπανόρθωτα ἀνίκανο γιὰ τὸ καλό· ἀλλὰ οὔτε κἂν διανοηθήκαμε ν'

ἀρνηθοῦμε ὅτι δὲν ὑπάρχουν πολὺ διαφορετικὲς φύσεις, ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ μέν, ποὺ εἶναι πιὸ γενναιόδωρα προικισμένες, εἶναι πιὸ ἱκανὲς γιὰ μιὰ πλατιὰ ἀνθρώπινη ἀνάπτυξη ἀπὸ τὶς ἄλλες. Νομίζουμε, ὅτι εἶναι ἀλήθεια πὼς διογκώνουν πολὺ σήμερα τὶς φυσικὲς διαφορὲς ποὺ χωρίζουν τὰ ἄτομα κι ὅτι πρέπει ν' ἀποδώσουμε τὸ μεγαλύτερο μέρος ἐκείνων τῶν διαφορῶν ποὺ ὑπάρχουν μεταξύ τους, ὄχι τόσο στὴ φύση ὅσο στὴ διαφορετικὴ ἐκπαίδευση ποὔχει ἐμφυσηθεῖ στὸν καθένα. Γιὰ νὰ ἀποφασίσουμε πάνω σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα, σὲ κάθε περίπτωση, θὰ χρειάζονταν οἱ δύο ἐπιστῆμες ποὔναι προορισμένες νὰ τὸ λύσουν· ἡ φυσιολογική ψυχολογία ἢ ἡ ἐπιστήμη τοῦ ἐγκεφάλου κι ἡ παιδαγωγική, ποὔναι ἐκείνη τῆς ἐκπαίδευσης καὶ τῆς κοινωνικῆς ἀνάπτυξης τοῦ ἐγκεφάλου, οἱ ὁποῖες μόλις βγαίνουν ἀπὸ τὴν νηπιακὴ κατάσταση στὴν ὁποία βρίσκονται, ἀκόμη, καὶ οἱ δύο τώρα. Ἀλλὰ μόλις γίνει δεχτὴ ἡ φυσιολογικὴ διαφορὰ τῶν ἀτόμων, σ' ὁποιονδήποτε βαθμὸ κι ἂν ὑπάρχει, ἕπεται προφανῶς ὅτι ἕνα σύστημα ἐκπαίδευσης, ἐξαίρετο καθεαυτό, ὡς ἀφηρημένο σύστημα, μπορεῖ νἆναι καλὸ γιὰ τὸν ἕνα, κακὸ γιὰ τὸν ἄλλο.

Γιὰ νἆναι τέλεια, ἡ ἐκπαίδευση θἄπρεπε νἆναι πολὺ πιὸ ἐξατομικευμένη ἀπ' ὅ,τι εἶναι σήμερα, ἐξατομικευμένη μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἐλευθερίας καὶ ποτισμένη ἀποκλειστικὰ μὲ τὸν σεβασμὸ τῆς ἐλευθερίας, ἀκόμη καὶ στὰ νήπια. Θἄπρεπε νἄχει γιὰ στόχο ὄχι τὴν ἐ κ γ ύ μ ν α σ η τοῦ χαρακτήρα, τοῦ πνεύματος καὶ τῆς καρδιᾶς, ἀλλὰ τὴν ἀφύπνισή τους σὲ μιὰ ἀνεξάρτητη καὶ ἐλεύθερη δραστηριότητα, καὶ νὰ μὴν ἐπιδιώκει κανένα ἄλλο σκοπὸ ἀπὸ τὴν δημιουργία τῆς ἐλευθερίας, οὔτε ἄλλη λατρεία ἢ μᾶλλον ἄλλη ἠθική, ἄλλο ἀντικείμενο σεβασμοῦ, ἀπὸ τὴν ἐλευθερία τοῦ καθενὸς καὶ ὅλων, ἀπὸ τὴν ἁπλὴ δικαιοσύνη, ὄχι τὴ νομικὴ ἀλλὰ τὴν ἀνθρώπινη, τὴν κοινὴ λογική, ὄχι τὴ θεολογική, οὔτε τὴ μεταφυσική, ἀλλὰ τὴν ἐπιστημονική, καὶ τὴν ἐργασία τόσο τὴν μυϊκὴ ὅσο καὶ τὴν πνευματική, τὴν πρώτη καὶ ὑποχρεωτικὴ βάση γιὰ ὅλους, κάθε ἀξιοπρέπειας, κάθε ἐλευθερίας καὶ τοῦ δικαίου. Μιὰ τέτοια ἐκπαίδευση, ἐμφυσημένη πλατειὰ σ' ὅλον τὸν κόσμο, στὶς γυναῖκες ὅπως καὶ στοὺς ἄντρες, μέσα σὲ οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς συνθῆκες θεμελιωμένες πάνω στὴν αὐστηρὴ δικαιοσύνη, θἄχανε νὰ ἐξαφανιστοῦν πολλὲς ἀπὸ τὶς λεγόμενες φυσικὲς διαφορές.

Ὅσο ἀτελὴς κι ἂν εἶναι ἡ ἐκπαίδευση — θὰ μποροῦ-

σε νὰ μᾶς ἀπαντήσει κανείς — πάντα συμβαίνει νὰ μὴν μπορεῖ νὰ ἐξηγήσει ἀπὸ μόνη της αὐτὸ τὸ ἀναμφισβήτητο γεγονός, ὅτι μέσα στὶς πιὸ ἀπογυμνωμένες ἀπὸ ἠθικὴ αἴσθηση οἰκογένειες, συναντᾶ κανεὶς ἀρκετὰ συχνὰ ἄτομα ποὺ μᾶς ἐκπλήσσουν μὲ τὴν εὐγένεια τῶν ἐνστίκτων καὶ τῶν αἰσθημάτων τους, κι ὅτι ἀντίθετα μέσα στὶς καλύτερα ἀνεπτυγμένες ἠθικὰ καὶ διανοητικὰ οἰκογένειες, συναντιῶνται, ἀκόμη πιὸ συχνά, ἄτομα ποὔναι χαμηλὰ στὸ πνεῦμα καὶ στὴν καρδιά· αὐτὸ τὸ γεγονὸς φαίνεται νὰ ἀντιφάσκει, μὲ ἀπόλυτο τρόπο, μὲ τὴ γνώμη ποὺ κάνει τὸ πιὸ μεγάλο μέρος τῶν διανοητικῶν καὶ ἠθικῶν ἰδιοτήτων τοῦ ἀνθρώπου ν' ἀπορρέει ἀπὸ τὴν ἐκπαίδευση ποὺ ἔχει πάρει. Ἀλλὰ αὐτὴ δὲν εἶναι παρὰ μιὰ φαινομενικὴ ἀντίφαση. Πράγματι, ἂν καὶ ἔχουμε ἐπιβεβαιώσει ὅτι στὴν τεράστια πλειοψηφία τῶν περιπτώσεων ὁ ἄνθρωπος εἶναι σχεδὸν ὁλοκληρωτικὰ τὸ προϊὸν τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν, μέσα στὶς ὁποῖες διαμορφώνεται, κι ἂν καὶ δὲν ἔχουμε ἀφήσει στὴν φυσιολογικὴ κληρονομικότητα, στὶς φυσικὲς ἰδιότητες ποὺ ἔχει κατὰ τὴν γέννηση, παρὰ ἕνα ἀρκετὰ ἀδύνατο συγκριτικὰ ρόλο δράσης, δὲν ἔχουμε, παρόλα αὐτὰ ἀρνηθεῖ αὐτὴ τὴν τελευταία· κι ἀκόμη ἔχουμε ἀναγνωρίσει, σ' ὁρισμένες ἐξαιρετικὲς περιπτώσεις, γιὰ παράδειγμα στοὺς ἰδιοφυεῖς ἢ πολὺ ταλαντούχους ἀνθρώπους, καθὼς καὶ στοὺς ἠλίθιους καὶ στὶς πολὺ διεστραμμένες φύσεις, αὐτὸ τὸ ρόλο δράσης ἢ φυσικοῦ καθορισμοῦ πάνω στὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἀτόμου — καθορισμοῦ τόσο μοιραίου ποὺ ἡ ἐπίδραση τῆς ἐκπαίδευσης καὶ τῆς κοινωνίας μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι πολὺ μεγάλη. Ἡ τελευταία λέξη σ' ὅλα αὐτὰ τὰ ζητήματα ἀνήκει στὴν ἐγκεφαλικὴ φυσιολογία κι αὐτὴ δὲν ἔχει φτάσει ἀκόμη σ' ἕνα σημεῖο ποὺ νὰ τῆς ἐπιτρέπει νὰ τὰ λύσει σήμερα, ἔστω καὶ κατὰ προσέγγιση. Τὸ μοναδικὸ πράγμα ποὺ μποροῦμε σήμερα νὰ βεβαιώσουμε μὲ σιγουριά, εἶναι ὅτι ὅλα αὐτὰ τὰ ζητήματα ταλαντεύονται ἀνάμεσα σὲ δύο φαταλισμούς: τὸν φυσικό, ὀργανικό, φυσιολογικὸ κληρονομικὸ φαταλισμὸ κι ἐκεῖνον τῆς κοινωνικῆς κληρονομικότητας καὶ παράδοσης, τῆς ἐκπαίδευσης καὶ τῆς δημόσιας, οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ὀργάνωσης κάθε χώρας. Δὲν ὑπάρχει καθόλου χῶρος γιὰ τὴν ἐλεύθερη βούληση.

Ἀλλὰ πέρα ἀπὸ τὸ φυσικό, θετικὸ ἢ ἀρνητικὸ καθορισμὸ τοῦ ἀτόμου, πού, λίγο - πολύ, μπορεῖ νὰ τὸν φέρει σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ πνεῦμα ποὺ ἐπικρατεῖ στὴν οἰκογένειά του, μπορεῖ νὰ ὑπάρχουν γιὰ κάθε ἰδιαίτερη περίπτωση ἄλλες

σκοτεινὲς αἰτίες πού, τὸν περισσότερο καιρό, παραμένουν πάντα ἄγνωστες, ἀλλὰ ποὺ πρέπει μολαταῦτα νὰ πάρουμε στὰ σοβαρὰ ὑπόψη. Μιὰ συνδρομὴ ἰδιαίτερων περιστάσεων, ἕνα ἀπρόβλεπτο γεγονός, ἕνα κάποτε πολὺ ἀσήμαντο καθαυτὸ ἀτύχημα, ἡ συμπτωματικὴ συνάντηση ἑνὸς προσώπου, κάποτε ἕνα βιβλίο ποὺ πέφτει στὰ χέρια ἑνὸς ἀτόμου σὲ μιὰ ἐπιρρεπῆ στιγμὴ — ὅλ' αὐτά, σ' ἕνα νήπιο, σ' ἕναν νεαρό, ὅταν ἡ φαντασία του βράζει κι εἶναι ἀκόμα ἐντελῶς ἀνοιχτὴ στὶς ἐντυπώσεις τῆς ζωῆς, μπορεῖ νὰ παράγουν μιὰ ριζικὴ ἐπανάσταση πρὸς τὸ καλὸ ὅσο καὶ πρὸς τὸ κακό. Προσθέστε ἐδῶ τὴν ἐλαστικότητα ποὺ προσιδιάζει σ' ὅλες τὶς νεαρὲς φύσεις, προπαντὸς ὅταν εἶναι προικισμένες μὲ μιὰ ὁρισμένη φυσικὴ ἐνεργητικότητα, ἡ ὁποία τὶς κάνει νὰ ἐπαναστατοῦν ἐνάντια σὲ πολὺ ἐπιτακτικὲς καὶ πολὺ δεσποτικὰ ἔμμονες ἐπιρροὲς καὶ χάρη στὴν ὁποία καμιὰ φορὰ ἡ ὑπερβολὴ τοῦ κακοῦ μπορεῖ νὰ γεννήσει τὸ καλό.

Μήπως ἡ ὑπερβολὴ τοῦ καλοῦ ἢ αὐτοῦ ποὺ ἀποκαλεῖ κανεὶς γενικὰ τὸ κ α λ ό, μπορεῖ, μὲ τὴν σειρά της νὰ γεννήσει τὸ κακό; Καί, ὅταν ἐπιβάλλεται ὡς ἀπόλυτος δεσποτικὸς νόμος, εἴτε θρησκευτικός, εἴτε δογματικὸς - φιλοσοφικός, εἴτε πολιτικός, νομικός, κοινωνικός, εἴτε ὡς πατριαρχικὸς νόμος τῆς οἰκογένειας — μὲ μιὰ λέξη, ὅταν ὅλο τὸ καλὸ ποὺ φαίνεται νὰ εἶναι ἢ εἶναι πραγματικά, ἐπιβάλλεται στὸ ἄτομο ὡς ἡ ἄρνηση τῆς ἐλευθερίας καὶ δὲν εἶναι τὸ ἴδιο τὸ προϊόν της; Ἀλλὰ τότε ἡ ἐξέγερση ἐνάντια στὸ καλό, ποὺ ἐπιβάλλεται ἔτσι, δὲν εἶναι μόνο φυσική, εἶναι καὶ δικαιολογημένη: μακρυὰ ἀπὸ τοῦ νἆναι ἕνα κακὸ ἢ ἀντίθετα ἕνα καλό, γιατὶ δὲν ὑπάρχει καλὸ πέρα ἀπὸ τὴν ἐλευθερία, κι ἡ ἐλευθερία εἶναι ἡ πηγὴ καὶ ἡ ἀπόλυτη προϋπόθεση κάθε καλοῦ, ποὺ εἶναι ἄξιο τοῦ ὀνόματός του, ἀφοῦ τὸ καλὸ δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο ἀπὸ τὴν ἐλευθερία.

Τὸ ν' ἀναπτύξει καὶ ν' ἀποδείξει αὐτὴ τὴν ἀλήθεια, ποὺ μᾶς φαίνεται τόσο ἁπλή, εἶναι ὁ μοναδικὸς σκοπὸς αὐτοῦ τοῦ γραφτοῦ. Ἂς ἐπιστρέψουμε τώρα στὸ ζήτημά μας.

Τὸ παράδειγμα, τῆς ἴδιας ἀντίφασης ἢ ἀνωμαλίας μᾶς προσφέρεται συχνά, σὲ μιὰ πιὸ πλατύτερη σφαῖρα, ἀπὸ τὴν ἱστορία τῶν ἐθνῶν. Πῶς νὰ ἐξηγήσουμε, γιὰ παράδειγμα, ὅτι μέσα στὸ Ἰουδαϊκὸ ἔθνος, τὸ πιὸ στενὸ συνδεδεμένο καὶ τὸ πιὸ ἀποκλειστικὸ ποὺ ὑπῆρξε ποτὲ στὸν κόσμο: τόσο ἀποκλειστικὸ καὶ στενὰ συνδεδεμένο, ὥστε, ἀναγνωρίζοντας τὸ ἀπόλυτο, γιὰ νὰ τὸ ποῦμε ἔτσι προνόμιο, τὴν θεία ἐκλογὴ ὡς κύρια βάση ὅλης τῆς ἐθνικῆς του ὕπαρξης, νὰ

τίθεται τὸ ἴδιο ὡς τὸ πιὸ εὐνοημένο μεταξὺ ὅλων, ὡς τὸ σημεῖο νὰ φαντάζεται ὅτι ὁ Θεός του, ὁ Ἰεχωβᾶς — ὁ Θεὸς πατέρας τῶν χριστιανῶν — ὡθώντας τὴν φροντίδα του γι' αὐτὸ ὡς τὴν πιὸ ἄγρια σκληρότητα ἀπέναντι σ' ὅλα τ' ἄλλα ἔθνη, τοῦ ἔταξε τὴν ἐξόντωση διὰ πυρὸς καὶ σιδήρου ὅλων τῶν λαῶν ποὺ εἶχαν καταλάβει πρὶν ἀπ' αὐτὸ τὴν Γῆ τῆς ἐπαγγελίας, γιὰ νὰ προετοιμάσει τὸ ἔδαφος στὸ λαὸ — Μεσσία του—· πῶς νὰ ἐξηγήσουμε ὅτι μιὰ προσωπικότητα ὅπως ὁ Ἰησοῦς Χριστός, ὁ θεμελιωτὴς τῆς κοσμοπολίτικης ἢ παγκόσμιας θρησκείας, καὶ γι' αὐτὸ ἀκριβῶς ὁ καταστροφέας τῆς ἴδιας τῆς ὕπαρξης τοῦ Ἰουδαϊκοῦ ἔθνους, ὡς πολιτικοῦ καὶ κοινωνικοῦ σώματος, μπόρεσε νὰ γεννηθεῖ στοὺς κόλπους του; Πῶς αὐτὸς ὁ ἀποκλειστικὰ ἐθνικὸς κόσμος ἔφτασε νὰ γεννήσει ἕναν μεταρρυθμιστή, ἕναν θρησκευτικὸ ἐπαναστάτη ὅπως ὁ ἀπόστολος...[1].

1. Ἡ συνέχεια αὐτοῦ τοῦ γραφτοῦ ἔχει χαθεῖ ἢ εἶναι ἀνεύρετη, ἂν ὡστόσο ἔχει δουλευτεῖ ποτέ. Σ.τ.Μ.Ν.

ΦΕΝΤΕΡΑΛΙΣΜΟΣ
ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΣ
ΑΝΤΙΘΕΟΛΟΓΙΣΜΟΣ

Το βιβλίο αυτό, ένα από τα σημαντικότερα έργα τού μεγάλου Ρώσου ακτιβιστή και θεωρητικού, αποτελεί το απαύγασμα της προσωρινής του έρευνας σχετικά με την καταγωγή της θρησκείας, του Κράτους κ.λ.π. λόγω δε της τεράστιας φροντίδας την οποία ο Μπακούνιν αφιέρωσε στη συγγραφή του, απετέλεσε σημαντικό βοήθημα για την σύνταξη μεταγενέστερων έργων του.